

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

ŞAMİL ELDAR OĞLU ƏZİZOV

**İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARINA VALYUTA NƏZARƏTİNİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ PROBLEMLƏRİ**

İxtisas: 5310.01 – “Dünya iqtisadiyyatı”

**İqtisad üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim olunmuş**

DİSSERTASIYA

**Elmi rəhbər: iqtisad elmləri
doktoru, professor Ş.H.Hacıyev**

BAKI – 2016

FƏSİL I. Xarici iqtisadi fəaliyyətin valyuta tənzimlənməsi problemlərinin nəzəri- metodoloji əsasları	10
1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin valyuta tənzimlənməsi məsələlərinin konseptual əsasları	11
1.2. Valyuta tənzimlənməsi sistemində valyuta nəzarətinin yeri və rolu.....	22
1.3. İdxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə	35
FƏSİL II. İdxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin müasir vəziyyəti.....	46
2.1. Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf dinamikası	46
2.2. İdxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili	59
2.3. Ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin empirik qiymətləndirilməsi	71
FƏSİL III. İdxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsinin əsas istiqamətləri	87
3.1. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf perspektivləri.....	87
3.2. Xarici ticarət və valyuta siyasəti: qarşılıqlı uyğunluğun konseptual ümumiləşdirilməsi	99
3.3. Valyuta nəzarəti sistemində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri.	111
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	123
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	135

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir dünyada beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması ölkələr arasında qarşılıqlı münasibətlərin özünəməxsus qaydalarını diktə edir. Valyuta münasibətləri sferasında bu, cari valyuta və kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatların aparılması qaydalarının liberallaşdırılmasının ümumdünya tendensiyasında özünü əks etdirir, eləcə də valyuta sferasında meydana çıxacaq böhran dalğalarının təsir gücünün yumşaldılması və ya bu halların qarşısının alınması məqsədilə idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Beynəlxalq saziş və müqavilələr dövlətlərin iqtisadi, eləcə də valyuta siyasətinin məqsədlərinə nail olmaq üçün istifadə etdikləri metod, vasitə və alətlərin geniş spektrinə müəyyən məhdudiyyətlər qoyur. Dövlətlərarası valyuta tənzimlənməsi münasibətlərində beynəlxalq amil çox böyük əhəmiyyətə malikdir. İlk növbədə beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin qloballaşması, kapitalın yüksək mobilliyi şəraitində milli iqtisadiyyatların qarşılıqlı əlaqə və təsirinin artımı ilə əlaqədardır.

Ölkə iqtisadiyyatının strukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni prioritet sahələrin yaradılması, alternativ ixrac istiqamətlərinin formalaşması və dünya təsərrüfatına inteqrasiyanın effektivlik dərəcəsinin yüksəldilməsi istiqamətində böyük irəliləyişlərə nail olunması müasir dövrün ən mühüm vəzifələrindən biri kimi qarşıda dayanır. Bununla əlaqədar olaraq, Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə bu sahədə mövcud olan problemlərin üzə çıxarılmasını tələb edir. Belə ki, “açıq iqtisadiyyat” sisteminin formalaşdığı şəraitdə xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili və idarə edilməsi səmərəlilik baxımından təkmilləşdirilməlidir. Bu isə öz növbəsində valyuta tənzimlənməsi alətlərinin, metodlarının və həmçinin, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Bunun üçün xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu isə öz növbəsində valyuta tənzimlənməsinin alət və metodlarının həmçinin, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Dünya iqtisadiyyatının inkişafı göstərir ki, müasir qloballaşma şəraitində dünya maliyyə sisteminin ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadiyyatına təsiri istənilən ölkənin iqtisadiyyatında maliyyə-valyuta tərkib hissəsinin müstəsnalığını nəzərə almaqla keyfiyyətə yeni səviyyədə həyata keçirilir. Buna görə də ölkənin xarici-ticarət əlaqələrinin tənzimlənməsində, milli iqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında və s. maliyyə-valyuta alətlərinə və onların istifadəsi xüsusiyyətlərinə mühüm yer verilir. Ölkənin valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin səmərəliliyinə o zaman nail olunur ki, ölkənin iqtisadi inkişafının və onun bank sisteminin dayanıqlılıq səviyyəsi, pul-kredit valyuta siyasətinin effektivliyi təmin olunsun. Eləcə də bu dövlətin dünya maliyyə böhranlarına qarşı durmaq qabiliyyəti ilə qorunub-saxlanır və iri miqyaslı kapitalın ölkədən və iqtisadiyyatın real sektorundan çıxaraq xaricə axıb getməsinin qarşısının alınmasından əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır.

Təsərrüfat həyatının hərtərəfli beynəlmiləşməsi şəraitində, valyuta tənzimlənməsi iqtisadi münasibətlərin tənzimləyici təsirə malik olan mühüm alətlərdən biri kimi nəzərdən keçirilir. Bu da maliyyə-valyuta və bütövlükdə iqtisadiyyatda baş verən proseslərin qarşılıqlı asılıqlı və şərtləndirilməsi ilə izah olunur.

Valyuta münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsi valyuta bazarının iri miqyaslı dalğalanmalarının qarşısının alınması, milli iqtisadiyyatdan valyuta resurslarının əhəmiyyətli dərəcədə axınının qarşısının alınması və bu vəsaitlərin milli təsərrüfatın prioritet sahələrinin maliyyələşdirilməsi, yönəldilməsi məqsədilə dövlətin əlində cəmləşməsinə imkan verən tədbirlər kompleksindən ibarətdir.

Valyuta tənzimlənməsinin forma və metodlarının seçimi ilk növbədə ölkənin geoiqtisadi mövqeyindən, eləcə də dünya və regional valyuta sistemində formalaşmış vəziyyətin mahiyyətindən asılıdır. Eyni zamanda, o da məlumdur ki, ayrıca götürülmüş bir ölkənin tələblərinə cavab verən vahid, etalon səviyyəli valyuta tənzimlənməsi modelini işləyib-hazırlamaq və tətbiq etmək prinsipə

mümkün deyildir. Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatının müasir inkişaf mərhələsinə ən uyğun gələn valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin axtarışı problemi ön plana çıxır.

Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin qarşılıqlı əlaqəli, uyğunlaşdırılmış vahid sisteminin yaradılmasında meydana çıxan çətinliklər sözügedən münasibətlərin kompleks xarakter daşmasından qaynaqlanır. Xüsusilə idxal-ixrac əlaqələri sahəsində valyuta münasibətlərinin dövlət tənzimlənməsinə sistemli yanaşmanın zəruri səviyyədə olmaması xarici investisiyalarla bağlı müəyyən problemlə halların yaranmasında da az əhəmiyyətli rol oynamır.

Valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti sahəsində xarici ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, valyuta münasibətlərinin və daxili valyuta bazarının inkişafı məhz, dövlətin aktiv tənzimləyici kimi iştirakı və müvəkkil orqanlar tərəfindən valyuta əməliyyatları üzərində səmərəli nəzarət olduğu halda baş verir. Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin səmərəliliyi milli valyutanın dayanıqlılığının təmin olunmasının, maliyyə - kredit sisteminin və maliyyə bazarının sabitliyinin, ölkədə investisiya mühitinin formalaşmasının, beynəlxalq iqtisadi inteqrasiyanın inkişafının ən mühim amilləri sırasında əlahiddə yer tutur.

Bunlarla yanaşı, qlobal və regional maliyyə böhranları dalğalarının tez-tez təkrarlandığı müasir dövrdə hər bir dövlətin mühüm iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin, valyuta əməliyyatlarının, xüsusilə, idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarəti və onun mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi aktual bir məsələyə çevirilmişdir. Belə bir şəraitdə idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə həsr edilmiş tədqiqat işinin aktuallığı əhəmiyyətli dərəcədə artır.

Problemin öyrənilmə səviyyəsi: Mövzu çərçivəsində xarici və yerli alimlərin apardıqları tədqiqat işləri sistemli şəkildə öyrənilmiş və bu əsərlərdə yer alan bir sıra konseptual müddəalardan istifadə olunmuşdur. Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyəti və xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı problemlərinə dair ölkə iqtisadçılarından N.S.Abbasov, Z.S.Abdullayev, E.İ.Abdullayev, Ə.İ.Bayramov, F.F.Babayev, Q.İ.Bayramov, N.V.Bədirov, P.H.Cahangirov, M.M.Əhmədov, İ.V.Əlibəyov,

N.H.Əliyev, Ə.İ.Əliyev, V.İ.Əliyev, K.C.Əlirzayev, Ş.H.Hacıyev, R.T.Həsənov, T.A.Hüseynli, A.A.İbadzadə, N.M.İmanov, F.N.İsmayılov, İ.A.Kərimli, E.A.Qasımov, F.Ə.Qənbərov, A.A.Qurbanzadə, Z.Məmmədov, T.F.Mirkişili, Z.Ə.Səmədzadə, E.T.Teymurov, D.Ə.Vəliyev, Z.S.Zeynalov və digərlərinin tədqiqatlarını qeyd etmək olar. Konkret olaraq, ölkədən kapital axınının qarşısının alınması sahəsində aparılan tədqiqatlara R.İ.Əliyevin, valyuta nəzarətinin təşkili məsələlərinə dair S.S.Rəhimovun tədqiqat işlərini göstərmək olar.

Bu sahədə tədqiqat aparən MDB alimlərindən D.C.İslamov, P.P.Kosarev, S.İ.Bursev, T.T.Yunusova, B.A.Orlov, A.N.Melnik, B.E.Moskalev, E.F.Musin, R.A.Volkov və s. göstərmək olar.

Xarici tədqiqatçılardan valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti sahəsində sanballı tədqiqat aparən görkəmli alimlərdən M.Fridmen, C.Xiks, H.Minski, Kempbell R., David U. Pirs, M.U.Qordon, M.Cilbert, S.Lizelott, M.Pebro, J.Perar, M.Porter və digərlərinin əsərlərini qeyd etmək olar.

Lakin respublika alimlərinin tədqiqatlarının əhəmiyyətini qeyd etməklə yanaşı, göstərmək istərdik ki, idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin təşkili məsələlərinə dair kompleks tədqiqatlar aparılmamışdır. Ölkə və xarici alimlər tərəfindən əldə edilmiş nəticələrin əhəmiyyətinə baxmayaraq, valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi problemlərinə həsr olunmuş elmi işlərin təhlili, bu sahədə metodoloji və metodik məsələlərin kifayət qədər işlənilməməsi barədə və bir sıra prinsiplial mövqələrin dəqiqləşdirilməsinin zərurəti haqqında qənaət üçün əsas verir.

Beləliklə, dissertasiyada göstərilmiş problemlərin prinsiplial yeniliyi və sürətli inkişaf dövrünü yaşayan Azərbaycan üçün onların həllinin vacibliyi, idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi məsələsinin kifayət qədər tədqiq olunmaması tədqiqat işinin mövzusununu, məqsəd və başlıca vəzifələrini müəyyən edən və elmi-praktiki əhəmiyyətini yüksəksəldən əsas amillərdəndir.

Tədqiqatın məqsədi və vəzifələri. Dissertasiya işinin məqsədi - idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin formalaşması və inkişafının nəzəri və praktiki

aspektlərinin kompleks tədqiqi əsasında valyuta tənzimlənməsi sisteminin və onun reallaşdırılma mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələrin işlənilib-hazırlanmasından ibarətdir.

Bu məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı vəzifələr qarşıya qoyulmuş və yerinə yetirilmişdir:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin valyuta tənzimlənməsinin konseptual əsaslarının müqayisəli təhlili;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin, eləcə də valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin dövlət tənzimləməsi sahəsində beynəlxalq təcrübənin araşdırılması;
- valyuta tənzimlənməsi sistemində idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin yeri və rolunun müəyyənləşdirilməsi;
- xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf dinamikasının sistemli təhlili;
- ölkədə idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin müasir vəziyyəti və həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin hərtərəfli araşdırılması;
- Azərbaycanın xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf təmayüllərinin müəyyənləşdirilməsi;
- ölkənin xarici ticarət siyasəti ilə valyuta siyasəti arasında qarşılıqlı uyğunluğun təmin olunması sahəsində konkret təklif və tövsiyələrin işlənilib hazırlanması;
- valyuta nəzarəti sistemində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi.

Tədqiqatın obyektini idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarəti sistemidir.

Tədqiqatın predmetini respublikada valyuta nəzarətinin formalaşması və inkişafı xüsusiyyətləri təşkil edir.

Tədqiqatın nəzəri və metodoloji əsaslarını respublikanın və dünya alimlərinin elmi əsərlərində təqdim edilmiş tədqiqat mövzusunda dair fundamental və tətbiqi konsepsiyalar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və Nazirlər Kabinetinin bu sahədə qəbul etdiyi müvafiq fərman, qərar və sərəncamlar, digər normativ iqtisadi-hüquqi aktlar təşkil edir.

Tədqiqat işinin həyata keçirilməsində sintez, müqayisəli təhlil, statistik təhlil və qruplaşdırma, induksiya, deduksiya, sistemli və situasiyalı yanaşma və s. metodlardan istifadə edilmişdir.

Tədqiqatın informasiya bazasını Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat Nazirliyi, Dövlət Statistika Komitəsi, Dövlət Gömrük Komitəsi, Maliyyə Monitorinqi Xidməti, Mərkəzi Bankın illik hesabatları, tədqiqata dair müxtəlif metodik göstərişlər, internet resursları, həmçinin, əsərdə qoyulmuş vəzifələrin həlli üçün zəruri olan digər informasiya mənbələri təşkil edir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi ölkədə ilk dəfə olaraq idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarəti sisteminin və tənzimlənmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi üzrə konkret təklif və tövsiyələrin işlənilib-hazırlanması və elmi baxımdan əsaslandırılmasından ibarətdir.

Həmçinin, valyuta nəzarəti sisteminin tənzimlənməsi yönündə dövlətin rolunun və funksiyalarının səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə bağlı müvafiq təkliflər irəli sürülmüşdür və bununla da respublikada sosial-iqtisadi transformasiyaların gələcək perspektivləri barədə təsəvvürlər genişləndirilmişdir. Bu baxımdan təqdim olunan dissertasiyanı Azərbaycanda bu sahədə aparılan ilk tədqiqat işi hesab etmək olar.

Bu problemin həlli zamanı əldə edilmiş yeni elmi nəticələrə aşağıdakıları aid etmək olar:

- xarici iqtisadi fəaliyyətin konseptual əsasları tədqiq edilərək həm qlobal səviyyədə, həm də milli iqtisadiyyatda formalaşmış yeni meyillərin konseptual məzmunu aşkarlanmışdır;

- valyuta tənzimlənməsi və nəzarətinin elmi konsepsiyalar çərçivəsində milli iqtisadiyyatın inkişafının müxtəlif mərhələlərində reallaşdırılması xüsusiyyətləri aşkara çıxarılmışdır;

- bütövlükdə xarici iqtisadi siyasətin, eləcə də valyuta siyasətinin işlənilib-hazırlanmasında adekvatlıq prinsipinin tətbiqi zəruriliyi əsaslandırılmış və bu prinsipin müəllif şərhini verilmişdir;

- xarici ticarət və valyuta siyasəti çərçivəsində idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin nəticələrini əks etdirən göstəricilərin təhlili əsasında ölkədə valyuta nəzarətinin müasir vəziyyəti dəyərləndirilmişdir;

- idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin səmərəli mexanziminin formalaşmasına dair tövsiyələr irəli sürülmüşdür;

- ölkədən kapital axınının qarşısının alınması üzrə dövlət institutlarının rolunun gücləndirilməsi, rəqabətli mühitin yaradılması, makroiqtisadi səviyyədə bu proseslərin tənzimlənməsi, iqtisadi artım nöqtəyi-nəzərindən bu sahədə milli mənafehlərin və prioritetlərin müəyyənləşdirilməsi üzrə tədbirlər planı təklif edilmişdir;

- xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf perspektivlərini nəzərə almaqla valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə təklif və tövsiyələr irəli sürülmüşdür.

Tədqiqat işinin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Tədqiqat işinin nəzəri əhəmiyyəti müasir dövrdə idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi istiqamətində dissertasiyada irəli sürülmüş təkliflərin və mövcud dünya təcrübəsinin Azərbaycanın xarici ticarət strategiyasına uyğun olaraq tətbiq imkanlarının nəzəri cəhətdən əsaslandırılmasında öz əksini tapmışdır. Əldə edilən nəticə və təkliflər ölkədə valyuta nəzarəti və valyuta tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi yönündə müvafiq dövlət qurumları tərəfindən istifadə edilə bilər. Həmçinin, tədqiqatda irəli sürülən təkliflərdən valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti ilə bağlı hazırlanan qanun və qərarlarda, elmi-tədqiqat işlərində, eləcə də ali təhsil müəssisələrində tədris prosesində istifadə oluna bilər.

Tədqiqat işinin nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiyanın əsas müddəaları və tədqiqat işindən irəli gələn təkliflər respublika, regional və beynəlxalq elmi praktik konfrans və seminarlarda müzakirə olunmuş və təsdiq edilmişdir. Tədqiqatın əsas nəticələri təhlili məruzə şəklində Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyinin İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutuna təqdim edilmiş və gələcəkdə istifadə olunması üçün qəbul edilmişdir (15 dekabr 2015-ci il tarixli və 33/33-7/09 qeydiyyat nömrəli arayış). Dissertasiya

işinin əsas mahiyyətini əks etdirən və elmi cəhətdən əsaslandırılmış tövsiyələr 2,7 çap vərəqi həcmində dərc olunmuş 7 elmi əsərdə öz əksini tapmışdır.

İşin strukturu və həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarət olmaqla, qəbul edilmiş standartlara uyğun 148 səhifə kompüter yazısından ibarətdir.

I FƏSİL. XARİCİ İQTİSADI FƏALİYYƏTİN VALYUTA TƏNZİMLƏNMƏSİ PROBLEMLƏRİNİN NƏZƏRİ-METODOLOJİ ƏSASLARI

1.1. Xarici iqtisadi fəaliyyətin valyuta tənzimlənməsi məsələlərinin konseptual əsasları

İqtisadi prosesləri tənzimləyən dövlətin funksiyaları iqtisad elmində hələ onun meydana gəldiyi dövrlərdən başlayaraq nəzərdən keçirilir. Dövlətin iqtisadi funksiyalarının reallaşdırılması üzrə dünya təcrübəsi göstərir ki, bu funksiyaların tərkibi və mahiyyəti tarixi proseslərin müxtəlif mərhələlərində daima və dinamik surətdə inkişaf etmiş və etməkdədir. Xarici ticarət nəzəriyyələrinin inkişafı özündə xarici ticarətə müdaxilə və onun kəskin məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlərdən başlayaraq ixrac yönümlü, idxalı əvəz edən istehsalın dəstəklənməsinin zərurətinin dərk olunması və iqtisadi proseslərə tamamilə qarışmamaq siyasətində də dövlətin tənzimləyici rolunun təkamülünü əks etdirir.

Bu baxımdan xarici iqtisadi fəaliyyətin valyuta tənzimlənməsi probleminə dair müasir dövrün tələblərinə adekvat olan konseptual ümumiləşdirilmələrin aparılması və effektiv həll mexanizmlərin müəyyən edilməsi bu istiqamətdə mövcud olan əsas anlayışlar aparatının və elmi yanaşmaların formalaşması xüsusiyyətlərinin, həmçinin, problemin nəzəriyyəsi, metodologiyası və əsas konsepsiyalarının tədqiq edilməsini zəruri edir.

İlkin iqtisadi cərəyan kimi formalaşmış merkantilizmdən tutmuş bu günə qədər araşdırdığımız problemin mahiyyəti bir qayda olaraq, xarici iqtisadi fəaliyyətin konsepsiyası kontekstində tədqiq edilmişdir. Ümumiyyətlə, dövlət→iqtisadiyyat qarşılıqlı münasibətləri zaman - zaman fərqli məzmununda şərh edilmişdir.

Bazar iqtisadiyyatının tənzimlənməsinə tarixən qərarlaşmış bir sıra nəzəri yanaşmalar mövcuddur və onları şərti olaraq iki qrupa ayırmaq olar: təsərrüfat mexanizminin tənzimlənməsinə dövlət müdaxiləsinin tərəfdarları və ona qarşı çıxanlar.

Bu qrupların hər ikisi ümumi əsaslara malikdirlər. Onlar dövləti cəmiyyətin strateji məqsədlərinin əldə olunmasına yönəlmiş iqtisadi siyasətin aparılması üçün müəyyən mülkiyyətə və təsərrüfat funksiyalarına malik olan iqtisadi sistemin bir subyekti kimi nəzərdən keçirirlər.

Merkantilistlər hesab edirdilər ki, dövlət milli sərvətin artımını yalnız ixrac hesabına stimullaşdırmalıdır və xarici ticarət siyasətinin əsas məqsədinin dövlətin qızıl ehtiyatını artırmaq olduğunu irəli sürürdülər. Bununla əlaqədar olaraq, tədiyyə balansında daim profsitin təmin edilməsi üçün fəal dövlət müdaxiləsini zəruri hesab edirdilər.

XVIII əsrin sonlarından başlayaraq klassik məktəb (F.Gene, A.Smit, D.Rikardo və s.) hesab edirdi ki, kapitalizm özünütənzimləyən bir sistemdir və iqtisadi resursların tam istifadəsinə aparır. Klassik nəzəriyyə praktiki olaraq dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsini inkar edirdi. A.Smit qeyd edirdi ki, dövlət iqtisadi proseslərə müdaxilə etməyərək yalnız gözətçi rolunu yerinə yetirməlidir.

Eləcə də klassiklərin fikrincə, pul-kredit siyasəti, həmçinin valyuta siyasəti istehsalın həcminə təsir göstərə bilməz, yəni pullar iqtisadi aktivliyə təsir göstərmirlər. Klassik nəzəriyyənin iddia etdiyi kimi pul kütləsinin həcmindəki dəyişikliklər təsərrüfat subyektlərinin ehtimal olunan sövdələşmələrinin həcminə təsir edir, lakin tam məşğulluq şəraitində istehsalın həcminə təsir göstərmir. Pul kütləsinin artması qiymətlərin proporsional olaraq yüksəlməsinə, azalması isə qiymətlərin səviyyəsinin proporsional olaraq aşağı düşməsinə səbəb olur.

XX əsrin əvvəllərində xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf problemlərinə yanaşmalarda iki əks istiqamət formalaşmışdı. Bunlara açıq iqtisadiyyat tərəfdarları Q.Haberlou, E.Hekşer, B.Olin, D.Lendler, A.Lindbek, P.Buomberger və onlara qarşı çıxanlar - iqtisadi proseslərə dövlətin aktiv müdaxiləsinin tərəfdarları - C.Keyns, K.Lammers, B.Laum və s. aid idilər.

XX əsrin ortalarında açıq iqtisadiyyatın səmərəliliyi ideyası möhkəm mövqə tutmağa başladı. Bu ideyanın tərəfdarları P.Samuelson, V.Leontyev, R.Vernoy, Q.Hafbauer, M.Porter iddia edirdilər ki, xarici ticarət təkə qarşılıqlı faydalı mübadilə prosesi deyil, o, həmçinin ayrı-ayrı ölkələrin iqtisadi inkişaf səviyyəsindəki fərqlərin

hazırlanan hüquqi normalar və institutlar sistemi iqtisadiyyata əhəmiyyətli dərəcədə təsir gücünə malikdir.

Beləliklə, dövriyyədə olan pulların miqdarı xarici-iqtisadi tarazlığa təsir göstərir. Tədiyyə balansının mənfi saldosu zamanı pul kütləsinin azalması milli əmtəələrin nisbi qiymətlərinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Bu isə onların rəqabət qabiliyyətini artırır. Əksinə, ölkəyə xarici valyutanın axını səbəbindən yaranan tədiyyə balansının müsbət saldosu pul kütləsinin artmasına gətirib çıxaracaq, nəticədə milli əmtəələrin qiymətləri yüksələcək, bu isə ixracın qarşısını alaraq, idxalı stimullaşdıracaq. Beləliklə, hər iki halda tarazlıq təmin olunur.

Pulun kəmiyyət nəzəriyyəsi uzun zaman ərzində pul-kredit və valyuta siyasətinin əsası olmuş və bu günkü dövrdə də öz tərəfdarlarına malikdir.

Klassik nəzəriyyənin davamçıları olan neoklassik məktəbin nümayəndələri iqtisadiyyatda aktiv hökumət siyasətinin nisbətən kiçik rolunu dəstəkləyirlər. Neoklassik məktəbin iqtisadçıları (L.Valras, V.Pareto, A.Marşal) istehsal resurslarının tam və səmərəli istifadəsi şəraitində bazar iqtisadiyyatının təbiətinə dayanıqlı, ümumi iqtisadi tarazlığa meyillilik xüsusiyyətinin xas olması haqda klassik iqtisadçıların çıxardığı nəticələri təsdiq etmiş və təkmilləşdirilmişlər. [77, s. 44]

Neoklassiklər öz mühüm nəəliyyətlərinin sırasına pulların əmtəələrin əksinə olaraq sərvət olmadığı haqda müddəanı da aid edirdilər. Pullar yalnız əmtəələrin mübadiləsi zamanı vasitə rolunu yerinə yetirirlər və bütün nemətlərin dəyərinin ölçülməsi miqyası kimi çıxış edirlər. Buna görə də neoklassik makroiqtisadi modeldə yalnız üç bazar mövcuddur: əmək, kapital (qiymətli kağızlar) və nemət. Bu bazarlarda iki makroiqtisadi subyekt rastlaşır: ev təsərrüfatları və sahibkarlar. [77, s. 221]

Maliyyə-valyuta sferasında neoklassik nəzəriyyə üzən valyuta kurslarına əsaslanırdı və hesab edirdi ki, valyuta kursları tələb və təklifin makroiqtisadi proporsiyalarının tarazlığını təmin edən digər bazar mexanizmlərinin təsiri altında müstəqil şəkildə balanslaşır.

“Makromaliyyə sabitliyini təmin etmək məqsədilə strateji və cari dövrlərin tələbatına uyğun gələn iqtisadi məqsədlər seçilib bir-biri ilə uzlaşdırılmalıdır. İqtisadi məqsədlərin mövcud imkanlara uyğun seçilməsi tədrici iqtisadi müvazinətin ən uğurlu

prinsipi hesab oluna bilər. Çünki onlar real resurs təminatına uyğun olmazsa, gələcəkdə nəinki tədrisi müvazinəti pozacaq, eləcə də ona nail olmaq imkanlarını məhdudlaşdıracaqdır". [60, s. 257]

İqtisadi fikir sahəsində ən əhəmiyyətli dəyişikliyi C.M.Keyns etmişdir. O hesab edirdi ki, məqsədyönlü surətdə məcmu tələbin idarə olunması yolu ilə tam məşğulluğa nail olunmasının rəsmi dövlət siyasətinin əsas məqsədi olmalıdır. Bu müddəə C.M.Keynsin ideyasının praktik əhəmiyyətini təşkil edirdi. Bu məsələnin həll olunması sahəsindəki müvəffəqiyyətlər o qədər böyük olmuşdu ki, işgüzar fəaliyyətin aktivliyindəki yüksəliş və enmələr müstəqil surətdə öz əhəmiyyətini itirərək iqtisadiyyatın stimullaşdırılması və ya inflyasiyanın qarşısının alınması kimi rəsmi dövlət siyasətində dəyişikliklərin təzahürü kimi çıxış etməyə başladı.

Milli iqtisadiyyatın tədqiqinə yeni yanaşma bazar təsərrüfatının fəaliyyəti mexanizmi və bu mexanizmdə dövlətin iqtisadi rolu haqda təsəvvürləri dəyişməyə imkan verdi. Hələ Breten-Vud konfransının hazırlanması zamanı Keyns çalışırdı ki, Beynəlxalq Valyuta Fondunun yaradılması haqda sazişin layihəsində dövlətlərin öz valyutalarının kurslarının hərəkətliliyi sahəsində hüquqları öz əksini tapsın və pul-kredit siyasətinin alətlərinin istifadəsini öncədən görə bilmişdi.

Bazar iqtisadiyyatının fəaliyyətinin keyns modelinə əsasən xarici-iqtisadi sferada tarazlığa dövriyyədəki pulların miqdarının dəyişməsi hesabına, əsasən də xarici ticarətin vəziyyətinə birbaşa təsir göstərən amillər: işgüzar fəallığın, məşğulluğun və gəlirlərin səviyyəsindəki dəyişikliklər hesabına nail olmaq olar.

Bunun tamamilə əksini büdcə kəsri və böyük həcmdə dövlət borcunun mövcudluğunu müzakirə edən monetaristlər (M.Fridmen, K.Bryuner, A.Melser) iddia edirdilər. Onlar tənəzzül dövründə vergilərin ixtisar olunması və yüksəliş dövründə dövlət xərclərinin ixtisarı ideyasını fəstəkləyir və son nəticədə dövlətin iqtisadiyyatdakı rolunun təsdiqləyirdilər. [84, s.38]

Monetaristlərin fikrincə keyns modeli pul-kredit siyasətinin aparılmasının qəsamüddətli nəticələrinə nail olmağa imkan verir, lakin uzunmüddətli dövrdə pul-kredit siyasətinin aparılmasının real nəticələri sıfıra bərabərdir və bu siyasət nəticəsində dəyişən yeganə iqtisadi göstərici qiymətlərin səviyyəsidir. Monetaristlər

həmçinin iddia edirdilər ki, qiymətlərin və gəlirlərin səviyyəsinin dəyişdirilməsi vasitəsilə tədiyə balansının bərabərləşdirmək mümkün deyil. Yalnız valyuta kursunun dəyişdirilməsinin köməyi ilə tarazlı tədiyə balansına nail olmaq olar, yəni tələb və təklifin təsiri altında valyuta kursunun sərbəst dəyişməsinə üstünlük verilirdi.

Beləliklə, monetarizm öz əsasında klassik iqtisadi nəzəriyyənin və onun davamçıları neoklassiklərin fikirlərini təsdiq edirdi.

Valyuta tənzimlənməsinin nəzəriyyə və praktikasının inkişafına əhəmiyyətli töhfəni M.Cilbert verdi. O, müharibədən sonrakı dövrdə likvidlikdə keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsi məsələsini qarşıya qoyaraq, qızıl və valyuta ehtiyatları arasında harmoniyanın qorunub saxlanması fikri ilə çıxış edirdi. Bu müəllif qızıl-deviz standartlarının süqutunun səbəb və nəticələrini dərinlən təhlil edərək, dünya valyuta-kredit sisteminin əsas inkişaf yollarını təklif etmişdi. O, perspektivdə çox valyutalı sistemin istifadəsini qeyd etmişdir. M.Cilbert həmçinin qeyd edirdi ki, valyuta kredit münasibətlərinin kimyəvi tərkibinin əsas elementi siyasi rəhbərliyin gücü və sərtliyi və ya onların mövqeyi-mövcudluğudur. [79, s. 341]

Valyuta tənzimlənməsinin nəzəriyyə və praktikasına əhəmiyyətli töhfəni AFR-nin keçmiş iqtisadi naziri L.Erxard vermişdir. Valyuta nəzarətinin ləğv olunması siyasətinə qarşı mübarizəni o, ön plana çəkirdi. Qərbi Almaniyada müharibədən sonrakı dövrdə əsas səylər milli valyutanın mövqeyinin bərpa olunmasına; sərbəst qiymətəmələgəlmə mexanizmlərinin təmin olunması məqsədilə tezliklə valyuta nəzarətinin ləğv olunmasına; iqtisadiyyatın inkişafına yönəldilirdi. Azad sahibkarlıq mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyatda tarazlığın təmin olunmasına üstünlük verilirdi.

Qeyd olunduğu kimi, yanaşmalar arasındakı fərqlər dövlətin istifadə etdiyi təsir metodlarından və ya bu təsirin tamamilə inkar olunmasından ibarətdir. Bu mövqeni avstriya iqtisadçısı F.Xayek də müdafiə edirdi. O, ölkələr arasındakı pul dövriyyəsinin valyuta tənzimlənməsi və nəzarətinin bütün növlərinin ləğv olunması, eləcə də müqavilələrin bağlanması və mühasibar uçotunda əməliyyatların əks olunması zamanı tam azad surətdə valyuta növünün seçiminə yol verilməsini təklif edirdi. [98, s. 41]

Əslində, qeyd etmək lazımdır ki, bu günki dövrdə hər hansı bir elmi məktəbin mövqeyinə üstünlük verən, birmənalı surətdə müəyyən olunmuş yanaşmalar sistemi

mövcud deyil. Bu, bir qədər də dünya iqtisadiyyatın inkişafının yüksək templəri və müxtəlif ölkələrin iqtisadiyyatlarının qarşılıqlı asılılığının artması ilə əlaqədardır. Ayrıca götürülmüş ölkə qarşıya çıxan valyuta problemlərini dünya təsərrüfatı ilə qarşılıqlı əlaqənin xüsusiyyətlərini nəzərə olmadan həll edə bilməz. Bundan əlavə iqtisadçıların haqlı olaraq qeyd etdikləri kimi müxtəlif situasiyalarda eyni hadisənin maliyyə ilk növbədə də valyuta bazarlarına təsiri əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənə bilər. Deməli, bir halda bu tədbirlər, digər halda isə tamamilə başqa tədbirlərin həyata keçirilməsi tələb oluna bilər.

“Araşdırmalar göstərir ki, iqtisadi inkişafın bazar mexanizmi nəinki dövlət tənzimlənməsini istisna edir, hətta müasir sivilizasiyalı bazar sistemli ölkələrdə kifayət dərəcədə mükəmməl dövlət tənzimlənməsi olmadan iqtisadi inkişafın yüksək tempinə nail olmağın qeyri-mümkünlüyünü göstərir. Ona görə də Azərbaycanda milli müstəqil iqtisadiyyatın yaradılması bazar mexanizmi ilə dövlət tənzimlənməsinin qarşılıqlı fəaliyyətinin optimal nisbətindən çox asılıdır”. [28, s. 219]

Beləliklə, aydın olur ki, iqtisadiyyata təsirin bu və ya digər metodlarının istifadəsi və ya istifadə olunmaması ölkə iqtisadiyyatının inkişafının vəziyyətindən və mərhələsindən asılıdır. Bu müddəə o faktla təsdiq olunur ki, iqtisadi nəzəriyyələrdən heç biri tamamilə saf halda tətbiq olunmaqla özünü uzunmüddətli dövrdə təsdiq edə bilməmişdir.

Bir çox yerli tədqiqatçıların bu fikri ilə də razıyıq ki: “Mövcud metodoloji baxışların əsas çatışmazlıqları bir qayda olaraq, reallığın yalnız bir aspektini qabartmaları və onun tam şəkildə şərhini yaxud təhlilini həyata keçirə bilərək təlimlərarası sintezin formalaşması baxımından yararsız olmaları ilə şərtlənir”. [13, s. 315]

Bir çox MDB ölkələri və Azərbaycan iqtisadçıları da valyuta tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji və praktiki məsələlərini tədqiq etmişlər. Bu ölkələrlə qərb ölkələrinin tədqiqatçılarının əsərlərindəki mühüm fərqlər ondan ibarətdir ki, qərb iqtisadçıları valyuta bazarının fəaliyyəti və tənzimlənməsi sahəsində tədqiqatları bazar iqtisadiyyatı şəraitində aparırdılar, Azərbaycan və MDB ölkələri isə iqtisadi tənzimlənmənin inzibati-amirlik metodlarından bazar metodlarına yalnız XX əsrin sonlarında keçmişdir. Əksər MDB ölkələrində və Azərbaycanda faktiki olaraq təsdiq

olunmuş valyuta tənzimlənməsi, həmçinin ümumi dövlət tənzimlənməsi nəzəriyyəsinin mövcud olmaması faktını məhz bununla izah etmək olar.

1990-cu illərin sonlarından etibarən Dünya Bankının ekspertlərinin fikrincə dövlətin iqtisadiyyata, xüsusilə də xarici iqtisadi fəaliyyətə təsirinin ən geniş yayılmış, mütərəqqi və perspektiv modeli “effektiv dövlət modelidir”. Bu model dedikdə, bazarın funksional xüsusiyyətlərinin reallaşdırılması zamanı katalizator rolunu oynayan, milli və beynəlxalq səviyyədə şəxsi biznesin fəaliyyətini stimullaşdıran və tamamlayan dövlət başa düşülür. Burada beynəlxalq səviyyədə şəxsi biznesin fəaliyyətinin tamamlanması dedikdə, yalnız institusional və beynəlxalq səviyyədə şaxələnmiş effektiv alət və vasitələr toplusundan istifadə etməklə beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin milli mənafeələrə uyğun gücləndirilməsi baxımından xarici-iqtisadi ekspansiyanın təşviqi kimi başa düşmək olar. Müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminin fəaliyyət təcrübəsi effektiv dövlətlərin xarici-iqtisadi siyasətində adekvatlıq prinsipinin reallaşdırılmasını tamamilə təsdiq edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma proseslərinin inkişafı dövlətləri insan fəaliyyətinin bütün sferalarında öz siyasətlərinin koordinasiyasının gücləndirilməsinə sövq edir. Belə koordinasiya müasir dövlətin xarici siyasətdəki rolunu zəiflətmədən dövlət hakimiyyətinin beynəlxalq əməkdaşlıqla bağlı olan istiqamətinin gücləndirilməsini tələb edir.

Azərbaycan dünya təsərrüfatı sisteminin bir hissəsi olaraq, dünya iqtisadiyyatının müasir vəziyyətdəki üstünlüklərindən məharətlə istifadə etməyə çalışmalıdır; qloballaşmanın bütün müsbət cəhətlərini öz mənafeələrinə uyğun istifadə etməli və eyni zamanda onun mənfi təsir amillərinə qarşıdurmaq qabiliyyətini inkişaf etdirməlidir.

Azərbaycanın dünya təsərrüfatına inteqrasiyası milli iqtisadiyyatın inkişaf strategiyasının ən mühüm istiqamətlərindən biridir. Bu zaman bu proses üçün zəruri olan strateji məqsəd və vəzifələr kompleksi Azərbaycanın beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin əldə olunması ilə bağlıdır və aşağıdakı tərkib hissələrini nəzərdə tutmalıdır:

- dövlət iqtisadiyyatın struktur yenidənqurmasını məqsədyönlü surətdə dəstəkləməsi;

- Azərbaycanın dünya təsərrüfatında iştirakı xarakterində həm əmtəə ixtisaslaşması xətti ilə, həm də müqavilə, hüquqi və siyasi şərtlər baxımından dəyişikliklərin edilməsi;

- ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması.

İnteqrasiya proseslərinin güclənməsi bütövlükdə sosial-iqtisadi inkişafda və xüsusilə xarici iqtisadi fəaliyyətin təşkilində dövlətin rolu və yerinin dərk olunması sahəsində radikal-liberal və tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı konsepsiyalarının birbaşa surətdə bir-birinə qarşı qoyulmasının qeyri-konstruktiv xüsusiyyətlərini üzə çıxarır.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası problemlərini araşdıran tədqiqatçıların fikirləri də bu faktı təsdiqləyir. “Müasir qloballaşma prosesinin formalaşdırmaqda olduğu qlobal ümumilik heç bir vəchlə regional üsürün aradan qaldırılması kimi qavrana bilməz. Hər hansı bir ölkəyə münasibətdə (onun inkişaf səviyyəsində və milli tənzimləmə sistemi özəlliklərindən asılı olmayaraq) qeosiya və qeoiqtisadi dəyişənlər çoxluğu tətbiq edilən “oyun qaydalarında” dominant rola malikdir, regional iqtisadi inteqrasiya təmayülləri daha da güclənmişdir”. [26, s. 160]

Bu aspektdə fikrimizcə, söhbət mütləq surətdə dövlətin tənzimləyici funksiyalarında köklü keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsindən gedə bilər. Bu funksiyaların mahiyyəti və tərkibində Azərbaycan dövlətçiliyinin konkret tarixi inkişaf mərhələsinin xüsusiyyətlərinə uyğun dəyişikliklər etmək zəruridir. Azərbaycan dövlətçiliyinin bu funksional dəyişiklikləri bir tərəfdən rəqabət mühitinin inkişafının və bazar mexanizmlərinin effektiv fəaliyyətinin institusional təminatını yaratmalı digər tərəfdən isə bazarın fəaliyyətinin mənfi nəticələrini yumşaltmalı və ona sosial yönümlülük verməlidir; eləcə də ilk növbədə olmasa da, dünya iqtisadiyyatının qloballaşması proseslərinin mənfi təsirlərinə, inkişaf etmiş ölkələrin xarici-iqtisadi ekspansiyasına qarşılıqlı və müasir beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sistemində qəbul olunmuş norma və qaydaları nəzərə almaqla milli iqtisadi mənafehlərin sivilizasiyalı formada müdafiəsinin institusional mexanizmini yaratmalıdır. Hesab edirik ki, Azərbaycanın müasir dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyası siyasəti iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi mexanizminin köklü institusional transformasiyasına aparır.

Fikrimizcə, xarici iqtisadi fəaliyyətin konsepsiyasının işlənilməsi və hazırlanması və

onun tənzimlənməsi məsələlərində adekvatlıq prinsipinin nəzərə alınması zəruridir. Adekvatlıq prinsipi dedikdə xarici iqtisadi fəaliyyətin elə bir institusional tənzimləmə sisteminin yaradılması başa düşülür ki, o, beynəlxalq norma, qaydalar və qloballaşma tendensiyalarına riayət olunması çərçivəsində xarici-iqtisadi fəaliyyətin xarakteri və istiqamətlərində milli iqtisadi mənafehlərin prioritetlərini qoruyub saxlaya və müdafiə edə bilsin. Adekvatlıq prinsipi xarici-iqtisadi fəaliyyətin institusional tənzimləmə sisteminin xüsusiyyətlərinin və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması qanunauyğunluqlarının üzvi surətdə səciyyələndirilməsinin konseptual əsası kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bununla bərabər adekvatlığın özünün mahiyyəti və tərkibi beynəlxalq tələb, norma və qaydaların daxili institusional reallaşdırılmasının elə bir özünəməxsusluğu və üsulları kimi başa düşülməlidir ki, bu zaman qeyd olunan üsullar sözsüz ki, milli iqtisadi inkişafın və qloballaşan dünya iqtisadiyyatı sistemində Azərbaycanın layiqli yerinin təmin olunması üzrə strateji məqsəd və vəzifələr prizmasından özünəməxsus funksional tənzimləmə qabiliyyətini formalaşdırmış olsun.

Fikrimizcə, hazırki dövrdə dövlət hakimiyyəti orqanları tədqiqatçılar və ekspertlər tərəfindən təklif olunan bir çox modellərdən öz seçimlərində əsasən “müasirləşdirmə strategiyasına” üstünlük verməlidir. Bu strategiya şəxsi təşəbbüskarlığı və bazar rəqabətini gücləndirərək, eyni zamanda cəmiyyətin və iqtisadiyyatın müstəqil surətdə həll edə bilmədiyi məsələlərin həllində dövlətin rolunun gücləndirilməsini təklif edir. Bu zaman dövlətin siyasəti yerli əmtəə istehsalçılarının bazarın xarici istehsalçılarının haqsız rəqabətindən qorunmasının uyğun metodlarının tətbiqi ilə Azərbaycanın dünya iqtisadi birliyinə geniş inteqrasiyasına yönəlməlidir.

Biz, xarici ticarət əlaqələrinin modelləşdirilməsi problemlərini araşdıran yerli tədqiqatçıların da bu məsələyə münasibətləri ilə razıyıq. “Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquqi tam səlahiyyətli üzvü kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə inteqrasiyası onun xarici-iqtisadi siyasəti strategiyasının, xüsusən də bu strategiyanın mühüm tərkib elementi olan xarici ticarətin optimal parametrlərinin təyin edilməsini, onun ölkənin sosial, siyasi, milli informasiya proqramları ilə düzgün əlaqələndirilməsini tələb edir”. [42, s. 135]

Belə konsepsiya, fikrimizcə, müəyyən sadə korrektə xarakterli tədbirləri deyil

ciddi dövlət müdaxiləsini tələb edəcək. Xarici-iqtisadi siyasət təkcə elmtutumlu və ixracyönümlü sahələrin deyil, həm də idxalı əvəz edən və eləcə də qoyulan investisiyalardan tez və çevik mənfəət götürmək xüsusiyyətinə malik iqtisadiyyat sahələrində kiçik sahibkarlıq üçün əlverişli şəraitin formalaşmasında səyləri birləşdirməlidir.

Fikrimizcə, dövlət bu və ya digər inkişaf modelinə fanatik surətdə riayət etməməli yaxud da onun qəti rədd etməməlidir. İqtisadiyyatın açıqlığı ilə neoproteksionizmin; liberallaşdırma proseslərində dövlətin iştirakı ilə bazarın qaçınılmaz qanunlarının effektiv səciyyələndirilməsini tətbiq etməli, həmçinin ölkənin tarixi inkişaf kontekstini və sosial-mədəni aspektlərini nəzərə almaq zəruridir.

Bu günki dövrdə, fikrimizcə, xarici iqtisadi fəaliyyətdə adekvatlıq prinsipinin reallaşdırılmasının və effektiv dövlət modelinin uyğun konseptual sxemi institusionalizm və neoinstitusionalizmdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi bu nəzəriyyələrin əsas nümayəndələri T.Veblen, C.Helbreyt, C.Kommons, D.Nort, M.Olson və s.-dir. İnstitusionalizmin Azərbaycanın müasir iqtisadi sistemi üçün birbaşa praktik əhəmiyyətə malik olan mühüm konseptual müddəası institusional strukturların bazar iqtisadiyyatının funksional qabiliyyətinə, struktur, sosial və xarici-iqtisadi siyasətinə əhəmiyyətli təsiri haqda mühakimələrindən ibarətdir.

İnstitusionalizmin dövlətin iqtisadi funksionallığının yüksəldilməsinə əsaslanan metodoloji bazası, dünya iqtisadiyyatının yeni inkişaf mərhələsi və inteqrasiya proseslərinin intensivləşməsi səbəbindən xarici-iqtisadi fəaliyyətdə dövlətin rolu haqda yeni təsəvvürlərə gətirib çıxarır. Azərbaycanın müasir xarici-iqtisadi strategiyasının işlənilib hazırlanmasının metodoloji baxımdan ilkin şərti kimi adekvatlıq prinsipi anlayışının mahiyyətinin dəqiq müəyyən olunması təklif oluna bilər. Eləcə də adekvarlıq prinsipinin mahiyyətinin konkretləşdirilməsi zamanı ölkənin sosial-iqtisadi sisteminin dinamik inkişafı məqsədilə onun bütün aspektləri nəzərə alınmalıdır.

Beləliklə, xarici-iqtisadi fəaliyyətin strategiyası qaçınılmaz surətdə milli xarici-iqtisadi mənafeələr ilə beynəlxalq iqtisadi təşkilatların institusional şərtləri, dünya bazarının global çağırışları və daim güclənən, kəskin beynəlxalq rəqabətin arasındakı ziddiyyətli sərhədləri çərçivəsində reallaşır.

Adekvatlıq prinsipinin reallaşdırılması çərçivəsində yeni keyfiyyət xüsu-

siyyətlərinə malik dövlətin xarici-iqtisadi siyasətinin formalaşdırılmasının nəzəri-metodoloji əsasları “konsepsiya”, “strategiya” və “xarici-iqtisadi siyasət” anlayışlarının mahiyyətinin və onların qarşılıqlı təbəçiliyinin tədqiq olunmasını nəzərdə tutur. Hesab edirik ki, xarici-iqtisadi fəaliyyətin konsepsiyası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının və qloballaşan dünya iqtisadiyyatında onun layiqli yerinin təmin olunması üzrə strateji məqsədlər haqda təsəvvürlər sistemində əsaslanır. Xarici-iqtisadi fəaliyyətin strategiyası qeyd olunan məqsədlərin mühüm istiqamətlərini və reallaşdırılması vasitələrini nəzərə alır və ən ümumi formada milli iqtisadiyyatınq beynəlxalq, rəqabətqabiliyyətinin təmin olunması kimi interpretasiya oluna bilər.

Dövlətin rolu və onun iqtisadi prosesləri tənzimlənmə qabiliyyəti onun apardığı iqtisadi siyasətlə müəyyən olunur. Dövlətin iqtisadi siyasəti bazar iqtisadiyyatı sisteminin zəruri tərkib elementi və həlqəsinə çevrilir. İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin ümumi məqsədləri (dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması, tam məşğulluğun təmin olunması, milli valyutanın sabitliyinin və tədiyyə balansının tarazlığının qorunub saxlanması) ilə yanaşı, səmərəli iqtisadi siyasət konkret qısa və orta müddətli məqsədlərə də malikdir. İqtisadi siyasətdə bu məqsədlərə çatmaq üçün dövlət tənzimlənməsinin konkret obyekt və vasitələri də dəqiq, birmənalı şəkildə müəyyən olunmalıdır.

1.2. Valyuta tənzimlənməsi sistemində valyuta nəzarətinin yeri və rolu

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatında əmtəə ixtisaslaşması xətti üzrə, həm də hüquqi-müqavilə və siyasi şərtlər daxilində iştirakı xüsusiyyətlərinin dəyişdirilməsi; ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması kimi məqsədlərə nail olmaq üçün dövlət aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlər həyata keçirməlidir:

- ixracın yeni strukturunu formalaşdırmaq;
- dünya bazarında Azərbaycan ixracı üçün ən perspektiv əmtəə – ölkə seqmentlərinin üzə çıxarılması və onların məqsədyönlü şəkildə istifadə olunması;
- xarici ölkələr, ticari-iqtisadi qruplaşma, təşkilat və ittifaqlarla münasibətlərdə

əlverişli ticarət rejimini təmin etmək;

- mühüm iqtisadi və sosial əhəmiyyətə malik əmtəələrin idxalının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi;

- xarici-iqtisadi fəaliyyətin valyuta, ixrac, gömrük və digər formalarının təkmilləşdirilməsi vasitəsilə ölkənin xarici-iqtisadi maraqlarının səmərəli müdafiəsi sistemini formalaşdırmaq;

- Azərbaycan müəssisələrinin dünya maşın və avadanlıq, texnologiya, informasiya, kapital, mineral – xammal resursları bazarına ixracatçı kimi və idxalçılar kimi nəqliyyat kommunikasiyalarına çıxışının təmin olunması.

Azərbaycanın dünya bazarına çıxışı zamanı bir çox həyati əhəmiyyətli sahələrdə ölkə texnologiyalarının və elm tutumlu məhsullarının aşağı rəqabət qabiliyyətliliyi üzə çıxdı. Elmi-texniki sahənin belə böhranlı vəziyyətdən çıxarılması sənayenin innovasiyalı inkişaf yoluna keçirilməsi üçün tək qabaqcıl qərb innovasiya texnologiyalarının, idarəetmə təcrübəsinin və maliyyə vəsaitlərinin mənimsənilməsi deyil, həm də ilk növbədə milli resursların maksimal istifadəsi və deməli, bu sahədə dövlətin uzunmüddətli strategiyasının işlənilib hazırlanması, reallaşdırılması inkişafı tələb olunur. Belə ki, dünya bazarına hər kəs yeni deyil artıq fəaliyyət göstərən qabaqcıl texnologiyalar çıxarır. Bu texnologiyalar mənimsənilir, quraşdırılanadək artıq müəyyən vaxt keçdiyi üçün onlar ölkə iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyəti təmin edə bilmirlər. Ona görə də Azərbaycan öz elmi nailiyyətlərinin kommersionlaşdırılması və kommersioniya-innovasiya sektorunun inkişafı üzrə mərhələlər strateji plan işləyib hazırlamalıdır.

Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın xarici ticarətin inkişafının konseptual əsaslarının işlənilib hazırlanması məsələlərini tədqiq edən Ş.H.Hacıyev qeyd edir ki, - “Beynəlxalq iqtisadi həyat bütün nəzəriyyələrdən daha zəngindir, çünki o bir yerdə durmur, inkişaf edərək iqtisad elmi qarşısında yeni daha mürəkkəb məsələləri qoyur. Bu məsələlərin həlli xarici ticarət əlaqələri sistemində baş verən dəyişikliklərin təhlilindən və onların nəzəri tədqiqindən çıxış etməlidir”. [76, s. 157-158]

Strategiyanın əsasında və onun reallaşdırılması əsnasında xarici-iqtisadi siyasət formalaşır. Bu siyasət dünya iqtisadiyyatının müasir elmi-texniki səviyyəsinə uyğun

gəlməyən xarici-iqtisadi kompleksin müasir vəziyyətini nəzərə almasını; xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişafının kompleks dövlət proqramının işlənilib hazırlanmasını; milli və regional səviyyədə xarici-iqtisadi fəaliyyətin təşkili və idarə olunmasında iştirak edən bütün strukturların institusional yenidən təşkilinə əsaslanan, bu siyasətin bütün forma və növlərinin əhatə olunmasını tələb edir. Xarici-iqtisadi siyasətdə reallaşan xarici-iqtisadi fəaliyyət strategiyası dünya bazarının və dünya təsərrüfatının, milli təsərrüfat subyektlərinin mövcud beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti səviyyəsinin, dünya konyunkturası və onun dinamikasının bütün problemlərinin məcmusunu nəzərə almaqla qurulur.

Hesab edirik ki, xarici-iqtisadi siyasət xarici-iqtisadi fəaliyyətin inkişafı və onun səmərəliliyinin artırılması üzrə dövlət tədbirlərinin məqsədyönlü və kompleks proqramını əks etdirir. Xarici-iqtisadi siyasətin əsas vəzifələri:

- ölkədə təkrar istehsal proseslərinin genişləndirilməsi üçün əlverişli xarici-iqtisadi mühiti formalaşdırmaq;
- təsərrüfat subyektlərinin beynəlxalq əmək bölgüsü və kooperasiyasında iştirakını optimallaşdırmaq;
- xarici əlaqələrdə iştirakın ölkə üçün səmərəli və perspektiv forma və sahələrini üzə çıxarmaq;
- Azərbaycan Respublikasının təsərrüfat subyektlərinin xarici-iqtisadi siyasətdə optimal iştirak səviyyəsini müəyyən etmək və dövlət səviyyəsində onların fəaliyyətinin koordinasiyasını həyata keçirməkdən ibarətdir.

Xarici-iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsinin xüsusiyyətləri iqtisadiyyatın və sosial həyatın digər sahələrinin tənzimlənməsindən fərqli olaraq daxili və xarici amillərin nəzərə alınması zəruriyyətindən ibarətdir. Bu amillərə dünya təsərrüfatının inkişaf qanunauyğunluqları və tendensiyaları, beynəlxalq normalar və onların fəaliyyətinin reqlamentləşdirilməsi aiddir. Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, sonuncuların müəyyənləşdirilməsi obyektiv xüsusiyyətli, əvvəlcədən müəyyənləşmiş və xarici-iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılmasının daxili parametrlərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmək effektinə malikdir.

Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının yeni mərhələsinə qədəm

qoymasından xəbər verən fundamental amil – ölkənin Ümumdünya Ticarət Təşkilatına gələcəkdə üzv olması niyyətindən ibarətdir. Bu hadisə həm makro, həm də mikro səviyyədə xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsində iştirak edən bütün strukturların institusional transformasiyasına, həm də beynəlxalq norma və rəqlamentlərə uyğun olaraq tənzimləmə fəaliyyətinin mahiyyətinin və tərkibinin dəyişməsinə səbəb olacaq. Məhz belə şəraitdə milli iqtisadi mənafeələrin prioritetliyini nəzərdə tutan adekvatlıq prinsipi qəti müəyyən olunmamış formaya keçə bilər və onun reallaşdırılması daha çox sayda maneə və ziddiyyətlərlə qarşılaşa bilər.

Yerli və xarici tədqiqatçıların bu məsələlər haqda fikirləri də qeyd olunan müddəaları təsdiqləyir: "...Xarici-iqtisadi əlaqələrin dövlət tənzimlənməsi sisteminin işlənilib hazırlanması müəyyən bazanın mövcudluğunu tələb edir: ilk növbədə uyğun iqtisadi institutlar sistemini; dövlətin özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə alan xarici-iqtisadi siyasətin formalaşdırılması üçün nəzəri bazanı.

Xarici-iqtisadi tənzimləmə kompleksi dünya təsərrüfatı əlaqələrinin bütün spektri: xarici ticarət, xarici investisiyalar, valyuta-kredit münasibətləri, elmi-texniki əlaqələr, iqtisadi inteqrasiya və s. üzrə elmi cəhətdən əsaslandırılmış tədbirləri nəzərdə tutur.

Xarici-ticarət fəaliyyətinin tənzimlənməsi üzrə bu günə qədər toplanmış təcrübə, ölkənin beynəlxalq əmək bölgüsündə və dünya ticarətində iştirakı, ÜTT-a üzv olması prosesi xarici ticarətin dövlət tənzimlənməsinin effektivliyinin artırılması istiqamətində təkmilləşdirilməsini zəruri edir". [73, s. 810]

Təsərrüfatçılığın yerli və dünya təcrübəsi iqtisadiyyatın inkişafında idxal-ixrac əməliyyatlarının əhəmiyyətliyini təsdiq edir. Lakin ölkənin təsərrüfat mexanizmi müsbət iqtisadi effektdə idxal-ixrac əməliyyatlarının optimal nisbəti şərti daxilində nail ola bilər. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində ixrac əməliyyatlarının inkişaf etdirilməsi prioritet rola malikdir. Belə ki, ixracın həcmnin artırılması ölkənin iqtisadi artımına şərait yaradır. İqtisadi artımın bu mənbəyi iqtisadiyyatın digər sahələrinə nisbətən mültiplikator effektinə malik olmaqla bərabər, həm də təminat verir ki, bu artım tədiyyə balans problemləri ilə məhdudlaşdırılmayacaq və ya onun qarşısı alınmayacaq. Ona görə ki, belə artım mənbəyi əlavə idxalın artımını təmin edən

ödəmələr üçün zəruri olan istənilən xarici valyutanı əl çatan edir. Bundan əlavə, ixracın valyuta daxilolmaları mənbəyi kimi əhəmiyyəti artır. Bununla ehtiyatlarının davamlı artırılması və Azərbaycandan kapitalın axıb getməsi problemləri aktual məsələyə çevrilir. Bu isə idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsini obyektiv zərurətə çevirir. Belə ki, valyuta nəzarətinin nəzarət-tənzimləyici funksiyaları idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsindən ən yüksək effektin əldə olunmasına şərait yaradır. Qeyd olunanlar xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsi sisteminin əsas tərkib hissəsi olan valyuta nəzarətinin mühüm rolunu təsdiq edir.

“Azərbaycan Respublikasının kiçik ölkələr qrupuna mənsub olması onun iqtisadiyyatının xarici iqtisadi əlaqələrdən asılılığını müəyyən edir. Bu isə ölkədə xarici valyuta bazarının formalaşmasını və inkişafını şərtləndirən əsas amillərdəndir”. [60, s. 281]

Dissertasiya işində biz öz diqqətimizi ümumi iqtisadi strategiyanın tərkib hissəsi olan dövlətin valyuta siyasətində, xüsusilə də xarici-iqtisadi fəaliyyətin valyuta tənzimlənməsi məsələlərinin təhlilinə yönəldəcəyik. Valyuta siyasəti bir tərəfdən milli təsərrüfat subyektlərinin xarici-iqtisadi fəaliyyətinin ən mühüm istiqamətlərini tənzimləyir, digər tərəfdən isə seçmə prinsipinə əsaslanarsa da daxili istehlaka xidmət edən sahələrə təsir göstərir. Məcmu təklif və məcmu tələb vasitəsilə valyuta siyasəti iqtisadi artımın sürətinə, ölkənin büdcə sisteminin vəziyyətinə və vətəndaşlarının rifah halının səviyyəsinə təsir edir.

Valyuta siyasəti Azərbaycan Respublikasının “Valyuta tənzimlənməsi” haqqında qanununda [3] açıqlanan baza anlayışlara əsaslanır. Bu qanunda valyuta siyasətinin iki fəaliyyət istiqaməti ayrılmışdır: valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti. Valyuta siyasəti hökumətin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının qarşılıqlı fəaliyyəti vasitəsilə həyata keçirilir.

Valyuta siyasəti, valyuta tənzimlənməsinin alət və vasitələrinin mühüm məsələlərinin tədqiqinə xarici və ölkə iqtisadçılarının əsərlərində əhəmiyyətli yer ayrılmışdır.

T.Ə.Quliyev qeyd edir ki, “İstər bazar iqtisadiyyatının, istərsə də müasir global

iqtisadiyyatın tənzimlənməsi sistemində valyuta siyasəti mühüm yer tutur. Valyuta siyasəti ümumdünya təsərrüfat əlaqələri sistemində iqtisadiyyatın daxili və xarici dinamik müvazinətini təmin etmək, beynəlxalq ödəmələri müəyyən bir sistem daxilində yerinə yetirmək və xarici ödəniş balansını tənzimləmək məqsədilə ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq hökumətin həyata keçirdiyi tədbirlərin məcmusudur. Bu tədbirlərin çoxu dövlətlərin müstəqil olaraq qəbul etdikləri tədbirləri deyil, beynəlxalq valyuta sisteminin istiqamətləndirilməsi ehtiyaclarından doğan tədbirlərdir”. [81, s.367]

Valyuta nəzarəti nisbətən qısa tarixə malikdir. Birinci Dünya müharibəsi zamanı o, daha geniş vüsət almışdır. “Qızıl standart dövründə və 1914-cü ilə qədər ölkələr arası kapitalı nazad hərəkəti demək olar ki, məhdudlaşdırılmırdı.

Dünya valyuta sisteminin fəaliyyəti Birinci Dünya müharibəsinin başlanması ilə poluzdu: tədiyyə bəpşırıqları yerinə yetirilmirdi, qızılın ixracı qadağan olunmuşdur, ticarət və valyuta məhdudiyyətləri tətbiq olunurdu. Daha sonralar, əmtəə və kapitalın beynəlxalq hərəkəti əksər ölkələrin hökumətləri tərəfindən ciddi nəzarət altına alındı və əhəmiyyətli məhdudiyyətlərə məruz qaldı.

Beynəlxalq Valyuta Fonduna üzv olan bir çox ölkələrdə valyuta nəzarəti 1940-cı ildə Bretton-Vuds müqaviləsinin imzalanması ilə əlaqədar əhəmiyyətli dəyişikliklərə məruz qaldı. Bu zamandan etibarət valyuta nəzarəti dövlətin tədiyyə balansının mənfi saldusunun aradan qaldırılması aləti kimi istifadə olunmağa başladı. Bu zaman valyuta nəzarəti qarşılıqlı ödəmələri əhəmiyyətli dərəcədə ləngidən məhdudiyyətlər yaratmalı idi.

İnkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə valyuta nəzarəti 1960-cı illərə qədər, bəzi ölkələrdə isə 1980-cı illərə qədər mövcud olmuşdu və bu zaman aşağıdakı yanaşmalar istifadə olunurdu:

- valyuta kurslarının çoxluğu;
- beynəlxalq cari ödəmələrin məhdudlaşdırılması;
- idxalın həcmnin ixracı həcmi ilə məhdudlaşdırılması;
- kapitalın beynəlxalq hərəkətinin, bəzi hallarda hətta onun qadağan olunması həddinə qədər məhdudlaşdırılması.

1960-cı illərin əvvəllərində Qərbi Avropada valyuta nəzarətinin liberallaşdırılması ilə əlaqədar valyuta nəzarətinin diqqət mərkəzi valyuta məhdudiyyətlərinin istifadəsindən “çirkli pulların” yuyulmasının qarşısının alınması məqsədilə bütün valyuta əməliyyatlarının daimi olaraq müşahidə altına alınması tərəfinə yönəlməyə başladı.

Keçmiş sosialist ölkələrində valyuta nəzarəti mövcud olmamışdı, lakin dövlətin ticari və valyuta inhisarçılığı qorunub saxlanılırdı. Valyuta vəsaitləri dövlət tərəfindən bölüşdürülürdü. Bu ölkələrdə, həmçinin də, Azərbaycanda iqtisadi islahatlar aparılarkən dövlətin ticari və valyuta hökmranlığına son qoyuldu. Bu ölkələrdə 1990-cı illərin əvvəllərində xarici-ticarət əlaqələrinin liberallaşdırılması ilə eyni zamanda bəzi mənfi hallarda da meydana çıxdı: cari ödəmələrin nəzarətsizliyi, kapitalın hərəkəti və kapital axınının böyük həcmi. Bunun nəticəsində tədiyyə balansının pozulması, xarici valyuta təklifinin azalması, milli valyutanın kursunun qeyri-sabitliyi, müəssisələrin dövriyyə vəsaitlərinin çatışmaması və vəsaitlərin hərəkətinin açıq şəkildə kölgə iqtisadiyyatı xüsusiyyətlərini biruzə verməsi halları meydana çıxdı.

Azərbaycanda valyuta nəzarəti ölçüləri Azərbaycan Respublikasının iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdidlər yaradan kapitalın xaricə axınının qarşısının alınması üçün istifadə olunur.

Postsosialist ölkələri üçün valyuta nəzarəti sahəsində aparılan tədqiqatlar birtərəfli yanaşma ilə xarakterizə olunur. Bir çox tədqiqatlarda valyuta nəzarətinin mahiyyəti müəyyən olunarkən valyuta qanunvericiliyinə riayət olunması müddəasına daha çox üstünlük verilir. [85, s. 130; 75, s. 121; 80, s. 117; 100, s. 97] Valyuta nəzarəti anlayışının belə müəyyənləşdirilməsi əslində onun nəzarət funksiyasını əks etdirir. Bu funksiya aşağıdakılardan ibarətdir:

- müştəri tərəfindən müvəkkil banklara təqdim olunan sənədlərin ilkin yoxlamalarının həyata keçirilməsi;
- valyuta əməliyyatlarının özlərinin həyata keçirilməsi üzərində nəzarət;
- valyuta nəzarətinin orqan və agentləri tərəfindən valyuta əməliyyatlarının valyuta qanunvericiliyinə uyğunluğunun yoxlanılması;
- xarici-iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının valyuta qanunvericiliyinin pozul-

masına görə məsuliyyətə cəlb olunması.

Bizim fikrimizcə valyuta nəzarəti tək-cə nəzarət deyil, həm də tənzimləyici funksiyanı yerinə yetirir. Valyuta nəzarəti orqan və agentləri tərəfindən valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsinin nəticəsi ondan ibarətdir ki, rezident və qeyri-rezidentlər tərəfindən cari əməliyyatlar, ayrıca şəxslərin əməliyyatları və kapitalın hərəkəti üzrə hesablaşmaların həyata keçirilməsi müddətləri baxımından valyuta əməliyyatlarının reqlamentləri; cari beynəlxalq ödəmələrin və kapitalın beynəlxalq hərəkəti ilə əlaqədar ödəmələr üzrə məhdudiyətlər yerinə yetirilir.

Bundan çıxış edərək, valyuta nəzarətinin məqsədlərini aşağıdakı kimi müəyyən etmək olar:

- kapitalın xaricə axıb getməsinin qarşısının alınması;
- idxalçılar tərəfindən ölkənin gömrük ərazisinə malların onların qiymətlərinin ilkin ödəmə məbləğində daxil edilməsi;
- idxal üzrə əsaslandırılmamış ödəmələrin qarşısının alınması;
- idxal və ixrac üzrə valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi müddətlərinin məhdudlaşdırılması;
- idxalçılar və ixracatçılar tərəfindən cari valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi müddətlərinin əsaslandırılmamış artırılmasının aradan qaldırılması.

İdxal-ixrac əməliyyatları üzərində “valyuta nəzarəti” anlayışının mahiyyətinin dəqiqləşdirilməsi üzrə elmi təhlillər valyuta nəzarətinin tək-cə hüquqi-normativ anlayış kimi deyil, həm də dünya iqtisadiyyatında və ölkə daxilində iqtisadi inkişafın amilləri ilə müəyyən olunan nəzarətin tədbirləri, qaydaları və reallaşdırılması formalarını nəzərdə tutan sistem kimi nəzərdən keçirilməsinin zəruriliyi haqda nəticəyə gəlməyə imkan verir.

Valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin qərarlaşması və inkişafı, ümumilikdə, bazar iqtisadiyyatının formalaşmasına müsbət təsir göstərmişdir. Bununla bərabər Azərbaycanda və bir çox MDB ölkələrində valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin fəaliyyətinin təhlili bu sferada obyektiv və subyektiv xarakterli bir sıra çatışmamazlıqların olduğu üzə çıxarmışdır. Bu çatışmamazlıqlar bazar iqtisadiyyatının ilkin mərhələlərində valyuta münasibətlərinin liberallaşdırılması

ilə sıx bağlı idilər. Bir tərəfdən bu liberallaşdırılma rezident kapitalının ölkədən nəzarətsiz formada çıxarılmasına, digər tərəfdən isə ölkəyə xarici spekulyativ (möhtəkir) kapitalın axınına səbəb oldu. Bu kapital daxili valyuta bazarının proqnozlaşdırmaq və idarə olunması imkanlarını məhdudlaşdırdı və milli valyutanın kursunun formalaşmasına mənfi təsir göstərdi. Qeyd olunan proseslər valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinin baş verən hadisələrə təsir imkanlarının aşağı səmərəliliyi və tamamilə idarə oluna bilməyən tendensiyaların fonunda baş verirdi. Valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinin səlahiyyətləri və məsuliyyət dairəsi təsərrüfat subyektlərinə qarşı müəyyən hüquq və vəzifələrlə məhdudlaşdırılmışdır. Həmçinin müstəqilliyin ilkin illərində Azərbaycanın valyuta tənziqlənməsi və valyuta nəzarəti sistemi uyğun nəzəri-metodoloji əsaslandırılmış bazanın olmaması və valyuta münasibətləri subyektlərinə güclü təsir vasitələrinin olmaması şəraitində formalaşırdı. Bu valyuta nəzarəti sistemini valyuta əməliyyatlarının passiv monitorinqinin aparılmasına gətirib çıxarırdı. Həmçinin bu monitorinq çox vaxt açıq-aşkar ölkədən kapitalın axınına şərait yaradan tədbirlərlə, yaxud da şübhəli xarakterli əməliyyatların aparılmasına şərait yaradan tədbirlərlə xarakterizə olunurdu.

Ş.H.Hacıyev qeyd edir ki, beynəlxalq ticarətin klassik və neoklassik nəzəriyyələrindən başlayaraq müasirlərinə qədər aparılan tədqiqatlar təkcə xarici-iqtisadi əlaqələrin yaranma səbəblərini və mənbələrini deyil, həm də müxtəlif ölkələrdə onların tətbiq olunmasının şərtləri və amillərini də izah edir. Bu nəzəriyyələrin mühüm müddələrinin və dünya praktikasına onların reallaşdırılması xüsusiyyətlərinin Azərbaycanın xarici-iqtisadi əlaqələrinin inkişaf konsepsiyasının işlənilib hazırlanması zamanı nəzərə almaq çox əhəmiyyətlidir. Praktiki olaraq, müstəqil Azərbaycanın mövcud olduğu qısa müddət ərzində onun xarici-iqtisadi fəaliyyəti elmi cəhətdən əsaslandırılmamış, məntiqsiz və çox vaxt bir-birinə tamamilə zidd olan qərarların qəbul olunması üçün özünəməxsus sınaq poliqonuna çevrilmişdir. Buna görə də Azərbaycanın xarici-iqtisadi strategiyasının ən mühüm elementlərindən biri olan, öz xarici ticarətinin konseptual modelinin işlənilib hazırlanması aktual məsələlərdən biridir: [76, s. 174]

Bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyil. Tədqiqatçılar tərəfindən təsərrüfat

subyektlərinin xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişafına müxtəlif valyuta tənzimlənməsi alətlərinin təsirinin araşdırılması bir sıra məqamları üzə çıxardı:

- liberallaşdırılma tədbirlərinin əsas məqsədlərindən biri ölkə iqtisadiyyatına xarici investisiyalarının cəlb olunması və milli kapitalın xaricə axınının qarşısının alınması olsa da, nəticədə təməmilə bu məqsədə zidd olun proseslərin yaranmasına gətirib çıxardı;

- çox vaxt ayrı-ayrı MDB ölkələrinin, investisiya mühitinin təhlili burada xarici investisiyaların açıq-aşkar xammal resursları və təbii ehtiyatların hasilatı yönümlüyünü müşahidə olunurdu. [95]

Sonuncu qeyd olunanlar Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün də xarakterikdir. Müasir şəraitdə məhz valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti orqan və agentlərinin sistemi vasitəsilə dövlət dünya təsərrüfatının subyekti kimi ölkənin cari və strateji məqsədlərinə uyğun olaraq valyuta və ümumi iqtisadi münasibətlərə təsir imkanlarını təmin etməlidir.

Valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsinin konseptual əsaslarının dəqiqləşdirilməsi xarici kapitalın strukturunda keyfiyyət dəyişikliklərinin edilməsi üçün bazarın bu seqmentinin iştirakçılara valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin maliyyə-iqtisadi, hüquqi-normativ və inzibati alətlərin təkmilləşdirilməsinə və bu sahədə yeni alət, vasitələrin aşkarlanmasına və onların səmərəli istifadəsinə gətirib çıxaracaq, həmçinin xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarının məsuliyyətinin və işgüzar aktivliyinin artmasına səbəb olacaq.

Qeyd etmək istərdik ki, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sistemini nəzəri əsaslarının və bu sistemin ölkə iqtisadiyyatının inkişafının müxtəlif mərhələlərində fəaliyyət xüsusiyyətlərinin tədqiqi valyuta əməliyyatlarının idarə olunması sahəsində mənfi tendensiyaları üzə çıxarmağa; kapitalın hərəkətinə valyuta tənzimlənməsinin bu günkü gündə istifadə olunan təsir alətlərinin ümumi iqtisadi maraqlarının təmin olunması mövqeyindən aşağı səmərəliliyinin səbəblərini müəyyən etməyə və iqtisadiyyatın prioritet sahələrinə konstruktiv xarici investisiyaların cəlb olunmasına imkan verdi. Burada həmçinin valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin təşkilinin metodologiyası və praktikasının müasir şəraitin tələblərinə

uyğun təkmilləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Bu məqsədlə dissertasiyanın üçüncü fəslində biz xarici ticarət və valyuta siyasətinin qarşılıqlı uyğunluğunun konseptual ümumiləşdirilməsinə cəhd etmişik və onun əsas istiqamətlərini daha təfsilatlı qeyd etmişik.

Müasir mərhələnin əsas məqsədi valyuta münasibətlərinin elə tənzimlənmə sisteminin yaradılmasından ibarətdir ki, bu sistem emaledici sənayenin inkişafına şərait yaradan investisiyaların bu sahələrə cəlb olunmasına, təsərrüfat subyektlərinin innovativ aktivliyinin stimullaşdırılmasına, yeni texnologiyaların tətbiq etməyə şərait yaratmış olsun. Son illərdə valyuta bazarının fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, bu müddət ərzində yuxarıda qeyd olunan olunan məqsədlərə nail olmaq mümkün olmamışdır. Dissertasiyanın ikinci fəslində qeyd olunan məsələlər aparılan ətraflı təhlillərin nəticələri ilə təsdiq olunur.

Qeyd edək ki, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin işlənilib hazırlanmış və sınaqdan keçirilmiş metodikası daim təkmilləşdirilməli, dövlətin maliyyə vəziyyətinin dəyişkən şəraitinə uyğun olaraq çevik olmalı, daxili bazarın bütün xüsusiyyətlərini, dövlətin dünya ticarətində mövqeyini, elədə cə valyuta bazarının iştirakçılarının maraqlarını nəzərə almalıdır.

Təkmilləşdirilmə üzrə tədbirlər valyuta nəzarətinin reallaşdırılması üzrə xərclərin azaldılmasına, nəzarətin operativliyinin yüksəldilməsi, həmçinin valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti orqanları və agentlərinə hesabat formasında müvəkkil banklar tərəfindən təqdim olunan məlumatların dəqiqliyi və etibarlılığının artırılması istiqamətində həyata keçirilməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kapitalın qeyri-qanuni ölkədən çıxarılmasına qarşı yönəlmiş və ya onun məhdudlaşdırılması üzrə ayrı-ayrı tədbirlər qarşıda duran problemləri tam həll etməyə imkan vermir. Bəllidir ki, iqtisadi siyasətin əsas vəzifəsi kapital axınının kökündə duran səbəblərin aradan qaldırılmasından ibarət olmalıdır. Bu səbəblərə işgüzar mühitlə birbaşa əlaqədar olan amillər aiddir: bazar mexanizmləri və institutlarının inkişaf səviyyəsi; pul tədavülü sisteminin təkmil fəaliyyət qabiliyyəti, sahibkarlıq infrastrukturun səmərəliliyi, vergi tənzimlənməsinin mexanizmi, mülkiyyətin və şəxsiyyətin mühafizəsi şərtləri.

Azərbaycandan kapital axını problemlərinin ümumi və spesifik aspektlərinin araşdırılması zamanı geniş spektrdə ölkələrin təcrübəsinə əsaslanmaq daha məqsəduyğundur. Bu spektrdə həm inkişaf etmiş ölkələrin, həm də keçid dövrünü yaşamış ölkələrin təcrübəsinin öyrənilməsi zəruridir. Bu fəslin növbəti paragrafında qeyd olunan məsələ daha geniş tədqiq olunur. Bundan əlavə Yaponiya, ABŞ, Kanada, Fransa, Almaniya, Polşa, Macarıstan kimi kapital axını problem xarakter daşımayan ölkələrin xarici ticarətin valyuta tənzimlənməsi sahəsində təcrübəsi Azərbaycan üçün özünəməxsus etalon nümunə kimi ola bilər. Əlbəttə, bu təcrübənin tətbiqi zamanı milli iqtisadiyyatın xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla təkmilləşdirmələr etmək lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, kapital axını problemləri xarici-iqtisadi fəaliyyət mövzusunun çərçivəsindən çıxaraq, öz miqyasına görə sadəcə gəlirlərin ölkə həddləri xaricinə çıxarılmasından daha ciddi problemə çevrilir.

Buna görə də kapital axınının səbəblərinin təhlilinə və ona qarşı yönəlmiş tədbirlərin işlənilib hazırlanmasına daha geniş mövqedən yanaşmaq lazımdır. Bu məsələ təkcə xarici-iqtisadi fəaliyyət sahəsində inzibati, qadağanedici sanksiyaların tətbiqi ilə həll edilə bilməz və ümumi iqtisadi xarakterli tədbirlər planı işlənilib hazırlanmasını tələb edir. Bəllidir ki, belə tədbirlər planı kapital axınlarının hərəkətinə təsir göstərməyə imkan verən xüsusi tədbirlərlə tamamlanmalıdır.

Ölkədən kapital axınının qarşısının alınması və xarici ticarətdən əldə olunan valyuta vəsaitlərinin tam geri qaytarılması üzrə səylər dayanıqlı iqtisadi artımın təmin olunması, iqtisadiyyatın real sektorunda investisiya aktivliyinin təşviqi üzrə tədbirlərlə qarşılıqlı əlaqələndirilərək və Azərbaycanın xarici investisiyalardan asılılığının azaldılması yönündə həyata keçirilməlidir, Azərbaycandan kapitalın, maliyyə və valyuta resurslarının qeyri-rəsmi çıxarılması ölkə əhalisinin rifah səviyyəsinin, eləcə də qızıl-valyuta ehtiyatlarının, ölkənin investisiya reytinginin aşağı düşməsinə səbəb olur; həm xarici, həm də daxili dövlət borcuna xidmət göstərilməsini çətinləşdirir.

İdxal-ixrac əməliyyatları vasitəsilə valyuta vəsaitlərinin ölkədən çıxarılmasına aşağıdakı amillər şərait yaradır:

- valyuta, idxal-ixrac və digər xarici-iqtisadi əməliyyatlar sahəsində birbaşa təsirə malik qarşılıqlı surətdə əlaqələndirilmiş, vahid normativ sənədlər sisteminin mövcud

olmaması;

- idxal və ixrac əmtəələrinin keyfiyyəti, kəmiyyəti və qiyməti üzərində gömrük nəzarətindən əvvəl heç bir nəzarətin aparılmaması;

- konkret sövdələşmənin bütün mərhələlərində – əmtəənin istehsalı, onun ixracı və valyuta gəlirlərinin əldə olunmasınadək, xarici-iqtisadi əməliyyatlar üzərində nəzarəti təmin edən vahid informasiya sisteminin olmaması;

- valyuta tənzimlənməsinin həyata keçirilməsi zamanı ayrı-ayrı idarə və təşkilatlar arasında qarşılıqlı birliyin olmaması və ya zəifliyi;

- Mərkəzi Banklar və valyuta tənzimlənməsi sahəsində fəaliyyət göstərən digər icra orqanlarının fəaliyyətinin koordinasiyasının kifayət səviyyədə olmaması;

- təkmil normativ-hüquqi bazanın olmaması.

Yuxarıda qeyd olunanlar ölkədə valyuta bazarı və pul tədavülü sisteminin normal inkişafına maneə yaradır və deməli, milli valyutanın kursunun sabitliyini təhlükə altına alır. Əksər hallarda ölkədən kapital axını prosesi mövcud qanunvericiliyin pozulması yolu ilə deyil, bu normativ aktları ötür keçməklə həyata keçirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, kapital axını ölkə iqtisadiyyatına ziddiyyətli təsir göstərir. Bir tərəfdən o, milli iqtisadiyyatın bir sıra sahələrinin rəqabət qabiliyyətini artıraraq ölkə iqtisadiyyatının dünya təsərrüfatına inteqrasiyası proseslərini gücləndirir, digər tərəfdən isə kapital axını tədiyyə balansının müsbət saldosunu, qızıl-valyuta ehtiyatlarını artırmağa imkan vermir və dövlət büdcəsinin gəlirlərini azaldaraq, investisiya imkanlarını məhdudlaşdırır.

Ümumiyyətlə, ölkədən kapital axınının səbəbləri aşağıdakı ola bilər:

- ölkədə investisiya mühitinin formalaşmasına mənfi təsir göstərən əlverişsiz makroiqtisadi şərait;

- bütövlükdə ölkə iqtisadiyyatında, o cümlədən xarici-iqtisadi sferada aparılan qeyri-adekvat siyasətin nəticələri;

- gəlirlərin gizlədilməsi və çirkli pulların xaricdə yuyulmasını təhrik edən, cinayətkar fəaliyyət.

Kapital axınını təhrik edən motivlərə təkcə kapital sahiblərinin az yığımlarının təhlükəsizliyinin təmin olunması istəyi deyil, həm də inflyasiyadan müdafiə, valyuta

kurslarındakı enib-qalxmalar, risklərin azaldılması və dayanıqlı gəlirlərin əldə olunması məqsədilə aktivlər portfelinin diversifikasiyasına cəhdlər kimi iqtisadi amillər də aid ola bilər.

ÜDM-un bir hissəsinin xaricə axıb getməsi ölkə iqtisadiyyatının inkişafına mənfi təsir göstərir. Belə ki, daxili investisiyaların resurs bazasından birbaşa çıxarılmalarına səbəb olur; optimal iqtisadi kursunun həyata keçirilməsində hökumətin fəaliyyət azadlığını məhdudlaşdırır; makroiqtisadi tənzimləmə sisteminin sabitliyini pozur və fiskal nəzarətin səmərəliliyini aşağı salır. İnflasiyanın yüksək səviyyəsi, aşağı faiz dərəcəsi, vergi sisteminin qeyri-təkmilliyi kimi amillər valyuta nəzarəti sisteminin tətbiqini zəruriyyətə çevirir.

1.3. İdxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə beynəlxalq təcrübə

Xarici iqtisadi fəaliyyətin qloballaşması şəraitində beynəlxalq təcrübədə valyuta tənzimlənməsinin əsas xüsusiyyətlərindən və onun inkişafının prioritet tendensiya-
larından biri bu fəaliyyətin liberallaşdırılması olmuşdur.

Bu müddəə həm bu sahədə tədqiqat aparən iqtisadçı alimlərin tədqiqatları, [88, s. 58; 90, s. 17-26] həm də inkişaf etmiş ölkələrin təsərrüfat təcrübəsi ilə təsdiq olunur: məsələn, 1970-80-ci illərdə valyuta nəzarətinin kifayət qədər sərt metodlarını tətbiq edən Fransa və İtaliya sonralar bu metodları əhəmiyyətli dərəcədə yumşaltdılar. Bundan əlavə qeyd etmək lazımdır ki, II Dünya müharibəsindən sonrakı dövr ümumiyyətlə, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyəti üçün idxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin sərtləşdirilməsi ilə xarakterizə olunurdu. Məsələn, 1940-50-ci illərdə İtaliyada mövcud olan qaydaya əsasən idxal-ixrac əməliyyatlarından əldə edilən bütün valyuta vəsaitləri mütləq surətdə Valyuta Əməliyyatları üzrə İtaliya Bürosuna satılaraq, milli valyutaya konvertasiya edilməli idi. AFR-da ölkə vətəndaşları və əcnəbilər arasında əmlakla bağlı əməliyyatlara qadağalar mövcud idi; valyutanın hərəkəti, idxal-ixrac əməliyyatlarının aparılmasına isə xüsusi icazə tələb

olunurdu. Lakin Avropa İttifaqının yaradılması nəticəsində vəziyyət dəyişməyə başladı. Bu dəyişikliklər İttifaq ölkələrinin iqtisadi vəziyyətinin tədricən bərabərləşməsi; idxal-ixrac əməliyyatlarının maksimal səviyyədə unifikasiyası və valyuta nəzarəti orqan və agentləri arasında dəqiq qarşılıqlı əlaqənin qurulması ilə əlaqədar idi.

Hazırkı dövrdə ayrı-ayrı ölkələrdə ixracdan əldə olunan gəlirlərin alınması və onların ixracatçı ölkəyə vaxtı-vaxtında qaytarılmasında nəzarət tətbiq olunur. İxracdan əldə olunan valyuta vəsaitlərinin vaxtlı-vaxtında ölkəyə qaytarılması üzərində xüsusilə sərt nəzarət Böyük Britaniyada həyata keçirilir. Xəzinədarlıq tərəfindən valyuta vəsaitlərinin repatriasiyasının maksimal müddəti 6 ay təşkil edir. Bu müddətin artırılması yalnız xüsusi icazənin alınması yaxud, misal üçün dövlət təminatlı ixrac kreditləri üzrə əmtəələrin təqdim olunması hallarında mümkündür.

Malların ixracından əldə olunan valyuta vəsaitlərinin mütləq satışı (konvertasiyası) İrlandiya və İsvecdə də mövcuddur. Burada əldə olunan valyuta vəsaitləri müvəkkil banklardan birinə satış üçün təklif olunmalıdır. Belçika, İsveçrə, Portuqaliyada isə ixracdan əldə olunan valyuta vəsaitləri istənilən məqsədlər üçün istifadə oluna bilər, hətta xaricdə də saxlanıla bilər. [97, s. 24]

Şərqi Avropa ölkələri üçün də bu proseslər xarakterikdir. Məsələn, Macarıstanda əgər ixracdan əldə olunan valyuta sərbəst dönərli valyuta şəklində əldə olunursa, bu zaman valyuta vəsaitləri daxil olduğu müddətdən etibarən 8 gün ərzində müvəkkil edilmiş banka təhvil verilməli və milli valyutaya (forintə) çevrilməlidir. Həmçinin əksinə, əgər qeyri-rezidentlər tərəfindən ixracdan əldə olunmuş gəlirlər milli valyutadadırsa bu vəsaitlər müvəkkil bankların xüsusi xarici ticarət hesablarında yerləşdirilərək, milli valyutaya konvertasiya olunmaya bilər. Həmin vəsaitlər digər ölkələrdən alınan əmtəə və xidmətlərin ödənilməsi və ya xarici firmaların əməliyyat xərclərinin ödənilməsi üçün istifadə oluna bilər. Ayrıca hallarda ixracatçılar valyuta vəsaitlərini müəyyən olunmuş müddət ərzində qaytarmalıdırlar. Məsələn, Bolqarıstanda bu vəsaitlər 1 ay müddətində, Polşada isə 2 ay ərzində repatriasiya olunur. Həmçinin bu vəsaitlər banklararası valyuta bazarında satıla bilər. Rezidentlər hesablarındakı vəsaitlərin qalıqlarını ilə azad şəkildə, öz istədiklə kimi istifadə edə bilərlər (Rumıniya). Digər ölkələrdə isə (Macarıstan) malların yüklənməsi vaxtın dan

etibarən ixracdan gələn valyuta vəsaitlərinin repatriasiyası müddətləri üzrə məhdudiyətlər mövcud deyil. Lakin, bu halda xarici ticarət fəaliyyəti ilə məşğul olan müəssisələr həmin ölkənin (bu halda Macarıstanın) Mərkəzi bankına bu ixrac əməliyyatları üzrə ödənilməmiş tədiyyə tələbnamələrini əks etdirən hesabları təqdim etməlidirlər.

Taylandda malların ixracından əldə olunan vəsaitlər həmin malların yüklənmə tarixindən 180 gün ərzində qaytarılmalıdır. İxracatçılar bu valyuta gəlirlərini müvəkkil bankların hesablarına onların alındığı gündən etibarən 15 gün ərzində köçürməlidirlər (ixracatçıların bu valyuta vəsaitlərini xarici öhdəliklərinin ödənilməsi üçün istifadə edilməsi hüququna malik olduqları hallar istisna olmaqla).

Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac əməliyyatları üzrə əldə olunan valyuta vəsaitlərinin satılması (konvertasiyası) üzrə tələblər bütövlükdə beynəlxalq praktikaya zidd deyil. Həm də valyuta nəzarətinin bu istiqaməti son nəticədə dövlətə ölkədə xarici valyuta kütləsinin həcmi tənzimləməyə və beləliklə də makroiqtisadi proseslərə təsir göstərməyə imkan verir.

Bundan başqa, beynəlxalq müqavilələr bağlanarkən bəzi yerli valyutalarla bağlı problemlər meydana çıxmağa bilər. Fransa alıcısına satılan mal evro ilə, Qvatemala alıcısına satılan mal isə kvetsal ilə ödənilə bilər. Bu zaman, sonuncu halda amerikalı satıcı satdığı mala görə ödəmələri qəbul etməyə bilər. Çünki sonradan Qvatemalanın Mərkəzi Bankında ABŞ dolları ilə vəsaitlərin olmaması səbəbindən kvetsalların ABŞ dollarlarına mübadiləsi ilə problemlərin meydana çıxması istisna olunmur.

Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin milli valyutalarının kursu onların əsas ticarət partnyorlarının milli valyutalarının səbətinə nisbətən müəyyən olunur. Eyni zamanda bir sıra ölkələrdə xüsusi bir qayda mövcuddur. Bu qaydaya əsasən, ixrac əməliyyatları üzrə valyuta vəsaitləri müəyyən olunmuş valyutalar üzrə həyata keçirilməlidir (məsələn, Filippində): Avstraliya dolları, Bəhreyn dinarı, ABŞ dolları, avro və s. Filippinin Mərkəzi Bankı tərəfindən qəbul oluna biləcək valyuta kimi elan olunan valyutalarda. Bəzi ölkələrdə (məsələn, Sinqapurda) Haiti, İrak, Liviya və digər ölkələrin rezidentlərinin maliyyə aktivləri blokləşdirilmişdir.

İndoneziya, Malaziya və digərlərində İsrail, Yuqoslaviya və milli təhlükəsizliyin təmin olunması məqsədilə BMT-nin ticarət embarqosu qoyduğu ölkələrin məhsulla-

rının idxalı qadağan olunmuşdur. İxrac əmtəələrinin bir sıra kateqoriyaları ABŞ, Kanada, Norveç və Aİ ölkələrində lisenziyalaşdırma, kvotalaşdırma və digər qeyri-tarif məhdudiyətlərinə məruz qalır.

Cənubi-Şərqi Asiya ölkələrinin idxal əməliyyatlarının xarakterizə edərkən qeyd etmək lazımdır ki, bu ölkələrdə mövcud valyuta nəzarəti mexanizmi daha sərtidir. Bunu da öz növbəsində proteksionist siyasətin tədbirlərindən biri kimi nəzərdən keçirmək olar. Eyni zamanda bəzi ölkələr azad ticarət zonaları üçün ümumi güzəştli tariflərin müəyyən olunması haqda sazişlərə tərəfdaş çıxırlar, məsələn, Sinqapurda.

İdxal rejimi 3 kateqoriya əmtəələrdən ibarət ola bilər:

- 1) azad şəkildə ölkəyə gətirilən;
- 2) tənzimlənən;
- 3) qadağan olunan.

Birinci kateqoriyaya aid olan əmtəələr üzrə tələbnamələr müvəkkil banklar tərəfindən Mərkəzi Bankların və ya digər dövlət orqanlarının icazəsi olmadan yerinə yetirilir. İkinci kateqoriya malların idxalı zamanı Mərkəzi Bankın icazəsi tələb olunur. Üçüncü kateqoriyaya aid olan əmtəələrə mövcud qanunvericiliyə əsasən idxal edilə bilməyən və ödəmələri bank sistemi vasitəsilə alınan xarici valyutada nəzərdə tutulmayan əmtəələr (xüsusən, ABŞ dolları ilə olmayan hesablaşmalarda və ya konsiqnasiyalı əsaslarla idxal zamanı) aiddir.

Ayrı-ayrı hallarda ölkə ərazisinə gətirilən əmtəə idxalının məbləğinin limitləşdirilməsi ilə bağlı məhdudiyətlər mövcud ola bilər (Filippin). Belə ki, Filippində dəyəri 500 ABŞ dollarından yuxarı məbləğdə olan əmtəələrin idxalı zamanı əmtəələr yüklənməmişdən əvvəl xüsusi təftişdən keçirilməlidirlər. Belə ilkin nəzarət misal üçün İndoneziyaya əmtəələrin idxalı zamanı həyata keçirilir.

Çində böyük həcmərdə idxal olunan 12 növ əmtəə (buğda, neft, kauçuk, polad, polad prokatı və s.) üzrə xüsusi idxalçılar institutu fəaliyyət göstərir. Bu əmtəələrin idxalının tənzimlənməsi xarici ticarətlə məşğul olan şirkətlərin xüsusi attestasiyası yolu ilə həyata keçirilir. Bu şirkətlər 12 əmtəə üzrə sahəvi idxal-ixrac assosiasiyalarının üzvləri olmalıdırlar. Şirkətlərin fəaliyyəti üzərində nəzarət Çində analoji məhsullara rəqabət təhlükəsi yaradan bu və ya digər əmtəənin əsaslandırılmamış kəskin

şəkildə idxalının həçminin artırılmasına yol verilməməsi vasitəsilə həyata keçirilir. Bütün digər əmtəələrin idxalı isə müstəqil xarici iqtisadi fəaliyyətlə məşğul olmaq hüququna malik olan istənilən xarici ticarət şirkətləri tərəfindən həyata keçirilə bilər. Hindistanda da idxal-ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi bütövlükdə ölkə üzrə mərkəzləşdirilmiş formada reqlamentləşdirilir. [93, s. 131]

İdxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin liberallaşdırılmasına əhəmiyyətli təkan 1947-ci ildən qüvvədə olan Tarif və Ticarət Üzrə Baş Sazişin əsasında 1995-ci ildə Ümumdünya Ticarət Təşkilatının yaradılması ilə verildi. Buna ÜTT-nin təşkilatın üzvlərinə daha əlverişli rejimin yaradılması; ticarət siyasətinin açıqlığı; idxal-ixrac əməliyyatları üzrə ticari mübahisələrin həlli və s. üzrə müəyyən etdiyi əsas prinsiplər şərait yaradırdı.

Lakin, bununla yanaşı xüsusilə, bu və ya digər ölkələr üçün çətin dövrlərdə sərt valyuta tənzimlənməsinə geri qayıtmaq halları da dəfələrlə müşahidə olunmuşdu. Belə ki, 1982-ci ildə İtaliyada beynəlxalq valyuta bazarında liranın vəziyyətinin ağırlaşması ilə əlaqədar idxal depozitləri sistemi tətbiq olunmuşdur. Avrozonaya daxil olduqdan sonra isə kapitalın hərəkətinin məhdudlaşdırılmaması rejiminə qayıtmaq haqda müzakirələr meydana çıxdı. Son zamanlar isə bütün Avropa İttifaqı ölkələrində avronun dünya valyuta bazarında mövqeyinin zəifləməsi ilə əlaqədar sərt valyuta tənzimlənməsi rejiminə qayıtmaq haqda fikirlər yenidən aktuallaşmışdır. Fransa, İtaliya və digər ölkələr sərt valyuta tənzimlənməsinin uzunmüddətli mərhələlərini keçmişlər. Bu mərhələlər əsnasında proseslərin üzərində informasiya nəzarətinin bütün elementləri tam dəqiqliklə işlənilib hazırlanmış və valyuta bazarında fəaliyyətin qaydaları sərt surətdə təlqin edilirdi. Faktiki olaraq bütün inkişaf etmiş ölkələr üçün cinayət yolu ilə əldə edilmiş kapitalların “yuyulması” üzərində nəzarətin kəskin şəkildə gücləndirilməsi də xarakterik bir cəhətdir. Amma, praktiki olaraq hər gün dünya iqtisadiyyatı miqyasında kapitalın spekulyativ hərəkətinə 1 trilyon ABŞ dollarından çox vəsait cəlb olunur, bu da gün ərzində satılan əmtəə və xidmətlərin dəyərindən 30 dəfə çoxdur. Dünya ticarətində dövr edən hər ABŞ dollarına maliyyə sferasında 30-40 ABŞ dolları düşür. [93] Bununla yanaşı 23 inkişaf etmiş ölkənin birgə fondu tərəfindən spekulyativ-möhtəkir əməliyyatlara qarşı mübarizəyə hər gün 15-20 mlrd.

ABŞ dolları ayrıla bilir. Buna görə də milli maliyyə bazarları spekulativ kapitalın qarşısında müdafiəsiz, aciz qalırlar.

Beləliklə, bir çox inkişaf etmiş ölkələr valyuta tənzimlənməsinin liberallaşdırılmasına və məzənnənin azad formalaşmasına kapitalın hərəkəti zamanı valyutaların tam konvertasiyasına və məhdudiyyətlərin aradan qaldırılmasına keçərək təkamül yolu ilə yalnız 1980-cı illərdə gəlib çatmaları tam əsaslı bir müddəə kimi görünür.

Lakin valyuta nəzarətinin təkamül yolu ilə liberallaşdırılması tərəfinə ümumi meyl etməsi tendensiyalarına baxmayaraq, valyuta nəzarətinin hələ kifayət qədər uzun perspektiv üçün tətbiqi və qorunub saxlanması da tam əsaslandırılmış görünür. Bundan başqa, BVF-nun əsasnaməsinə əsasən valyuta nəzarətinin tətbiqinə xüsusilə, idxal-ixrac əməliyyatlarının həyata keçirilməsi zamanı çirkli pulların yuyulması və kapital axınının qarşısının alınması məqsədilə yol verilə bilər.

1997-cı ildə Şengen müqaviləsi bağlandı və bu müqaviləyə əsasən Aİ-nın 15 ölkəsindən 13-ü (Böyük Britaniya və İrlandiya istisna olmaqla) xarici-iqtisadi fəaliyyətdə ən güzəştli recim müəyyən etdilər. [97, s. 24]

Bu qaydalara əsasən idxal-ixrac əməliyyatları üzərində nəzarəti uyğun nazirliklərin tövsiyələri ilə fəaliyyət göstərən müvəkkil vasitəçilər (mərkəzi banklar, maliyyə nazirlikləri, deviz (valyuta) bankları) həyata keçirirlər. Bəzi ölkələrdə xarici ticarət sferasında əməliyyatlara nəzarət edən və xüsusi lisenziyaları verən xüsusi idarələr (İtaliyada – Valyuta Əməliyyatlarının İtaliya Byusoru, İsveçdə – Federal Şura, İsveçdə – Milli Şura, Belçika və Lüksemburqda – Belçika-Lüksemburq İnzibati Komissiyası və s.) yaradıldı. Bu zaman gömrük orqanları mühüm rola malik oldular.

Şərqi Avropa ölkələrində valyuta münasibətlərinin tənzimlənməsi, adətən, mərkəzi banklar, maliyyə nazirlikləri, eləcə də valyuta əməliyyatlarının aparılması üzrə müvəkkil edilmiş uyğun nazirliklər və kommersiya bankları tərəfindən həyata keçirilir. Maliyyə Nazirlikləri və mərkəzi banklar uyğun olaraq ümumi və fərdi lisenziyalar verirlər.

Bununla yanaşı, bütün beynəlxalq sövdələşmələrin əsasında alıcı və satıcı arasında əmtəə və xidmətlərin alqı-satqı müqavilələri durduğu üçün nəzarət bu müqavilələrin mahiyyətinin həm ödəmənin müddət, forma və ölçüləri üzrə, həm də

müqavilədə göstərilən əmtəə və ya xidmətin keyfiyyəti və kəmiyyəti üzrə görülən işlərin faktiki vəziyyətinə uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsindən ibarətdir. Bundan əlavə beynəlxalq sənədləşdirilmiş sövdələşmələrin həyata keçirilməsi üzrə vahid standartlar mövcuddur.

Qərbi Avropa ölkələrində, eləcə də ABŞ və Yaponiyada ixraca nəzarət uyğun ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən həyata keçirilir. Həm ayrı-ayrı ölkələr, həm də ayrı-ayrı seçilmiş əmtəələr üzrə məhdudiyyətlər tətbiq oluna bilər. Lakin, adətən əksər ölkələrdə əmtəələrin ixracı azad rejimdə həyata keçirilir. Bu əsasən Avropa İttifaqına üzv olan ölkələr üçün daha xarakterikdir. Bu ölkələrin ixraca nəzarət sahəsindəki valyuta siyasəti məhsul, məmulat və əmtəələrin maksimum səviyyədə ölkə hüdudlarından kənara çıxarılmasının stimullaşdırılmasına yönəldilmişdir. Ona görə də bu siyasət minimum məhdudiyyətlərlə həyata keçirilir. İri həcmdə əmtəələr fərdi firmalar və dövlət ticarət şirkətləri tərəfindən ölkədən kənara çıxarılır. İstehsalçıların məhsullarının bəzi növlərinə keyfiyyət sertifikatları verilməyə bilər. Bir sıra ölkələrdə müvəkkil ixracatçılar institutları fəaliyyət göstərir. Bu institutlar bəzi əmtəə növlərinin, məsələn, toxuculuq sənayesi məhsullarının ixracı üzrə xüsusi icazə (lisenziya) təqdim edirlər.

Digər ölkələrdə, məsələn, İsveç, Danimarka, Belçikada fərdi lisenziyaların verilməsi yolu ilə təkrar ixrac, nadir əmtəə, o cümlədən, ikili istifadə xüsusiyyətinə malik əmtəələrin ixracı da daxil olmaqla ixrac əməliyyatları üzərində nəzarət həyata keçirilir. Lisenziya strateji təyinatlı, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsulları, dəmir və poladdan hazırlanmış əmtəələrin ixracı üçün tələb olunur (Belçika). İtaliya və digər ölkələrdə isə neft və neft məhsulları, qaz, dəmir və lehəmlənmiş poladdan hazırlanmış yarımfabrikatlar, dəmir prokatı, şemə təsərrüfatı məhsulları, kağız və karton, gübrələr və digər məhsulların daxili bazarda çatışmaması səbəbindən lisenziya tələb olunan əmtəələrə aiddirlər.

İxracın maksimum səviyyədə stimullaşdırılması üçün ixracatçılara vergi güzəştləri tətbiq edilir. ABŞ-da 1984-cü ildə vergi qanunvericiliyinə əsasən, ixracatçı şirkətin aktivlərinin 95%-i ixrac fəaliyyətində istifadə edilirdisə və ya ixracdan 95% valyuta gəliri əldə olunurdusa bu şirkətə xarici satış korporasiyası statusu verilirdi. Bu

status kompaniyaya mənfəət vergisinin ödənilməsində güzəştlər əldə etməyə imkan verir. Bu iri korporasiyalara formal bölmələr hesabına ABŞ-ın gömrük ərazisinin hüdudlarından kənar qız müəssisələri yaratmağa və əlavə gəlir əldə etməyə imkan verir. Bununla yanaşı, ayrı-ayrı ölkələrdə, məsələn Yaponiyada ixrac əməliyyatlarına əhəmiyyətli məhdudiyyətlər tətbiq olunurdu. 1993-cü ildə bir sıra toxuculuq sənayesi məhsullarının Yaponiyadan ABŞ və Avropa İttifaqı ölkələrinə; ABŞ-a yüngül avtomobillərin və Avropa İttifaqı ölkələrinə yük maşınlarının ixracına könüllü məhdudiyyətlər qoyuldu. Ümumilikdə Yaponiyada təxminən, 230 adda əmtənin daxili bazarda çatışmaması və qismən qıtlığı səbəbindən lisenziyalaşdırmaya məruz qalır. İxracatçılardan müəyyən məhsulların emalı və ya ixracı üçün Ticarət Nazirliyinin razılığı, eləcə də, xaricdə sonradan emal edilmək və təkrar ixrac məqsədilə ixrac edilən bəzi xammal məhsullarına fərdi lisenziyalar tələb olunur.

Beləliklə, valyuta nəzarətinin reallaşdırılması yolu ilə birbaşa və ya dolaylı şəkildə ixrac əməliyyatlarının tənzimlənməsi həyata keçirilir.

İdxalın tənzimlənməsi zamanı əmtənin mənşəyi olan ölkə nəzərə alınır. Bu zaman ölkənin Avropa İttifaqına üzvlüyünü həlledici əhəmiyyətə malikdir. Avropa İttifaqına üzv olan ölkələri çərçivəsində demək olar ki, bütün sənaye məhsullarının idxalı məhdudiyyətlərsiz həyata keçirilir. Məhdudiyyətlərin ən çoxu əksər Şərqi Avropa ölkələrində tətbiq olunur. Fərdi lisenziyalar əsasında xarici ticarət əlaqələri qurulan xüsusi ölkələr qrupuna Hindistan, Çin, Koreya, Rusiya və digər MDB ölkələri də aid edilir. Ayrıca əmtəələr üçün idxal gömrük rüsumları rejimi tətbiq olunur. Avropa İttifaqına üzv olmayan digər ölkələrdən Aİ-nın Vahid Kənd Təsərrüfatı Siyasətinin təsirinə məruz qalan əksər məhsullara inzibati maneələri əvəz edən müxtəlif idxal rüsumları tətbiq olunur. Aİ-nın digər ölkələri ilə yanaşı bir sıra ölkələrdə Aİ-na üzv olmayan ölkələrdən bir sıra toxuculuq sənayesi məhsullarına kvotalar tətbiq olunur.

İdxal müqavilələri üzrə ödəmələr xarici hesabın milli valyutada kreditləşdirilməsi yolu ilə (qeyd etmək lazımdır ki, bu zaman valyuta daxili valyuta bazarında alınır), ya da bu ölkədə yaxud xaricdə valyuta hesabının debetləşdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir (Fransa, İtaliya). Bu zaman idxal üzrə ödəmələr adətən tənzimlənmir. Ödəmə kredit kartı vasitəsilə köçürmə, borc və ya tələbnamələrin kompensasiyası eləcə də,

nağd pulla həyata keçirilə bilər. Əgər müqavilənin şərtlərində nəzərdə tutulubsa banklar avans ödəmələri apara bilərlər.

Əksər ölkələr üçün idxalın strukturu əsasən xammal məhsulları ilə yəni neft, qaz, ağac materialları, polad, silah, radio ötürücü texnika və s. ilə təmsil olunur. Neft və neft məhsullarına ildə bir dəfə və ya 6 ayda bir dəfə ümumi kvotalar müəyyən edilir. Bu qayda ikitərəfli kvotalar fəaliyyət göstərən və ya xüsusi rejim haqda saziş imzalanmış ölkələr istisna olmaqla bütün ölkələrə aiddir (Fransa, Yaponiya və s.). Kəmiyyət məhdudiyyətlərinə məruz qalan əmtəələrin idxalı üçün lisenziya tələb olunur.

Bəzi ölkələrdə, məsələn, Finlyandiyada Çindən idxal olunan bütün əmtəələrə lisenziya tələb olunur. Avropanın qabaqcıl ölkələri ilə müqayisədə Yaponiyada idxala nəzarət daha sərtədir. Burada idxal məhdudiyyətlərinə məruz qalan və dövlət ticarəti, milli təhlükəsizlik, səhiyyə ilə bağlı olan 77 növdə əmtəənin ölkəyə gətirilməsi məhdudlaşdırılmışdır. Belə əmtəələrin Yaponiyaya gətirilməsi üçün idxalçılar idxal kvotası sertifikatı alırlar.

Ayrı-ayrı ölkələrdə, məsələn: İsveç, Yaponiya, Norveç və d. dövlət müəyyən əmtəələrin idxalı üzrə inhisarçı hüquqa malikdir. Bu əmtəələrə spirtli içkilər, bəzi kənd təsərrüfatı məhsulları, tütün və s. aiddir. İdxalın tənzimlənməsi müəyyən ölkə üçün antidempinq qiyməti ilə olan əmtəə paketləri ilə ticarətə tam və ya qismən embarqonun tətbiqi, vasitəsilə həyata keçirilir (ABŞ). İdxalın tənzimlənməsi üçün gömrük rüsumlarının müxtəlif növləri istifadə olunur. ABŞ-da 1930-cu ildə qəbul edilən və daha sonralar bir sıra dəyişikliklər əlavə edilən Tarif haqda qanuna əsasən güzəştli, preferensial (adətən, sıfır dərəcəli) və digər tarif dərəcələri müəyyənləşdirilmişdir.

Ölkədən kapital axını probleminə gəldikdə isə, bu haqda onu qeyd etmək lazımdır ki, kapital axınının məhdudlaşdırılması üzrə tədbirlərə xaricdə investisiyaların lisenziyalaşdırılması; bəzi investisiya növlərinin qadağan olunması və ya məhdudlaşdırılması; kapital axınının maliyyələşdirilməsinə məhdudiyyətlərin tətbiqi eləcə də, bir sıra ilkin şərtlərin formalaşdırılması aiddir. Bu tədbirlər daha çox valyuta nəzarəti vasitəsilə reallaşdırılır. 1996-cı ilin birinci yarısından əvvəl kapitalın beynəlxalq hərəkəti ilə bağlı olan əməliyyatlar üzrə məhdudiyyətlər BVF-na üzv olan əksər

ölkələrdə mövcud idi. Eyni zamanda inkişaf etmiş ölkələrdə kapital axınının liberallaşdırılması prosesi davam edir.

Bu ölkələrin kapitalın axını ilə əlaqədar əməliyyatların tənzimlənməsi təcrübəsi Azərbaycan üçün müəyyən maraq kəsb edir. İlk növbədə 1960-1970-ci illərdə bir sıra inkişaf etmiş ölkələrin kapital ixracının maliyyələşdirilməsini xarici mənbələrə yönəltməklə kapital axınının tədiyyə balansına mənfi təsirini məhdudlaşdırmaq cəhdlərinə diqqət yetirmək lazımdır. Qeyd edək ki, bu tədbirlər ABŞ-da nisbətən müvəffəqiyyətli, Böyük Britaniyada isə daha az müvəffəqiyyətli olmuşdur. Lakin bu tədbirlər arasında ən təsirliləri birbaşa investisiyalar formasında kapital axınının dövlət tərəfindən dəstəklənməsi üzrə tədbirlərdir. Bunlara investorların informasiya və texniki baxımdan dəstəklənməsi (xarici partnyorların axtarılmasına kömək göstərilmək, xaricdə işgüzar missiyaların təşkili; biznes-planların hazırlanması, investisiya layihələrinin reallaşdırılması), fərdi investisiyaların maliyyələşdirilməsi (kapitalda iştirak: vergi güzəştlərinin tətbiq edilməsi, kreditləşdirmə), eləcə də onların sığortası aiddir. [74, s. 62] Həmçinin bu tədbirlərin tətbiq olunması praktikasının təhlili onların əmtəə və xidmətlərin ixracının, eləcə də strateji cəhətdən əhəmiyyətli idxalın stimullaşdırılması yönümlü valyuta nəzarəti tədbirləri ilə mütləq şəkildə əlaqələndirilməsi zəruriyyətini üzə çıxardı.

Beləliklə, valyuta nəzarətinin əsas istiqamətləri, idxal-ixrac əməliyyatları üzərində nəzarət mexanizmi, onun ayrı-ayrı məhdudlaşdırıcı tədbirlərinin müxtəlif ölkələrdə müəyyən fərqli cəhətlərinin mövcudluğu bu ölkələrin sosial-iqtisadi inkişafının vəziyyəti, onların sənayesinin və digər sahələrinin dünya təsərrüfatında və beynəlxalq əmək bölgüsündə yeri, eləcə də bu ölkələrin özündə idxalın və ixracın spesifik xüsusiyyətlərindən asılıdır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “Valyuta siyasətinin istiqamətləri və formaları ölkənin valyuta iqtisadi vəziyyəti, dünya təsərrüfatı və beynəlxalq valyuta sisteminin təkamülü ilə müəyyən edilir”. [67, s. 270]

Eyni zamanda, bütövlükdə bazar şəraitində xarici ticarətin sərt inzibati tənzimlənməsi rejiminin yol verilməməsi şərtinə baxmayaraq, sivilizasiyalı bazar münasibətləri inkişaf etdikcə valyuta nəzarətinin təkamülü, ərəfəsində onun liberallaşdırılmasını

daha çox nisbi hesab etmək olar. Belə ki, ayrı-ayrı makro və mikroiqtsadi proseslərdəki dəyişikliklər əsnasında ayrı-ayrı dövrlərdə valyuta nəzarətinin gücləndirilməsi obyektiv zəruriyyətə çevrilir. Bu tədbirlər onun həm mikro, həm də makro səviyyədə səmərəliliyinin yüksəldilməsi məqsədilə həyata keçirilməlidir.

II FƏSİL. İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARINA VALYUTA NƏZARƏTİNİN HƏYATA KEÇİRİLMƏSİNİN MÜASİR VƏZİYYƏTİ

2.1. Azərbaycanca xarici iqtisadi fəaliyyətin inkişaf dinamikası

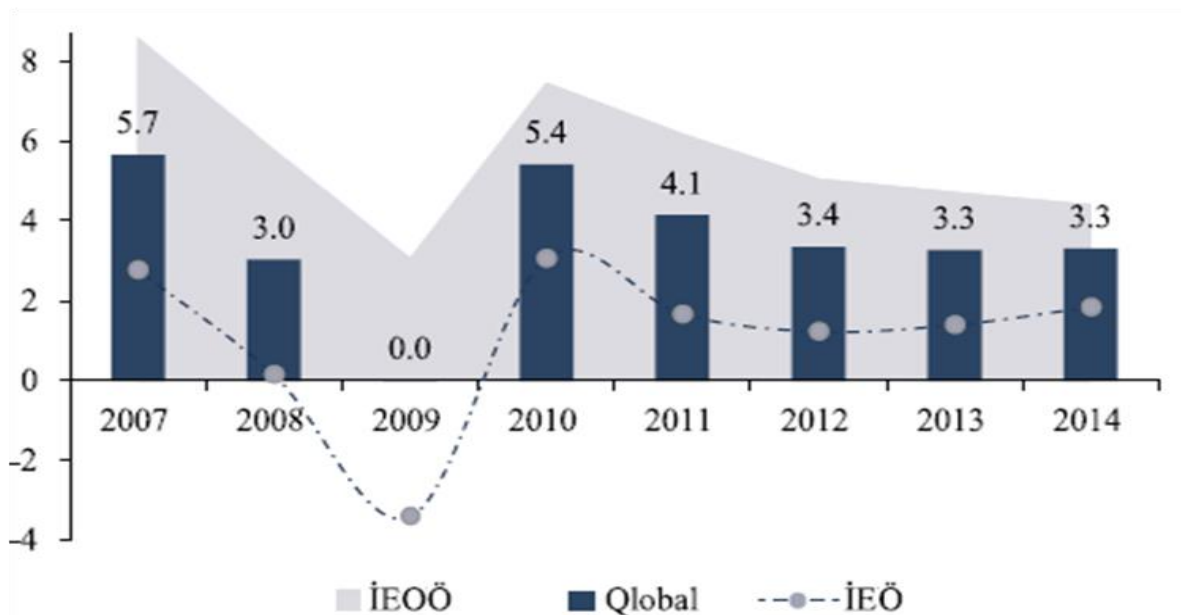
İşdə belə bir müddəə əsaslandırılır ki, Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və valyuta tənzimlənməsi praktikasının başlanğıc mərhələsi kimi “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun qəbul olunması dövrünü hesab etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının iqtisadiyyatının sonrakı inkişafı təbii enerji-daşıyıcılarının qiymətinin əhəmiyyətli dərəcədə artması şəraitində baş verirdi. Nəticədə bu sferadan əldə olunan vəsaitlərin bir hissəsi iqtisadiyyatın real sektorunun inkişafına yönəldilmişdir. Yerli idxalı əvəz edən məhsulların istehsalı əhəmiyyətli dərəcədə genişlənmişdi. Bütün bunlar Azərbaycan iqtisadiyyatının nisbi sabitliyinə səbəb olmuş və kifayət qədər iri sabitləşmə fondunun formalaşmasına şərait yaratmışdır.

Müasir dövrdə də qlobal iqtisadi prosesləri nəzərdən keçirsək, Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün yeni inkişaf imkanlarının olmasını görə bilərik. Belə ki, 2014-cü il qlobal yenidənbalanslaşma proseslərinin sürətlənməsi ilə xarakterizə olunmuşdur. Yığıcı iqtisadi modelinə malik ölkələrdə xarici sektorda toplam profisit azalaraq dünya ÜDM-in 1.7%-ni təşkil etmişdir (2006-cı ildə 3.1%). Şərqi Asiya regionunda yığıcı modelinin istehlak modelinə tədricən transformasiyası burada əsas rol oynamışdır. Son 5 ildə Çində cari əməliyyatlar balansının profisiti ÜDM-in 10%-dən 2.6%-ə düşmüşdür.

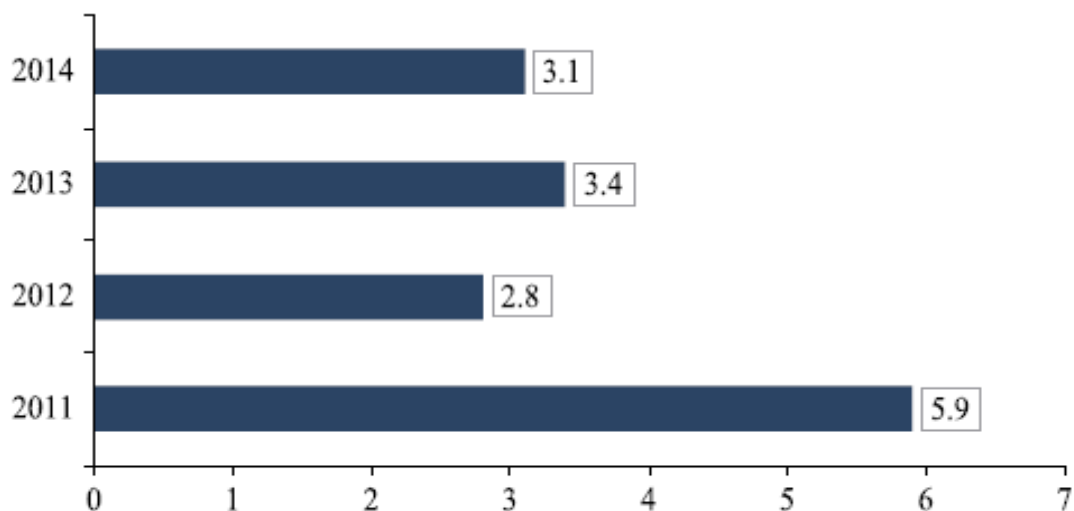
Dünya ticarətinin artım tempi ilin ikinci yarısında mənfi zonadan çıxsa da, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə aşağı olaraq qalmışdır. Avrozonada resessiyanın davam etməsi bu regionun idxalına mənfi təsir göstərmişdir. Almaniya, Hindistan, Braziliya, Fransa, Yaponiya kimi ölkələrdə iqtisadi artımın xarici tələb kanalları daxili tələblə əvəzlənmişdir. Digər tərəfdən daxili bazarları qorumaq meyilləri güclənmişdir. Belə

ki, 2014-cü ildə ÜTT-də mübahisəli məsələlərin sayı son on ilin ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır.

Mənbə: BVF

Qrafik 2.1. Qlobal iqtisadi artım, sabit qiymətlərlə, illik %-lə

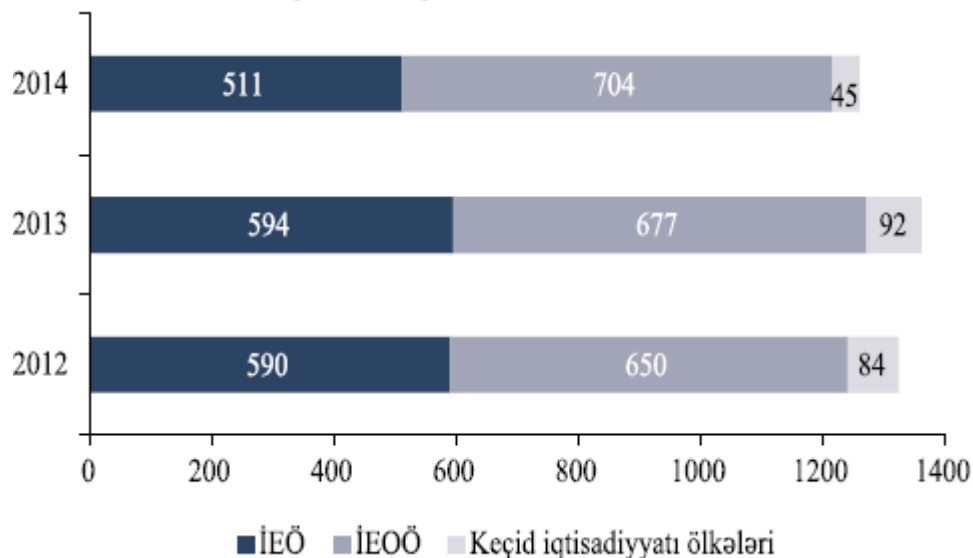

Mənbə: UNCTAD

Qrafik 2.2. 2014-cü ildə qlobal ticarət həcmində artım, %-lə

Qlobal artımın zəifləməsi beynəlxalq xarici investisiya axınlarına da öz təsirini göstərir. 2014-cü ildə birbaşa xarici investisiya axınlarının həcmi təxminən 8% azalmışdır. Hesabat ilində qlobal BXİ daxilolmalarında İEOÖ-in payı 56% təşkil

etmişdir. BXİ daxilolmalarının həcmnin böyüklüyünə görə ilk 5 ölkədən 4-ü İEOÖ qrupuna daxildir. Çinə ötən il ərzində 128 mlrd. ABŞ dolları həcmində BXİ daxil olmuşdur ki, bu dünyada ən yüksək göstərici hesab olunur.

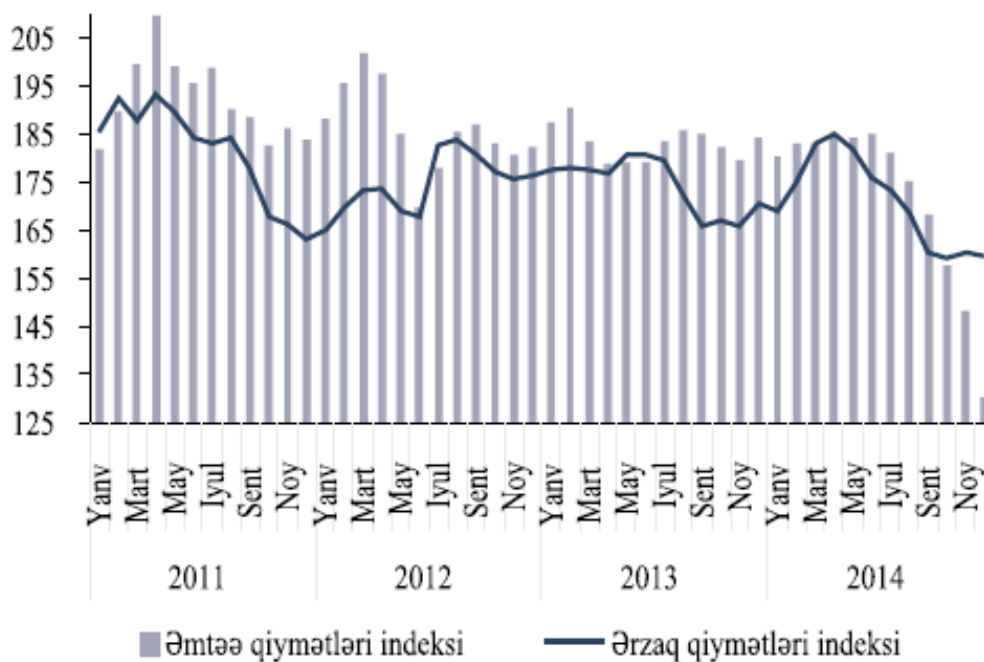

Qrafik 2.3. Qlobal beynəlxalq xarici investisiyalar, mlrd. \$

Mənbə: UNCTAD

ABŞ Federal Ehtiyatlar Sisteminin kəmiyyət yumşaldılması siyasətindən tədricən imtina edəcəyi ehtimalları kapital axınlarının coğrafiyasının dəyişməsində əsas amil olmuşdur. Bu əsasda kapital axınları 2014-cü ilin sonuna doğru daha çox İEOÖ-lərə istiqamətlənmişdir. Axınların coğrafiyasında dəyişmələr dünya iqtisadiyyatın da dalğalanmalarla yanaşı, İEOÖ-də aktivlərin qiymətlərinə təsir edir və maliyyə sabitliyi üçün müəyyən risklər formalaşdırır. Bəzi ölkələrdə siyasi-hərbi eskalasiyanın artması BXİ-lərlə yanaşı, portfel investisiyaları axınları üzrə perspektivlərdə qeyri-müəyyənliyi artırır.

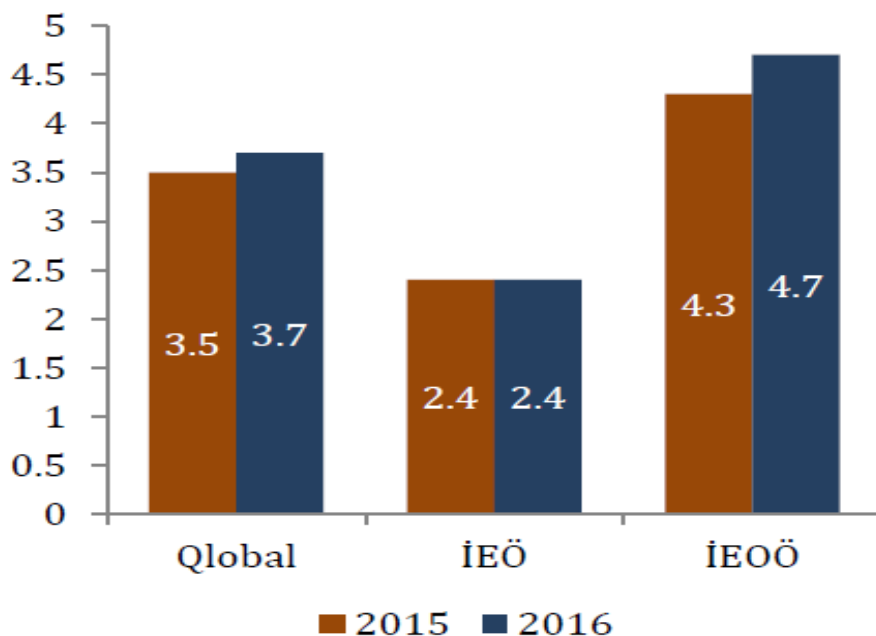
2014-cü il ərzində dünya əmtəə qiymətlərində azalma meyilləri müşahidə olmuşdur. Dövr ərzində Əmtəə Qiymətləri İndeksi 29%, ərzaq qiymətləri indeksi isə 6.4% aşağı düşmüşdür. Qiymətlərin neqativ dinamikası həm tələb, həm də təklif amilləri ilə izah edilə bilər. Enerji, metal və minerallar, kənd təsərrüfatı malları indeksləri üzrə enmə ilin II yarısından etibarən sürətlənmişdir.

Qrafik 2.4. Əmtəə və ərzaq qiymətləri indeksi, 2005=100

Mənbə: BVF

Mövcud prosesləri nəzərə alaraq BVF özünün son hesabatında 2015 və 2016-cı illər üzrə qlobal artım proqnozlarını 0.3% bəndi aşağı salmışdır.

Qrafik 2.5. Qlobal artım proqnozları, %-lə

Mənbə: BVF

İnkişaf etmiş ölkələr arasında ABŞ artım proqnozu BVF tərəfindən yüksəldilən yeganə ölkədir.

İqtisadiyyatın dəstəklənməsi üçün müxtəlif ölkələrdə həyata keçirilmiş nəhəng stimullaşdırma tədbirləri davam etmişdir. Əvvəlki təcrübələrdə analoji nümunənin olmaması yekun nəticə haqqında birmənalı mühakimələrə imkan vermir. Birmənalı yalnız onu qeyd etmək olar ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafı üçün yeni imkanlar yaranır.

Praktiki olaraq, Azərbaycan iqtisadiyyatının bütün göstəriciləri müsbət tendensiyalara malikdir, xüsusilə xarici ticarət dövriyyəsi daha sürətlə artır və ölkədən kapital axını həcmi də əhəmiyyətli dərəcədə azalmışdır.

Cədvəl 2.1.

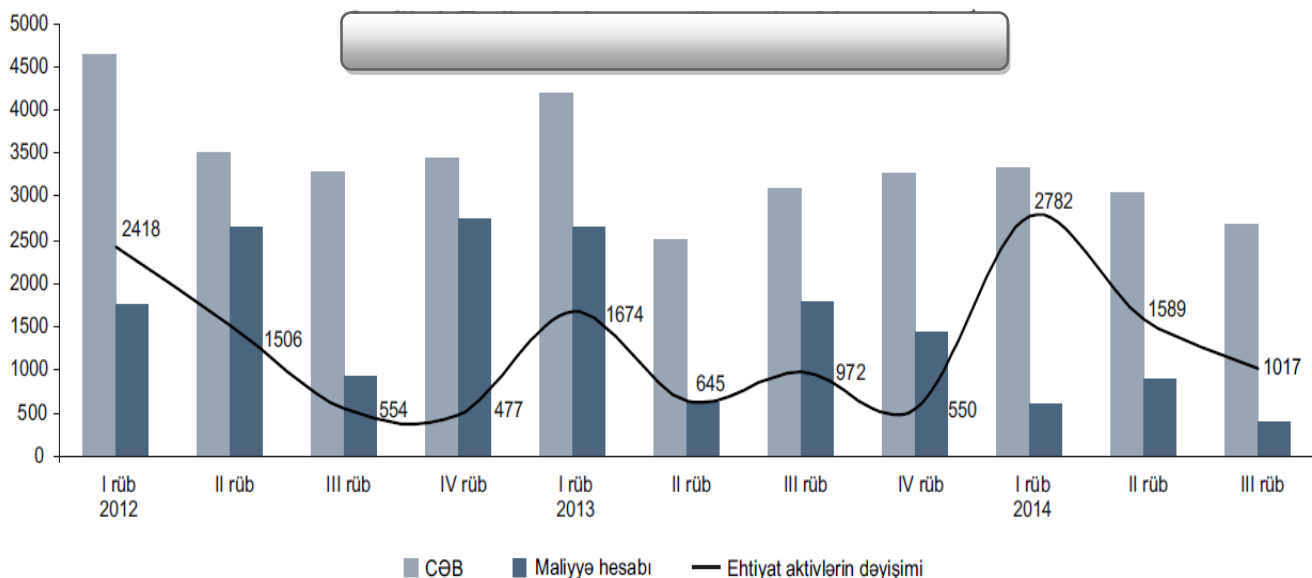
Tədiyə balansının əsas göstəriciləri, mln. \$

	<i>2013-cü il</i>	<i>2014-cü il</i>
Cari əməliyyatlar və kapital hesabı	13066.5	10423.6
Xarici ticarət balansı	21382.4	18927.6
Xidmətlər balansı	-4189.0	6089.6
İlkin gəlirlər balansı	-4120.6	-2581.7
-İnvestisiya gəlirlərinin repatriasiyası	-4190.3	-2599.4
Təkrar gəlirlər balansı	6.6	174.2
Kapital hesabı	-12.9	-6.9
Maliyyə hesabı	-6488.8	-3419.1
Xalis maliyyə aktivlər	11771.4	11692.2
- xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar	1490.0	2208.8
- portfel investisiyaları	322.8	429.5
- digər investisiyalar	9958.6	9053.9
Xalis maliyyə öhdəlikləri	5282.6	8273.1
- Azərbaycana cəlb olunmuş birbaşa investisiyalar	6290.2	8049.2
- Cəlb olunmuş investisiyaların repatriasiyası	-3661.0	-3635.7
- Neft bonusu	2.3	17.0
- Portfel investisiyalar	1041.3	1759.9
- Digər investisiyalar	1609.8	2091.7
Balanslaşdırıcı maddələr	-2736.7	-2810.3
Tədiyə balansının ümumi saldosu (Ölkənin ehtiyat aktivlərinin dəyişməsi)	3841.0	4194.2

Mənbə: www.cbar.az

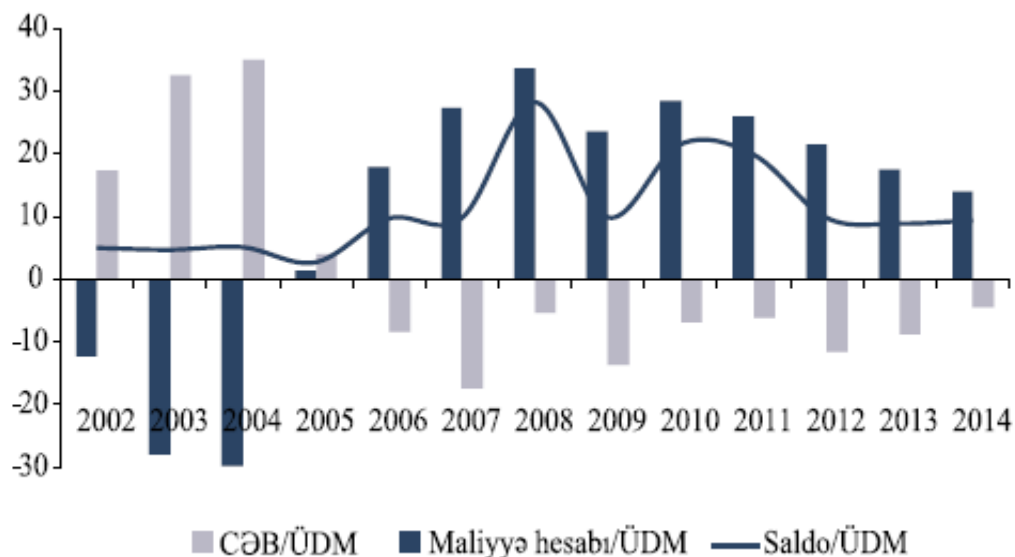
İl ərzində xarici iqtisadi əməliyyatların müsbət saldosunun əldə olunmasında neft-qaz sektoru mühüm rol oynamışdır. Neft-qaz sektoru üzrə ümumi daxilolmalar

əsasən neftin və təbii qazın ixracı və bu sektora cəlb edilən xarici kapitalın hesabına formalaşır. Bu sektor üzrə ödənişlər isə mənfəətin və investisiyaların repatriasiyasını, avadanlıqların və xidmətlərin idxalını əks etdirir. 2014-cü ildə neft-qaz sektoru üzrə yaranmış profisit 20.1 mlrd. \$ olmuşdur.

Qrafik 2.6. Tədiyə balansının ümumi saldosu, mln. \$

Mənbə: www.cbar.az

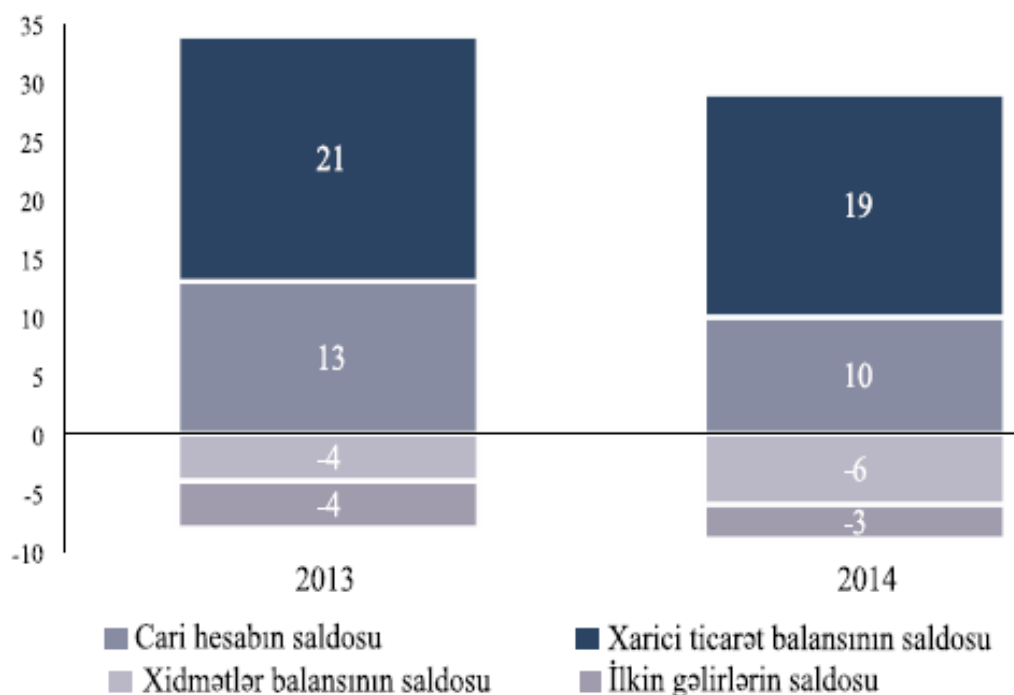

Qrafik 2.7. Tədiyə balansının parametrlərinin ÜDM-də payı, %-lə

Mənbə: www.cbar.az

2014-cü ildə cari əməliyyatlar hesabında 10.4 mlrd. \$ məbləğində profisit (ÜDM-in 14%-i) yaranmış, o cümlədən neft-qaz sektoru üzrə cari hesabın profisiti 18

mlrd. \$ məbləğində olmuşdur. Neft-qaz sektorunun profisiti qeyri-neft sektoru üzrə cari hesabın 7.6 mlrd. \$ məbləğində kəsirini tam örtmüşdür.

Qrafik 2.8. Cari əməliyyatlar hesabının strukturu, mlrd \$

Mənbə: www.cbar.az

Xarici ticarət dövriyyəsi 37.6 mlrd. \$ təşkil etmiş və xarici ticarət balansı 18.9 mlrd. \$ məbləğində müsbət saldo ilə nəticələnmişdir. İl ərzində ümumi ixracın həcmi idxalı 3 dəfə üstələmişdir.

2014-cü il ərzində Azərbaycanın dünyanın 154-dək dövləti ilə ticarət əlaqələri olmuşdur. Xarici ticarətin 8.3%-i MDB üzvü olan dövlətlərin, 91.7%-i isə digər xarici dövlətlərin payına düşmüşdür. Ölkənin İtaliya, Türkiyə, Birləşmiş Krallıq, Almaniya, ABŞ, Rusiya, İndoneziya, İsrail, Fransa və Yaponiya ilə daha intensiv ticarət əlaqələri olmuşdur. (Ümumi ticarətdə bu ölkələrin payı 66.9% təşkil etmişdir).

Qeyri neft-qaz sektorunun mal ixracı 1.6 mlrd. \$-dan çox olmuşdur. 2014-cü ilin yekunları üzrə qeyri-neft-qaz sektorunun cəmi ixracının strukturunda əmtəə ixracı 27.5%, xidmət ixracı isə 72.5% təşkil etmişdir.

2014-cü ildə cəmi ixrac 28.3 mlrd. \$ təşkil etmişdir. İxrac olunmuş malların strukturunda neftqaz məhsullarının payı 94.2% olmuşdur.

2014-cü ildə xarici ticarət üzrə əsas tərəf müqabilləri, mln/ \$

	<i>Əmtəə dövriyyəsi</i>	<i>İxrac</i>	<i>İdxal</i>	<i>Saldo</i>
İtaliya	5078.2	4805.6	272.6	+4533
Almaniya	2629.2	1925.5	703.6	+1221.9
İndoneziya	2045.1	2012.3	32.7	+1979.6
Rusiya Federasiyası	1954.7	640.2	1314.4	-674.2
İsrail	1790.9	1766.9	23.9	+1743
Türkiyə	1789.1	502.4	1286.6	-784.2
Fransa	1680.8	1523.4	157.3	+1366.1
ABŞ	1309.2	745.8	563.4	+182.4
Böyük Britaniya və Şimali İrlandiyanın Birləşmiş Krallığı	1104.7	126.4	978.3	-851.9
Tailand	869.8	839.9	29.8	+810.1
İspaniya	833.1	783.6	49.3	734.3
Hindistan	815.1	778.2	36.9	+741.3
<i>o cümlədən:</i>				
MDB dövlətləri:	2921.2	838.1	2083.1	-1245
Digər dövlətlər	28095.1	20990.1	7104.5	+13885.6

Mənbə: ARDSK

Xarici dövlətlərə 25.3 mlrd. \$ dəyərində neft məhsulları ixrac olunmuş, ixrac olunmuş neft məhsullarının 1.8 mlrd. \$-ı neft emalı məhsullarının, 23.5 mlrd. \$-ı isə xam neftin ixracının payına düşür.

İxrac olunmuş xam neftin 22.1 mlrd. \$-ı Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkəti (ABƏŞ) tərəfindən hasil olunmuş neftin ümumi dəyəridir. İxrac olunmuş ümumi xam neftin 1383.7 mln. \$-ı isə digər müəssisələr tərəfindən xaricə göndərilmişdir ki, bunun da 173.5 mln.\$ Şahdəniz yatağından hasil edilmiş kondensatın, 1210.2 mln. \$ isə ARDNŞ-nin payına düşür.

2014-cü ildə ölkənin qeyri neft-qaz ixracı ötən ilə nisbətən 4% azalaraq 1632 mln.\$ təşkil etmişdir.

2014-cü ildə əmtəə idxalı 9.3 mlrd. \$ təşkil etmişdir. İstehlak mallarının idxalının ümumi dəyəri isə 4168.7 mln. \$ olmuş, bunun da 1220.1 mln. \$-ı ərzaq məhsullarının payına düşür.

Cədvəl 2.3.

İxracın strukturu

	2013-cü il		2014-cü il	
	Məbləğ, mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə
İxrac-cəmi	31702.9	100,0	28259.6	100,0
o cümlədən:				
1.Yanacaq-xammal məhsulları	30430.4	96.0	27073.0	95.8
-neft-qaz məhsulları	30003.3	94.7	26627.3	94.2
-digər xammal	427.1	1.3	445.7	1.6
2.Maşın və avadanlıq	292.6	0.9	269.6	1.0
3.İstehlak malları	954.6	3.0	885.0	3.1
4.Digər mallar	25.3	0.1	32.0	0.1

Mənbə: www.cbar.az

İdxalın strukturunda xarici investisiyalar hesabına gətirilmiş maşın-vadanlıqların və malların xüsusi çəkisi 12.1% təşkil edərək 1127.9 mln. \$ olmuşdur. Bunun 98.8%-ni beynəlxalq neft-qaz kontraktları çərçivəsində istifadə olunmuş investisiyalar hesabına idxal edilmiş mallar təşkil edir. Bundan başqa ölkəyə ümumi məbləği 4035.4 mln. \$ olan istehsal təyinatlı maşın-avadanlıq, kimya, qara və əlvan metal məhsulları da gətirilmişdir.

2014-cü ildə xarici dövlətlərlə Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində qarşılıqlı xidmətlər əsas yerlərdən birini tutmuş və bu xidmətlərin ümumi həcmi 14.7 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Bunun 10.4 mlrd. \$-ı qeyri-rezidentlər tərəfindən Azərbaycanın rezidentlərinə, 4.3 mlrd. \$ isə Azərbaycan rezidentlərinin xarici ölkələrin rezidentlərinə göstərilən xidmətlərdir.

Cədvəl 2.4.

İdxalın strukturu

	2013-cü il		2014-cü il	
	Məbləğ, mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə	Məbləğ, mln. \$	Xüsusi çəkisi, %-lə
İdxal-cəmi	10320.6	100,0	9332.0	100,0
o cümlədən:				
1.İstehlak malları	4463.3	43.3	4168.7	44.7
-ərzaq məhsulları	1314.1	12.8	1220.1	13.1
-digərləri	3149.2	30.5	2948.6	31.6
2.İnvestisiya yönümlü mallar	1055.4	10.2	1127.9	12.1
-beynəlxalq neft-qaz	865.3	8.4	1114.4	12.0
-digərləri	190.1	1.8	13.5	0.1
3.Digər mallar	4801.9	46.5	4035.4	43.2

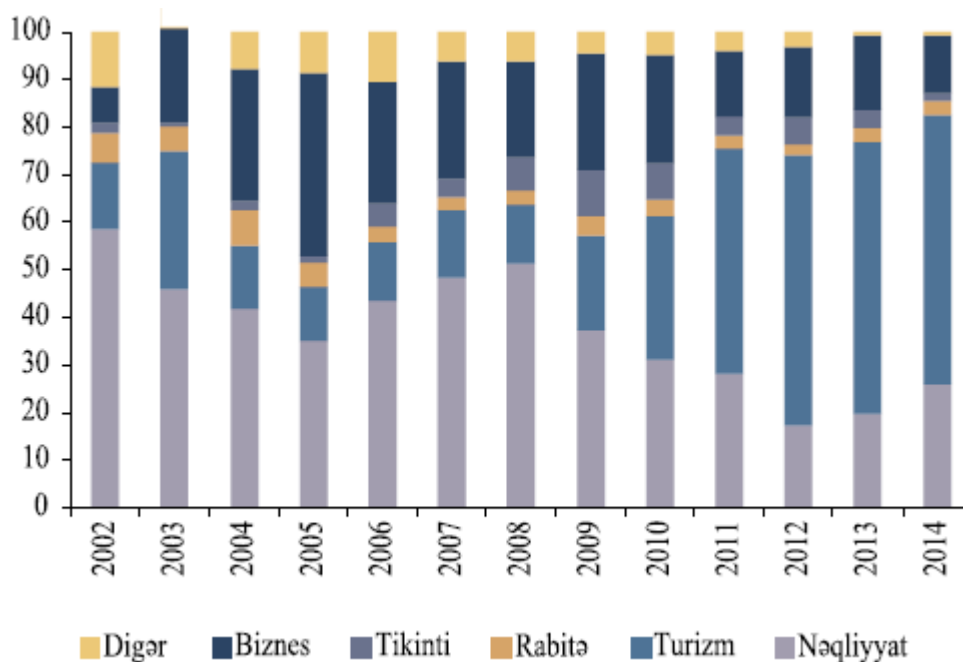
Mənbə: www.cbar.az

Qarşılıqlı xidmətlər dövriyyəsinin 14.3%-i nəqliyyat xidmətləri üzrə aparılan əməliyyatların payına düşür. Ümumi dəyəri 2097.5 mln. \$ olan nəqliyyat xidmətlərinin 46.9%-i Azərbaycan rezidentlərinin xarici dövlətlərin nəqliyyat sistemlərindən istifadə etmələri ilə əlaqədardır.

Azərbaycanın rezidentlərinin qeyri-rezidentlərə göstərdikləri nəqliyyat xidmətlərinin ümumi dəyəri isə 1113.6 mln. \$ təşkil etmişdir.

Xidmətlər ixracında turizm daxilolmalarının payı artır. 2014-cü ildə xarici ölkə vətəndaşlarına turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri 2431.5 mlrd. \$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bunun 28.3%-i qeyri-rezidentlərin Azərbaycana işgüzar səfərləri ilə bağlıdır. Öz növbəsində xarici ölkələr tərəfindən Azərbaycan rezidentlərinə turizmlə bağlı göstərilən xidmətlərin dəyəri əvvəlki ilə nisbətən 4.6% artaraq 3 mlrd. \$ olmuşdur. Bunun 67.4%-i Azərbaycan vətəndaşlarının şəxsi səfərləri ilə bağlı xarici ölkələrdə olarkən sərf etdikləri vəsaitlərin (məkik idxal üçün vəsaitlər istisna olmaqla) payına düşür.

Qeyri-neft sektorunda xidmətlər idxalı 2014-cü ildə 10% artaraq 6.3 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Ümumiyyətlə, qarşılıqlı xidmətlərin ölkənin xarici dövlətlərlə əmtəə və xidmətlər üzrə ümumi idxal-ixrac dövriyyəsində xüsusi çəkisi 28% təşkil etmişdir.

Qrafik 2.9. Qeyri-neft sektoru üzrə xidmət ixracının strukturu, %-lə

Mənbə: www.cbar.az

2014-cü ildə gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 5.9 mlrd. \$-a çatmışdır. Bunun 71.8%-ni (4.3 mlrd. \$) Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir.

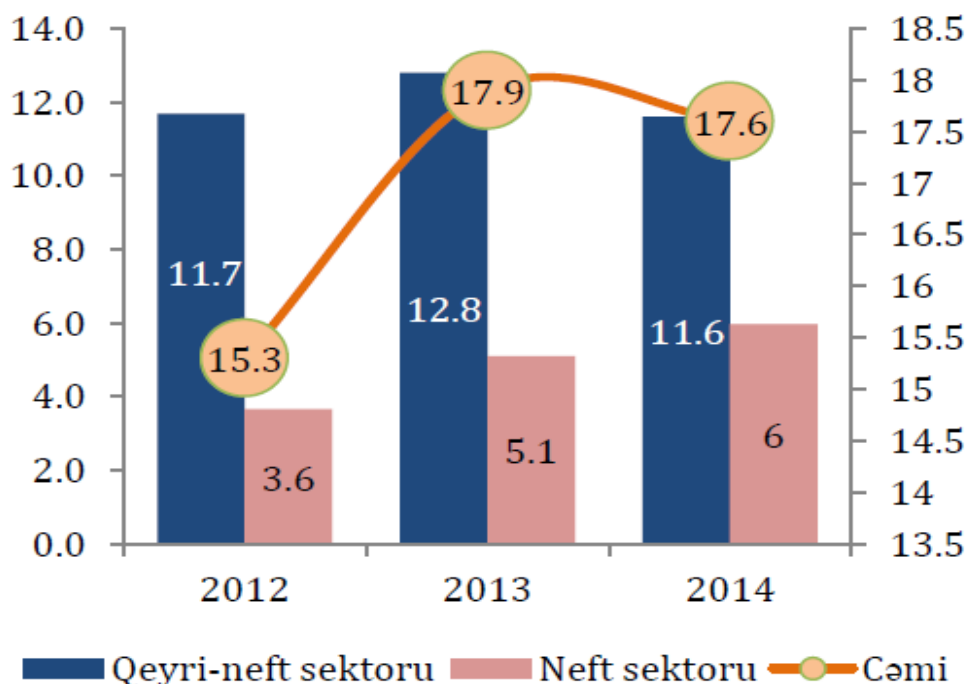
Bu məbləğin isə əsas hissəsini (3.1 mlrd. \$) beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları üzrə xarici investorların payına düşən gəlirlərin repatriasiyası (əsasən xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqları (286.5 mln. \$) və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (547.5 mln. \$) təşkil edir.

2014-cü ildə ilkin gəlirlər üzrə daxilolmaların və ödənişlərin ümumi dövriyyəsi 5.9 mlrd. \$-a çatmışdır. Bunun 71.8%-ni (4.3 mlrd. \$) Azərbaycandan ödənişlər təşkil edir. Bu məbləğin isə əsas hissəsini (3.1 mlrd. \$) beynəlxalq neft-qaz konsorsiumları üzrə xarici investorların payına düşən gəlirlərin repatriasiyası (əsasən xam neft şəklində), qeyri-rezidentlərə ödənilmiş əmək haqları (286.5 mln. \$) və xarici kreditlərdən istifadəyə görə ödənilən faizlər (547.5 mln. \$) təşkil edir.

Təkrar gəlirlər üzrə xarici ölkələrlə aparılan əməliyyatların ümumi dəyəri 3.4 mlrd. \$ məbləğində qiymətləndirilmişdir. Bu məbləğin 52.5%-ni ölkəyə daxilolmalar təşkil edir.

Təkrar gəlirlər üzrə ümumi daxilolmaların 95%-ni xarici ölkələrdən fiziki şəxslərin pul baratları, 2.8%-ni ölkəyə gətirilən humanitar idxal mallarının dəyəri, 2.2%-ni isə digər daxilolmalar təşkil edir.

Bütövlükdə, təkrar gəlirlər üzrə əməliyyatların saldosu müsbət 174.2 mln. \$ təşkil etmişdir. İl ərzində ölkənin xalis maliyyə aktivləri 11.7 mlrd. \$ təşkil etmişdir. Bu göstərici əsasən xaricə yönəldilmiş birbaşa investisiyalar (2208.8 mln. \$), portfel investisiyaları (429.5 mln. \$) və digər investisiyalar (9053.9 mln. \$) hesabına formalaşmışdır.

Qrafik 2.10. 2014-cü ildə investisiya qoyuluşları, mlrd. manatla

Mənbə: www.cbar.az

2014-cü ildə ölkə iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşu 17.6 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da ÜDM-in 30%-nə bərabərdir. Qeyri-neft sektoruna investisiyaların həcmi 11.6 mlrd. manat təşkil etmişdir ki, bu da ümumi investisiya qoyuluşlarının 66%-i səviyyəsindədir. O cümlədən 1.3 mlrd. manat qeyri-neft sənaye bölməsinin inkişafında istifadə edilmişdir.

Birbaşa investisiyalar formasında xaricdən cəlb olunmuş sərmayələrin ümumi məbləği 8 mlrd. \$ olmuşdur. Bu investisiyaların strukturunda neft-qaz sektorunun xüsusi çəkisi 83.6% təşkil etmişdir. Cəlb olunmuş sərmayələr iri neftqaz layihələrinin, əsasən BP Eksploreyşn (Şah Dəniz) Ltd. layihəsi və Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin Azəri-Çıraq-Günəşli yatağında görülən işlərin maliyyələşdirilməsi ilə əlaqədar ölkə iqtisadiyyatında istifadə olunmuşdur.

Qiymətləndirmələrə görə qeyri-neft sektoruna cəlb olunmuş birbaşa investisiyaların ümumi məbləği 1318.5 mln. \$ olmuşdur. 2014-cü ildə Azərbaycandan xarici iqtisadiyyata yönəldilmiş birbaşa investisiyalar isə 2.2 mlrd. \$ təşkil etmişdir.

2014-cü ildə xalis maliyyə aktivləri və öhdəlikləri, mln. \$

	Aktivlər	Öhdəliklər
Birbaşa investisiyalar	2208.8	4413.5
- Neft-qaz sektoru	1481.0	3133.0
- Digər sektorlar	727.8	1280.5
Portfel investisiyaları	429.5	1750.9
Digər investisiyalar	9053.9	2091.7
- Ticarət kreditləri	4085.7	138.2
- Kreditlər və ssudalar	189.2	1543.5
- Depozitlər və nağd valyuta	4779.0	410.0
Neft bonusu	-	17.0
Cəmi	11692.2	8273.1

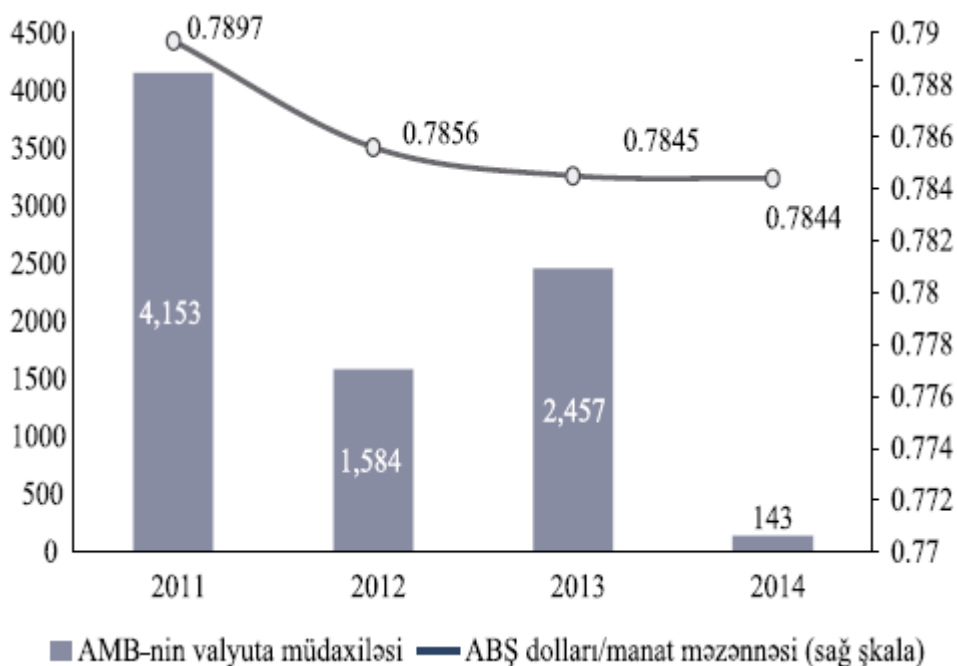
Mənbə: www.cbar.az

Hesabat ilində kreditlər və ssudalar üzrə xalis maliyyə aktivləri 189.2 mln. \$, xalis maliyyə öhdəlikləri isə 1543.5 mln. \$ artmışdır. Xalis maliyyə öhdəlikləri birbaşa dövlət və dövlət təminatlı kreditlər (423.5 mln. \$), banklar (449.4 mln. \$) və digər müəssisələr və firmalar hesabına (670.6 mln. \$) artmışdır.

Depozitlər və nağd valyuta üzrə xalis maliyyə aktivləri 4.8 mlrd. \$, xalis maliyyə öhdəlikləri isə 410.0 mln. \$ artmışdır.

Tədiyə balansında profisit ölkənin strateji valyuta ehtiyatlarının artmasına səbəb olmuşdur. 2014-cü ildə ölkənin ehtiyat aktivləri 4194 mln. \$ məbləğində artmışdır. 2014-cü ilin yekunları üzrə ölkənin strateji ehtiyatlarının ÜDM-ə nisbəti 68.4%, idxala kifayətliyi isə 30 aydan çox olmuşdur.

Tədiyə balansının profisiti şəraitində 2014-cü ildə valyuta bazarında təklif tələbi üstələmişdir. Bu şəraitdə Mərkəzi Bank tərəfindən 142.8 milyon ABŞ dolları həcmində xalis valyuta alışları həyata keçirilmişdir. Əvvəlki illərlə müqayisədə valyuta alışlarının az olması dekabr ayında partnyor ölkələrdəki devalvasiyanın psixoloji təsiri ilə xarici valyutaya tələbin kəskin artması ilə izah olunur.

Qrafik 2.11. 2014-cü AMB-nin valyuta müdaxiləsi, mln. \$

Mənbə: www.cbar.az

2014-cü il ərzində manatın ABŞ dollarına qarşı məzənnəsi demək olar ki, dəyişməmiş və cəmi 0.02% möhkəmlənmişdir.

Ticarət tərəfdaşı olan ölkələrindəki inflyasiya ilə Azərbaycandakı inflyasiya arasındakı fərq real effektiv məzənnəyə (REM) azaldıcı təsir göstərmişdir. 2014-cü il ərzində manatın qeyri-neft sektoru üzrə REM-nin 16.9% möhkəmlənməsi qeydə alınmışdır.

2.2. İdxal-ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin müasir vəziyyətinin təhlili

İstənilən ölkənin iqtisaiyyatı xarici iqtisadi münasibətlər sistemində bu ölkə daxilində daha effektiv istehsal oluna bilən əmtəələrin ixracı yolu ilə cəlb olunur.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında idxal-ixrac fəaliyyətinin ciddi mərkəzləşdirilmiş sisteminin əmtəə və xidmətlərin hərəkətinin liberal sxeminə keçidi kapital axını problemini ən yüksək həddə qədər kəskinləşdirdi. Bu

problemlərin həlli ilə Xarici İşlər Nazirliyi, Gömrük Komitəsi və Mərkəzi Bank məşğul oldu, lakin vaxt keçdikcə aydın bəlli olmağa başladı ki, valyuta nəzarəti bazar mexanizmlərinin istifadəsi yolu ilə sırf inzibati tədbirlərin məcmusudur və ixracatçıları ixracatdan əldə olunan gəlirləri ölkə daxilində saxlamaq üçün stimullaşdırmaq lazımdır.

İxracatdan əldə olunan valyuta gəlirlərinin Azərbaycan Respublikasına vaxtılı-vaxtında və tam şəkildə qaytarılmasını təmin etmək məqsədilə müvəkkil olunmuş banklar vasitəsilə əmtəələrin ixracını həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının rezidentləri olan müəssisə, təşkilat və idarələrin hesablarına valyuta vəsaitlərinin daxil olunması üzərində çox səviyyəli nəzarət sistemi təsbit edilmişdir. Bu zaman müqavilələrdə və sənədlərdə bir sıra əsas anlayışlar istifadə olunurdu. Məsələn, ixracatçı (adından malların ixracı haqda müqavilə bağlanan Azərbaycan Respublikasının rezidenti olan müəssisə və yaxud fiziki şəxs), bank (qeyd olunan müqavilə üzrə malların ixracından əldə olunan valyuta gəlirlərinin onun hesabına daxil olacağı müvəkkil bank və ya onun filialı), sövdələşmənin pasportu (sövdələşmənin pasportu valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün standart formada təqdim olunan və xarici iqtisadi sövdələşmə haqda zəruri məlumatları özündə əks etdirən valyuta nəzarətinin baza sənədidir, bu sənəd ixracatçı tərəfindən bankda rəsmiləşdirilir) gömrük-bank nəzarətinin uçot kartı, yükdaşıma haqda gömrük bəyannaməsi, reestr, jurnal, bankın səlahiyyətli şəxsləri.

1992-ci ildən başlayaraq, 2000-ci ilə qədər Mərkəzi Bank Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsi ilə xarici ticarət dövriyyəsi sahəsində gömrük-bank valyuta nəzarətinin avtomatlaşdırılmış texnoloji sistemini işləyib-hazırlamış və tətbiq etmişdir. Nəzarət mexanizmləri əmtəələrin gömrük rəsmiləşdirilməsini həyata keçirən gömrük orqanları və xarici iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarında hesablaşma xidmətlərini göstərən müvəkkil banklar arasında informasiya mübadiləsinin təşkilinə əsaslanırdı.

Müvəkkil bank valyuta nəzarəti agenti funksiyasını yerinə yetirilməsinə görə ixracatçıdan müqavilənin ümumi dəyərinin 0,15 %-ini keçməyən həcmdə xidmət haqqı alaraq, ixracatdan gələn gəlirlərdən müəyyən faiz formasında gəlir əldə edirdi.

İxracatçı əmtəələrin xaricə göndərilməsi üçün gömrük orqanlarına müqaviləni, yükdaşıma haqda gömrük bəyannaməsini, rəsmiləşdirilən yük üzrə gömrük bəyannaməsinin surətini, sövdələşmənin pasportunun müvəkkil bankda saxlanılan əslinin surətini və bankın səlahiyyətli şəxsləri tərəfindən təsdiq olunmuş bu pasporta əlavə edilən vərəqləri təqdim edirdi. İxrac olunan əmtəələr üzrə gömrük bəyannaməsinin surəti ixracatçıya gömrük orqanları tərəfindən bu əmtəələrin buraxıldığı gündən 10 gün ərzində təqdim olunur. İxracatçı bu sənədi müvəkkil banka təqdim edir və bu sənəd bank üçün əmtəələrin Azərbaycan Respublikasının sərhəddindən real hərəkətini təsdiq edən ən başlıca faktır.

Gömrük orqanları əmtəələrin ixracı üzrə gömrük bəyannamələrindəki göstərilən məlumatlara əsasən, gündəlik elektron rabitə kanalları vasitəsilə göndərilən əmtəələr barəsində vahid məlumat bankının yaradılması məqsədilə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin müvafiq informasiya hesablama mərkəzinə məlumatları formalaşdırır və göndərir. Hesablama mərkəzində məlumatlar emal edilərək ixracatçının tranzit hesablarına malların ixracından əldə olunan valyuta vəsaitlərinin gözlənilən daxil olmasının təqvim ardıcılığı prinsipi üzrə uçot kartlarının reestrlərində qruplaşdırılır və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi xüsusi rabitə kanalları vasitəsilə reestrləri iki nüsxədə müvafiq banklara göndərir. Bank reestrlərin surətini üç bank günü ərzində ixracatçıların reestrlərdə göstərilən konkret yükləmələr üzrə bankdakı tranzit hesablarına daxil olan məbləğin identifikasiyası məqsədilə ixracatçılara məlumatları göndərir. Reestrin birinci əsli bank tərəfindən müxtəlif müqavilələrin pasportlarına aid olan uçot kartlarına bölünür və bu uçot kartları müvafiq qovluqlar üzrə paylanır. Digəri isə, uyğun ixracatçılara təqdim olunur. Bank ixracatçıdan uçot kartlarının reestrini alaraq, onun düzgün doldurulduğunu yoxlayır (daxil olan məbləğlərin konkret yükləmələrə aid olması və tarixlərin uyğunluğu) və onun qaytarılması üzrə nəzarət müddətindən gec olmamaq şərtilə, sonrakı emalı üçün Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin informasiya hesablama mərkəzinə göndərir. Banklardan əldə olunan reestrlər Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin informasiya hesablama mərkəzində valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi üçün zəruri olan operativ və

statistik məlumatların hazırlanması məqsədilə emal olunur. Qeyd olunan informasiya Gömrük Komitəsindən onunla əlaqəli olan təşkilatlara Maliyyə Monitoring xidmətinə, Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinə, Mərkəzi Banka, Azərbaycan Respublikasının Prokrorluq Orqanına göndərilirdi və bu orqanların səlahiyyətləri çərçivəsində onlar tərəfindən valyuta tənzimlənməsi normalarının pozulması hallarının araşdırılması, banklar, ixracatçılar, eləcə də, bankların səlahiyyətli şəxsləri və ixracatçıların əməkdaşlarına qarşı Azərbaycan Respublikasının Qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş sanksiyaların tətbiqi məqsədilə istifadə oluna bilər.

Valyuta gəlirləri tam həcmdə və ya reestrədə göstərilən müddət ərzində daxil olmadıqda, ixracatçı Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyinə və ya onun müvəkkil orqanlarına ona aid olan məbləğin tam şəkildə alınmaması və ya gecikməsinin əsaslandırılması haqda yazılı təsdiqinin alınması üçün müraciət edə bilər və ya banka valyuta gəlirlərinin Azərbaycan Respublikasının müvəkkil banklarının hesablarına köçürülməsi üzrə onun öhdəliklərindən azad olunması haqda Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının təsdiq olunmuş yazılı icazəsini təqdim edə bilər.

Bank ixrac gəlirlərinin tam və dəqiq vaxtında daxil olması haqda birmənalı təsdiq edən məlumatlara malik olmadıqda, bu haqda Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsinin informasiya hesablama mərkəzinə məlumat verir. Gömrük Komitəsi ixracatçıların fəaliyyət göstərdiyi zonada yerləşən gömrük orqanlarına daxil olan informasiyanın yoxlanılmasının təşkili və məlumatların təsdiqi halında qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq, tədbirlərin görülməsi məqsədilə bu məlumatları çatdırır. Bank iş üzrə qovluqların əsasında Mərkəzi Bankın müvafiq bölmələrinə malların ixracından vaxtında daxil olmayan və yaxud tam şəkildə daxil olmayan valyuta gəlirləri üzrə hesabatı təqdim edir. Bu hesabat, Mərkəzi Bank tərəfindən valyuta nəzarətinin vəziyyətinin təhlili və müvəkkil banklar üzrə Azərbaycan Respublikasının valyuta qanunvericiliyinin tələblərinin ixracatçılar tərəfindən yerinə yetirilməsi haqda məlumatların təhlili üçün istifadə olunur. Banklardan gələn valyuta gəlirlərinin daxil olmaması haqda informasiya Mərkəzi Bankın müvafiq struktur bölmələri müstəqil olaraq, aparılan valyuta əməliyyatlarının yoxlamalarını həyata keçirir və bu yoxlamaların nəticəsi üzrə aparılan yoxlamalar

ərzində izahatları tələb edir, eləcə də, üzə çıxarılan qayda pozuntularının aradan qaldırılması haqda tələblər irəli sürür. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi və banklar arasında dövr edən informasiya axınlarının məxfiliyinin təmin olunması məqsədilə Gömrük Komitəsi bankları səlahiyyətli dövlət orqanları tərəfindən sertifikatlaşdırılmış müvafiq sənədlərlə təchiz edir. Bu sənədlərdə göstərilən məlumatlar banklar üçüb bank sirri, Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi üçün isə daxildə istifadə olunan informasiya hesab olunur. Banklar və Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi bu informasiyanın məxfiliyini təmin edirlər. Bank tərəfindən valyuta tənzimlənməsi normalarının pozulması, valyuta nəzarəti agenti göstəricilərinin lazımi səviyyədə yerinə yetirilməməsi və qayda pozuntularına yol vermiş banka qarşı təqdim olunan sanksiyalar haqda informasiya Mərkəzi Bank tərəfindən kütləvi informasiya vasitələrində dərc oluna bilər.

Ölkədə gömrük-bank nəzarəti sistemi 3 istiqamətdə formalaşdırılmışdır:

- kommertiya banklarına valyuta nəzarəti məqsədilə təqdim olunan sənədlərə ilkin nəzarət;
- valyuta əməliyyatları üzərində cari nəzarət;
- son və ya nəticələrə nəzarət-bu nəzarət zamanı qayda pozuntuları üzə çıxarılır və ixracdan əldə olunan gəlirlərin daxil olmaması haqda informasiya valyuta nəzarəti orqanlarına çatdırılır.

Nəzarətin belə formada aparılması əmtəələrin ixracı ilə bağlı olan hər valyuta əməliyyatının uyğunluğunu yoxlamağa və repotriasiya olunmayan ixracdan əldə olunan valyuta gəlirlərinin real həcmi ölçməyə imkan verirdi.

Valyuta nəzarəti sistemi daha dolğun inkişafını 2000-2006-cı illərdə tapdı. Əmtəələrin ixracından əldə olunan gəlirlərin Azərbaycan Respublikasına daxil olması üzərində valyuta nəzarətinin texnologiyası rezident və qeyri-rezidentlər arasında valyuta əməliyyatlarına aid edilən manatla olan sövdələşmələrə də tətbiq olunurdu. İxrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarəti mexanizmi prinsipə köklü dəyişikliklərə məruz qalmamışdır. Valyuta nəzarətinin mahiyyəti əvvəllər olduğu kimi ixracdan əldə olunan gəlirlərin qaytarılmamasının qarşısının alınması üzrə bank birliklərinin və

gömrük orqanlarının səylərinin birləşdirilməsindən ibarətdir.

Əmtələrin ölkə hüdudlarına çıxarılması zamanı nəzarət mexanizmləri tətbiq olunan gömrük rejimlərinin sayı da artmışdır: ixrac, təkrar ixrac, gömrük ərazisindən kənarında malların emalı, müvəqqəti ixrac və s. Valyuta nəzarətinin fəaliyyət sferasına pul formasında hesablaşmaların barter hesablaşmaları ilə birgə qarışıq formada hesablaşmalar nəzərdə tutan sövdələşmələrin də daxil edilməsi prinsiplial olaraq mühüm bir məsələdir. Həmçinin Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı müvəkkil banklar üçün valyuta əməliyyatlarının uçotunun aparılması, onların təqdim olunması müddəti və qaydalarının vahid hesabat formalarını müəyyənləşdirmişdir. Bugünkü gündə banklar rezidentlər və qeyri-rezidentlər tərəfindən həyata keçirilən valyuta əməliyyatlarının hesabatının yeni elektron proqramları ilə işləyirlər. İxrac əməliyyatları üzərində ilkin valyuta nəzarəti müvəkkil olunmuş bank tərəfindən, müştəri tərəfindən banka və sövdələşmə pasportunun iki surətinin, valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi üçün əsas olan müqavilənin, eləcə də qanunvericiliklə müəyyən olunmuş normalara uyğun olaraq sövdələşmənin pasportunun rəsmiləşdirilməsi üçün zəruri olan digər sənədlərin təqdim olunması və rəsmiləşdirilməsi mərhələsindən başlayır. Müvəkkil bank müştəriyə maraqlı olan aşağıdakı suallara cavab verə bilər: alıcı ödəmə qabiliyyətinə malikdirmi, kontragentin bankı kifayət qədər etibarlıdır, müqavilənin məbləğinin bağlandığı valyuta bu məbləğin ödəndiyi valyutadan fərqlidirsə, bu zaman konvertasiya riski hansı səviyyədədir, alıcı tərəfindən maneəsiz ödəmələrin alındığı zamanı hansı xərclər meydana çıxıb, çatdırılma şərtləri hansılardır və s. Həmçinin bu zaman bank müqavilədə və sövdələşmənin pasportunda göstərilən xarici ticarət fəaliyyətinin şərtlərinin qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğunluğunu yoxlayır. Bu yoxlamanın məqsədi qanun pozuntularının ilkin mərhələdə üzə çıxarılmasından ibarətdir.

Malların ixracından əldə olunan gəlirləri üzərində valyuta nəzarəti texnologiyasının sxemi şəkil 3-də göstərilmişdir. (Şəkil 3). Bu sxem kağız sənəd dövriyyəsinə tam həcmdə məhdudlaşdırıla bilmədi. Belə ki, uçot kartlarının ləğvindən sonra valyuta əməliyyatları haqda arayışlar və təsdiq edici sənədlər tətbiq olundu, lakin gömrük xidmətləri ilə elektron informasiya mübadiləsi məhdudlaşdırıldı.

Müasir dövrdə ticarət dövriyyəsində valyuta nəzarəti 3 əsas istiqamətdə həyata keçirilir:

- Azərbaycan Respublikasından əmtəələrin, işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin ixracından əldə olunan valyuta gəlirlərinin daxil olması üzərində nəzarət;

- rezidentlər tərəfindən idxal olunan əmtəələrin, işlərin, xidmətlərin, intellektual fəaliyyətin nəticələrinin ödənilməsinin əsaslandırılması üzərində nəzarət;

- xarici ticarətdə barter sövdələşmələri üzərində nəzarət.

Bank valyuta əməliyyatları üzərində cari nəzarəti xarici valyutanın rezidentin valyuta hesabına köçürülməsi zamanından etibarən başlayır. Rezidentin cari valyuta hesabının açılması və ona xidmət göstərilməsi, eyni zamanda tranzit valyuta hesabının açılması və xidmət göstərilməsi şərti ilə mümkündür. Müvəkkil bank tranzit hesaba rezidentin xeyrinə daxil olan bütün xarici valyutanı tam həcmdə köçürür. Bu zaman yalnız üç növ xarici valyuta rezidentin cari valyuta hesabına daxil olur:

- bu müvəkkil bankda rezident tərəfindən açılan bir valyuta hesabından digərinə keçən pul vəsaitləri;

- bank və rezident arasına bağlanan müqaviləyə əsasən, rezidentin açdığı cari valyuta hesabına həmin müvəkkil bank tərəfindən daxil olan pul vəsaitləri;

- eyni müvəkkil bankda açılan bir rezidentin cari valyuta hesabından digər rezidentin cari valyuta hesabına daxil olan pul vəsaitləri.

Bütün əməliyyatlar, o cümlədən bank və müştəri arasındakı əməliyyatlar və hər bir müştərinin hesabları üzərində əməliyyatlar bir bankda açılan hesablar üzrə həyata keçirilir. Bu da, həmin əməliyyatların identifikasiyası və rezident müştərinin xeyrinə daxil olan valyuta vəsaitləri üzərində nəzarətin zəruriliyini aradan qaldırır. İxrac əməliyyatları üzərində cari valyuta nəzarəti valyuta nəzarəti üzrə sənədlərin ixracatçılar tərəfindən düzgün doldurulması və vaxtında təqdim olunmasının yoxlanılmasından ibarətdir. Əgər ilkin nəzarət prosesi zamanı hüquqi məsələlər üstünlük təşkil edirdisə, cari valyuta nəzarəti zamanı real valyuta əməliyyatlarının aparıldığı mərhələdə birbaşa nəzarət həyata keçirilir.

Neftdən əldə olunan yüksək gəlirlər tədiyə balansının müsbət saldosunu və

dövlətin valyuta ehtiyatlarının kəskin artımını təmin etdiyi bir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankına valyuta təklifini süni surətdə dəstəkləməsinə ehtiyac yoxdur. Belə ki, ixracatçılar vergilərin, əmək haqqlarının ödənilməsi üçün milli valyuta tələb edirlər və iqtisadi xarakterli mülahizələri əsas tutaraq, onlar könüllü surətdə daxili bazarda valyutanı böyük həcmlərdə satırlar. Bu zaman Mərkəzi Bankın qarşısında əks bir problem durur-xarici valyutanın mübadiləsi üçün azad manat kütləsi çatışmır. Bununla əlaqədar olaraq, ixracatçıları bir valyuta məhdudiyyətindən də azad etdilər-ixracdan əldə olunan valyutanın mütləq surətdə daxili bazarda satılmalı olan hissəsinin həcmi sifra bərabər oldu. Lakin dünya bazarlarında böhran situasiyaları zamanı Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı bu valyutanın həcmi həmin anda zəruri olan göstəriciyə qədər artırma bilər.

İxrac əməliyyatları üzərində son valyuta nəzarəti və yaxud informasiya-analitik çərçivəli valyuta nəzarəti Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisindən çıxarılan əmtəələrə görə daxil olan faktiki pul vəsaitləri haqda informasiyanın təhlilindən və valyuta qanuvericliyini pozan şəxslərin aşkar olunmasından ibarətdir. Müvəkkil bank dövlətə valyuta gəlirlərinin daxil olmasını müşahidə edir və Mərkəzi Banka bu bank vasitəsilə aparılmış valyuta əməliyyatları haqda hesabatlar verir. Mərkəzi Bank müvəkkil bankların hesabatları əsasında valyuta nəzarəti orqanlarını Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət dövryyəsi haqda məlumatlandırır.

Lakin valyuta nəzarəti yalnız əmtəələrin, xidmətlərin, işlərin və intellektual fəaliyyətin nəticələrinin ixrac əməliyyatları üzrə deyil, eyni zamanda idxal əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətini də əhatə etməlidir. İdxal daxilolmaları üzərində valyuta nəzarəti xarici valyutanın ölkə hədudlarından kənara çıxamağa imkan verən saxta idxal müqavilələrinin bağlanması qarşısını almaq üçün tətbiq olunmağa başlamışdır. İdxal olunan əmtəələrin ödənilməsi üçün xarici ölkələrə köçürülən xarici valyutadakı vəsaitlərin məbləğinin Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gətirilən malların faktiki dəyəri ilə uyğunluğunu təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının rezidentləri olan hüquqi və fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilən ödəmələrin əsaslandırılma səviyyəsi üzərində nəzarət qaydaları təsbit olunmuş və onun həyata keçirilməsi mexanizmləri müəyyənləşdirilmişdir. İxrac əməliyyatları ilə

müqayisədə idxal əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin təşkilinin əsas prinsipləri dəyişməmişdir. Müvəkkil banklar, gömrük orqanları və Maliyyə Monitorinqi Xidməti arasındakı informasiya mübadiləsi ixrac əməliyyatları üzərində nəzarət sxeminə uyğun olaraq eynilə həyata keçirilir. Müvəkkil banklar valyuta nəzarəti agentlərinin funksiyaları verilir və bu funksiyaların yerinə yetirilməsinə görə banklar idxalçılardan öz funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün müqavilənin ümumi dəyərinin 0,15 %-ini keçməyən həcmdə xidmət haqqı ala bilərlər. Ödəmələrin əsaslandırılması üzərində nəzarət eynilə malların ixracından əldə olunan valyuta vəsaitlərinin daxil olunması üzərindəki nəzarətin alət və vasitələri ilə həyata keçirilir. Bu alətlərin içərisində ən əsası sövdələşmənin pasportudur. İdxal olunan əmtəələrin üzərində valyuta nəzarəti mexanizminin prinsipial fərqli xüsusiyyəti Azərbaycan Respublikasının ərazisinə daxil olan əmtəələrə görə hesablaşma formasından asılı olaraq, onun təşkilinin üç müxtəlif sxem üzrə aparılmasından ibarət idi. Birinci hesablaşma forması üzrə ölkəyə gətirilmiş və gömrük rəsmiləşdirilməsini keçmiş əmtəələrin ödənilməsi idxalçı bank tərəfindən təsdiq olunmuş sövdələşmənin pasportunun surətini və idxal olunan mallar üzrə gömrük bəyannaməsini gömrük orqanına təqdim etdikdən sonra həyata keçirilirdi. Bütün sənədlərin uyğunluğunun yoxlama prosedurları bitdikdən sonra idxalçıya gömrük bəyannaməsinin gömrük orqanının səlahiyyətli şəxsi tərəfindən imzalanmış surəti verilirdi və bu sənədi ixracatçı bir ay müddətində banka təqdim etməli idi. İkinci üsulla hesablaşmalar zamanı idxal olunan əmtəələrin ödənilməsi yolda olan əmtəələrin sənədləri üzrə həyata keçirilirdi. Bank ödəməni yalnız o zaman həyata keçirir ki, ixracatçı hesab fakturanın əslini və əmtəələrin göndərilməsi faktını təsdiq edən və tələblərə cavab verən nəqliyyat sənədini banka təqdim estin. Bu zaman banka daşınan yükün faktiki mövcudluğu, yaxud istənilən nəqliyyat sənədini təqdim edən yükdaşıyıcı şəxsin əsl niyyətini yoxlamaq tələb olunmurdu. Əlbəttə, yoxlamanın belə sadə üsulu saxta daşıyıcıdan istifadə edən və vicdanlı hərəkət etməyən müştərinin meydana çıxmasını təhrik edə bilərdi. İxracatçı hesablaşmaların üçüncü növü üzrə əvvəlcədən ödəmə apardıqda böyük çətinliklərlə rastlaşırdı, belə ki, məhz qabaqcadan ödəmə saxta idxal üzrə valyutanın ölkədən çıxarılmasının əsas alətidir. Bu məqsədlə qabaqcadan ödəmə qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda icazə verilir. Buna

görə də, müvəkkil banklar idxal müqavilələri üzrə ödəmələri, idxal akkreditivlərinin açılması və ödəmələr üzrə bank zəmanətlərinin verilməsini yalnız müvafiq qaydada tərtib olunmuş və imzalanmış sövdələşmə pasportlarının olduğu halda həyata keçirə bilərdi. Bu halda qanunvericilikdən yayınan idxalçılarla mübarizənin ağırlıq mərkəzi bankların üzərinə düşür, belə ki, banklar valyuta nəzarətinin bank zəmanətlərinin verilməsi qaydasının tətbiq olunmasından narazıdırlar. Çünki, bu halda bankların üzərinə idxalçıların fəaliyyəti üzrə məsuliyyət düşür.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, fiziki şəxs olan rezidentlərin sövdələşmələri üzərində valyuta nəzarəti də sadələşdirilmişdir. Belə ki, bəzi hallarda idxal olunan məhsulların dəyəri çox da böyük olmur və onlar üzrə ödəmələr nəgd formada həyata keçirilir və nəgd pul vəsaitləri ilə hesablaşmalar fiziki olaraq, gömrük-bank nəzarətinin fəaliyyət sferasına düşmür. Belə sövdələşmələr üzərində nəzarət yalnız valyuta nəzarətinin tərkib hissələrindən olan gömrük nəzarəti çərçivəsində həyata keçirilə bilər. Həmçinin malların Azərbaycan Respublikasına gətirilməsi zamanı nəzarət mexanizmləri tətbiq olunan gömrük rejimlərinin sayı da artmışdır: azad dövriyyəyə buraxılış, təkrar idxal, ambar, gömrük nəzarəti altında malların emalı, müvəqqəti idxal, dövlətin xeyrinə imtina və ya ləğv etmə və s.

Müasir dövrdə idxal əməliyyatları üzərindəki valyuta nəzarətinin mövcud mexanizmi eynilə ixrac əməliyyatları üzərində valyuta nəzarətinin təşkili prinsiplərinə uyğun olaraq qurulur. Malların alınması üçün xarici valyutanın Azərbaycan Respublikasından köçürülməsini nəzərdə tutan müqavilə bağlamış rezident idxalçı eynilə köçürülən valyuta vəsaitlərinin məbləğinə ekvivalent dəyərdə olan əmtəələri ölkəyə gətirə bilər və yaxud müqavilədə göstərilən müddətdə valyutanın tam qaytarılmasını təmin etməlidir. Bu zaman müvəkkil bank idxal müqaviləsi üzrə ödəmələri, idxal akkreditivlərinin açılmasını yalnız o zaman həyata keçirir ki, idxal sövdələşməsi üzrə imzalanmış pasport mövcud olsun. Bu pasport müvəkkil bank tərəfindən idxal sövdələşməsinin rəsmiləşdirilməsi qaydasında rəsmiləşdirilir. İdxal valyuta nəzarətinin məqsədi Azərbaycan Respublikasından gömrük ərazisinə əmtəələrin vaxtında daxil olmasının təmin olunması üzərində nəzarətdən ibarətdir. Bu nəzarət də ixrac üzərində valyuta nəzarəti kimi ilkin, cari və son nəzarətə ayrılır və

valyuta nəzarətinin bir sıra prinsipləri həm ixrac, həm də idxal müqavilələri üçün eynidir.

Təhlil göstərir ki, xarici-iqtisadi fəaliyyətin canlanması bəzi neqativ hadisələrlə müşaət olunur. Belə ki, qeyri-maliyyə müəssisələri və ev təsərrüfatları sektorundan müəyyən səviyyədə kapital axını baş verir. Həmçinin, vaxtında alınmayan ixrac gəlirlərinin, idxal müqavilələri üzrə pul vəsaitlərinin köçürülməsi üzrə çatdırılmayan əmtəə və xidmətlərin, qiymətli kağızlarla saxta əməliyyatlar üzrə köçürmələrin həcmində azalmalar müşahidə olunur.

Bir çox tədqiqatçıların fikrincə, valyuta gəlirlərinin mütləq repatriasiyası haqda tələblərin aradan qaldırılması valyuta bazarında Mərkəzi Bankın sterilizasiya əməliyyatlarının aparılması zəruriyyətinin zəiflədilməsinə yönəldilmiş çox güclü bir alətdir. Lakin, araşdırmalar göstərir ki, bu qaydanın tətbiqi yalnız Azərbaycan müəssisələrinin xarici hesabları üzrə əməliyyatlarına effektiv valyuta nəzarəti sisteminin təmin olunduğu halda məqsədəuyğun hesab edilə bilər.

Ölkədən kapitalın qeyri-rəsmi axınının səviyyəsinin artması təhlükəsi valyuta qanunvericiliyinin tam liberallaşdırılmasının qarşısında duran əsas maneədir və valyuta nəzarəti, valyuta tənzimlənməsi sahəsində müəyyən məhdudiyyətlərin saxlanılmasını zəruri edir. Bu zəruriyyət valyuta orqanlarının apardığı yoxlama fəaliyyətinin nəticələr ilə bir daha təsdiq olunur.

Cədvəl 2.6.

Dövlət Gömrük Komitəsi tərəfindən keçirilən yoxlamaların nəticələri

Aşkar edilmiş inzibati xəta faktları <i>o cümlədən</i>	<i>İllər</i>	
	<i>2013</i>	<i>2014</i>
Kənar keçirmə	-	2
Gizli keçirmə	143	231
Bəyan etməmə	234	262
Malların, nəqliyyat vasitələrinin və onlara aid sənədlərin çatdırılmaması	10343	8564
Geri aparmama (gətirməmə)	612	598
Gömrük ödənişlərdən yayınma	2	4
Aksiz markasız idxal	1	15
Digər xəталər	814	757

Mənbə: www.customs.gov.az

Ödənilmiş cərimə sanksiyalarının 37%-i Yalama Gömrük İdarələsinin göstəriciləri, yəni, təyin edilmiş cərimə sanksiyalarının 20%-i yaxud 732-si və Mərkəzi Gömrük idarəsinin göstəricilər, yəni təyin edilmiş cərimə sanksiyalarının 17%-i yaxud 613-ünü təşkil etmişdir. Təyin edilmiş inzibati cərimələrin (ümumi məbləğin 33%-i) və ödənilmiş cərimələrin (ümumi məbləğin 24%-i) ən böyük məbləği Azərbaycan Respublikasının Gömrük Komitəsinin ərazi idarələrinin payına düşür. Tutulmuş cərimə sanksiyalarının (ümumi məbləğin 17%-i) ən iri məbləği Dövlət Gömrük Komitəsinin Yalama və Sədərək ərazi idarələrinin payına düşür: 2, 880 min manat və 2,680 min manat uyğun olaraq. [1.]

Cədvəl 2.6-da göstərilən statistik məlumatların təhlili əsasında belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, valyuta qanunvericiliyi pozuntularının sayı kifayət qədər aşağı səviyyədədir.

Məlumatlarının təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, valyuta qanunvericiliyinin liberallaşdırılması şəraitində qanun pozuntularının əksər hissəsi Azərbaycan Respublikasının İnzibati xətlər məcəlləsinin valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına dair maddələrinə aiddir.

Bu maddələr valyuta əməliyyatları üzrə hesabatların təqdim olunması və aparılması formalarının qanunvericiliklə təsbit olunmuş təhvil verilmə müddətləri və ya qaydalarına riayət olunmaması; xüsusi hesab və (və ya) rezervləşdirmənin istifadəsi qaydalarının pozulması; müqavilələrin pasportlarının müəyyən olunmuş vahid rəsmiləşdirilməsi qaydalarının və ya hesabat sənədlərinin yaxud müqavilələrin pasportlarının müəyyən olunmuş saxlanması müddətlərinin pozulması üzrə məsuliyyəti nəzərdə tutur. Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, liberallaşdırma şəraitində valyuta nəzarəti orqanları valyuta əməliyyatları üzrə sənədlərin düzgün rəsmiləşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirməlidirlər.

Valyuta nəzarətinin keyfiyyətin artırılması məqsədilə Dövlət Gömrük Komitəsi, Maliyyə nazirliyi, Vergi nazirliyi, Mərkəzi Bankın Maliyyə Monitorinqi Xidməti və s. orqanlarla birgə əməkdaşlıq haqda müqavilə imzaladı. Müqavilə informasiya mübadiləsi, təşkilati qanunvericilik aktları ilə mübadilə, birgə tədbirlərin həyata

keçirilməsi və valyuta nəzarəti məsələləri üzrə birgə sənədlərin dərc edilməsini nəzərdə tutur.

Dissertasiyada belə bir müddəə əsaslandırılır ki, Azərbaycan iqtisadiyyatının sabitləşdirilməsi və təsərrüfat subyektlərinin xarici ticarət əməliyyatlarının genişləndirilməsi ilə eyni zamanda ölkədən kapitalın qeyri-rəsmi çıxarılması təhlükəsi də yaranmışdır. Belə ziddiyyətli məsələ mütləq surətdə valyuta qanunvericiliyinin liberallaşdırılması prosesində öz əksini tapmalıdır və bir daha Azərbaycan Respublikasının “Valyuta tənzimi haqqında qanun”una uyğun əlavələrlə yeni redaktədə qəbul edilməsinə ehtiyac olduğunu göstərir.

2.3. Ölkədə idxal-ixrac əməliyyatlarına valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi xüsusiyyətlərinin empirik qiymətləndirilməsi

Dövlət quruculuğunun gücləndirilməsi və məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatların həyata keçirilməsinin məntiqi nəticəsi kimi Azərbaycanda 2004-2014-cü illəri əhatə edən dövrlər ərzində yüksək dinamik iqtisadi artıma nail olunmuş, dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya prosesi sürətlənmiş, idxal-ixrac əməliyyatlarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış, maliyyə imkanları xeyli genişlənmiş, milli iqtisadiyyatımızın rəqabətqabiliyyətliliyi möhkəmlənmişdir. Şübhəsizdir ki, əldə edilmiş dinamik iqtisadi artımın əsasında dayanan və gələcək dövrlərdə də bu artımın dayanıqlığını təmin edəcək əsas amillərdən biri kimi valyuta-maliyyə sisteminin sabitliyinin və təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, bu məqsədlə ölkənin iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, beynəlxalq və regional valyuta münasibətlərinin xarakterindən və strukturundan asılı olaraq institusional nəzarət mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və onların formalaşmaqda olan sosial-iqtisadi şəraitin tələblərinə uyğunlaşdırılması çıxışdır. Dünya ölkələrinin təcrübəsindən məlumdur ki, ölkənin maliyyə və bütövlükdə makroiqtisadi sabitliyinin qeyri-leqal fəaliyyətlərin və qeyri-münbit amillərin təsirindən etibarlı şəkildə qorunması maliyyə sahəsində kəşfiyyat və monitoring orqanlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkilini və gücləndirilməsini tələb edir.

Valyuta nəzarəti sisteminin təşkili zamanı onun mühüm iqtisadi aspektini nəzərə almaq lazımdır-onun dəyərinin yəni, qarşıya qoyulan vəzifələri onların reallaşdırılması üçün zəruri olan resurslarla müqayisə edib ölçmək lazımdır. Lakin valyuta nəzarəti mexanizmi təkmilləşdirilməlidir. Məhz bu mövqedən xüsusilə ixrac-idxal sferasında qərarlaşmış maliyyə situasiyası nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycanda ixracın əhəmiyyətli hissəsi neft məhsullarının payına düşür. Bu sahədə fəaliyyət göstərən təşkilatlar ixrac əməliyyatlarından əldə olunan vəsaitləri dövlət bankları və yaxud dövlətin iştirakı olan banklar vasitəsi ilə həyata keçirməlidirlər və bu zaman dövlət strateji məhsulların ixracı üzrə müqavilələrin xidmətini həyata keçirən banklar üzərində daha ciddi nəzarəti həyata keçirir. Azərbaycanın ixrac sektorunda köklü dəyişikliklər baş verir: əmtəələrin xaricə çıxarılmasının dinamikasında, həcmində, strukturunda (həm coğrafi, həm məhsul) dəyişikliklər baş verir (Paraqraf 2.1-ə bax). Xarici iqtisadi fəaliyyət sahəsində Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə riayət olunması və əmtəələrin ixracına şəraitin yaradılmasına istiqamətlənmiş valyuta nəzarəti sahəsindəki effektiv tədbirlərin həyata keçirilməsi Azərbaycanın iqtisadi maraqlarının müdafiəsinə şərait yaradır. Son illər neft məhsulları və qazın ixracında artım qeydə alınmışdır. Ümumiyyətlə müstəqillik illərində ixracın əmtəə strukturu əsasən, xammal yönümlü olmuşdur. Müasir Azərbaycan ixracı bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir:

- ixracı ətraf mühitin qorunması üçün beynəlxalq normalara uyğun olaraq, milli təhlükəsizlik baxımından, Azərbaycan Respublikasından beynəlxalq müqavilələr üzrə öhdəliklərinin yerinə yetirilməsi məqsədilə tənzimlənən əmtəələrə lisenziyalı rejim tətbiq olunur. Bəzi əmtəələrin xarici bazara çıxarılması ona görə həyata keçirilir ki, bəzən ödəmələri həyata keçirilməyən müəssisələr arasında daxili hesablaşmalardan fərqli olaraq, zəmanətli ödəmə mövcuddur;

- valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi məqsədi ilə xarici ticarət müqavilələrinin hesabatı aparılır;

- ixrac olunan əmtəələrinin kəmiyyəti, keyfiyyəti və qiymətinin ixrac baxımından qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi tendensiyaları müşahidə olunur. İxracdan əldə olunan valyuta gəlirlərinin müəyən hissəsinin mütləq surətdə daxili

bazarda satılması üzrə bir sıra valyuta məhdudiyyətləri aradan qaldırılmışdır;

- ixrac müqavilələrinin bağlanması və dünya bazarına çıxış üzrə fəaliyyətə müəyyən dərəcədə diqqət ayrılsa da, bu sahədə tam köklü dəyişikliklər və dəqiq müəyyən olunmuş, strategiya və konsepsiya mövcu deyil.

Bütün bu xüsusiyyətlər ixracatçıların işində valyuta amilinin rolunun artmasında və deməli, valyuta nəzarətinin forma və metodlarının təkmilləşdirilməsi zərurətini bir daha sübut edir. Beləliklə, valyuta münasibətlərinin və valyuta bazarının inkişafı şəraitində bu sahədəki göstəricilərin təhlili valyuta nəzarəti təkmil metodikasının işlənilib-hazırlanmasını bir daha zəruri edir. Bu metodika təkcə monitorinq və hesabat vəzifələrini reallaşdırmamalıdır. O, həmçinin bir sıra makroiqtisadi vəzifələrin, xüsusilə, ölkənin xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması, xarici iqtisadi fəaliyyətin stimullaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının dünya bazarında rəqabət qabiliyyətinin təmin olunması və s. kimi məsələlərin həllinə yönləndirilməlidir.

Bizim fikrimizcə, müasir Azərbaycan idxalının əsas xüsusiyyətlərindən biri onun liberallaşdırılmasıdır: İstənilən təşkilati hüquqi formaya malik olan müəssisələr və ayrıca fiziki şəxslər idxal əməliyyatını həyata keçirə bilərlər, xüsusi valyuta hesablarının istifadə olunması və vəsaitlərin ehtiyat hesablarda yatırılması üzrə valyuta məhdudiyyətləri aradan qaldırılmışdır. Bununla bərabər, idxal gömrük ödəmələrinin nisbətən yüksək səviyyəsi və onların qeyri-sabitliyi müşahidə olunur. Eləcə də, fiziki şəxslər tərəfindən əmtəələrin gətirilməsini onları kommersiya əməliyyatlarına aid edilməsi üzrə müəyyən tənzimləyici qaydalar tətbiq olunur, eləcə də, valyuta nəzarəti prosesinə sistemli yanaşmanın olmaması müşahidə olunur.

Müasir şəraitdə xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və maliyyə-pul tənzimlənməsinin (valyuta əməliyyatlarının təşkili baxımından) effektiv modelinin reallaşdırılması, kapitalın qeyri-rəsmi axınının qarşısının alınması və s. bu kimi vəzifələr ölkənin xarici bazarda rəqabət qabiliyyətinin artırılması, onun dünya təsərrüfatına səmərəli inteqrasiyası və xarici iqtisadi təhlükəsizliyinin təmin olunması ideyası ilə valyuta nəzarətinin idarə etmə alət və vasitələrini korrelyasiya edir. Valyuta nəzarəti prosesinin onun konkret iştirakçıları tərəfindən sonrakı təkmilləşdirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi zəruridir:

- qanunvericilikdə valyuta nəzarəti orqan və agentlərinin dəqiq siyahısı və eləcə də, qanunvericilikdə bu sahə üzrə göstərilən anlayışların mahiyyət aparatının dəqiqləşdirilməsi üzrə dəyişikliklərin daxil edilməsi və müxtəlif qanunvericilik normaları arasında ziddiyyətlərin aradan qaldırılması;

- gömrük və bank valyuta nəzarəti orqanlarının valyuta əməliyyatları üzrə birgə vahid standart formasının yaradılması və tətbiq olunması, bu hesabat formalarında hər əməliyyatların hər bir qrupu üzrə məlumatlar öz əksini tapmalıdır;

- müvəkkil banklar və gömrük orqanlarının nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə valyuta əməliyyatlarının aparılması zamanı, sənədlərin və informasiyanın dəqiq qruplaşdırılması yolu ilə onların təqdim olunması zamanı tələblərin həcmnin azaldılması.

Ölkədə valyuta nəzarətinin təşkili xüsusiyyətlərinin təhlili yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin keçirilməsinin zəruriliyini üzə çıxarır. Beləliklə, bu sahədə mövcud təcrübəni nəzərdən keçirək. Gömrük-bank valyuta nəzarətinin gücləndirilməsi üzrə tədbirlər dövlətin maliyyə nəzarəti sisteminin yaradılması ilə paralel olaraq həyata keçirilməyə başlamışdı. Belə bir sistem təkcə bir çox sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə (İngiltərə, Fransa, İtaliya, ABŞ) deyil, həmçinin sivilizasiyalı bazar iqtisadiyyatının qurulması yolu ilə gedən ölkələrdə də mövcuddur. Kapitalı, ölkədən qeyri-rəsmi çıxarılmasının əsas kanallarından biri də cinayət yolu ilə əldə edilmiş gəlirlərin ölkədən çıxarılması və ya narkotik vasitələrin dövriyyəindən əldə olunan gəlirlərin ölkədən çıxarılması, gətirilməsi və ya bu malların qaçaqmalçılığı yolu ilə həyata keçirilir. Hər bir ölkənin iqtisadiyyatında qanunvericiliklə qadağan olunmuş sahibkarlıq fəaliyyəti növlərindən əldə olunan gəlirlər və pul vəsaitləri həmçinin valyuta vəsaitlərinin ölkəyə gətirilməsi və ya çıxarılması, onların leqallaşdırılması cəhdləri mövcuddur. Buna görə də valyuta nəzarətinin fəaliyyət sferasına belə hallar da daxil olmalıdır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2009-cu ilin fevral ayında imzaladığı fərmanla Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitoring Xidmətinin (MMX) yaradılması bu istiqamətdə institutionallaşmanın əsasını qoydu və effektiv valyuta nəzarətinin həyata keçirilməsi istiqamətində mühüm addım oldu.

MMX-nin əsas missiyası monitoring subyektlərindən məlumatların əldə edilməsi, təhlili və mübadiləsi vasitəsilə cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasının və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin qarşısının alınmasıdır. Bu məqsədlə, MMX dövlət siyasətini həyata keçirir və nəzarəti təmin edir, topladığı məlumatların təhlili nəticəsində həyata keçirilən əməliyyatlarda cinayət əlamətləri müəyyən etdikdə həmin məlumatları aidiyyəti dövlət qurumlarına göndərir, monitoring iştirakçılarının, monitoringdə iştirak edən nəzarət və digər dövlət orqanlarının fəaliyyətini əlaqələndirir, vahid informasiya sisteminin tətbiqini təmin edir və fəaliyyət göstərdiyi sahədə ölkənin beynəlxalq əməkdaşlığını həyata keçirir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı yanında Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin funksiyaları aşağıdakılardan ibarətdir:

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində müvafiq məlumatları toplayır, təhlil edir, aparılmış təhlil nəticəsində həyata keçirilən əməliyyatda cinayətin əlamətlərini müəyyən etdikdə məlumatları aidiyyəti dövlət orqanlarına göndərir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində normativ tənzimləməni həyata keçirir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində nəzarət funksiyalarını həyata keçirir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində vahid informasiya sisteminin tətbiqini təmin edir;

- cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılmasına və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə sahəsində Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq əlaqələrini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının müvafiq qanunvericiliyə əsasən Maliyyə Monitorinqi Xidməti ilə qarşılıqlı əlaqədə fəaliyyət göstərən aidiyyəti dövlət orqanları

aşağıdakılardır: Mərkəzi Bank, Qiymətli Kağızlar üzrə Dövlət Komitəsi, Maliyyə Nazirliyi, Rabitə və İnformasiya Texnologiyaları Nazirliyi, Ədliyyə Nazirliyi, Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsi, Auditorlar Palatası, Dövlət Gömrük Komitəsi, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi, Baş prokuror yanında Korrupsiyaya qarşı Mübarizə İdarəsi, Xarici İşlər Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi.

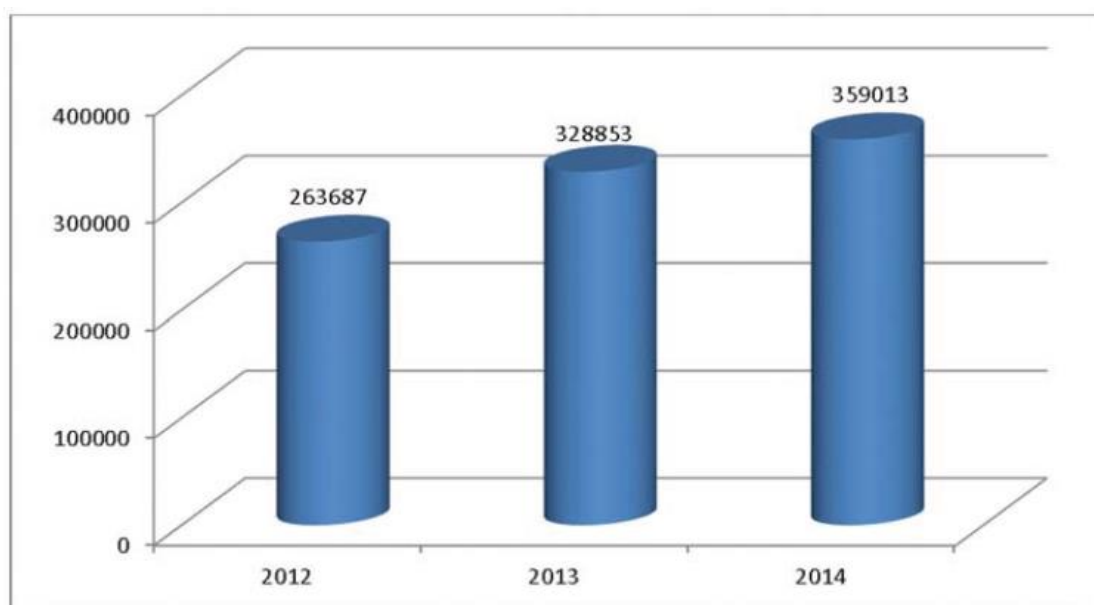
Bu orqanların arasında Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Dövlət Gömrük Komitəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Belə ki, məhz bu orqanlar Maliyyə Monitorinqi Xidməti ilə birgə valyuta nəzarəti orqanları kimi çıxış edir. Gömrük Komitəsini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı kredit təşkilatları, həmçinin lizinq xidmətləri göstərən kredit təşkilatları tərəfindən çirkli pulların leqallaşdırılması və Terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinə qarşı mübarizə üzrə qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsinə nəzarəti həyata keçirən orqandır. Buna uyğun olaraq, Mərkəzi Bankla Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin birgə əməkdaşlığı çərçivəsində kredit təşkilatlarında mübarizə sisteminin formalaşdırılması üçün müvafiq metodoloji dəstək göstərilir.

Bu metodoloji dəstək kredit təşkilatlarında mübarizə məqsədilə daxili nəzarət sistemlərinin formalaşdırılması, məsul şəxslərin müəyyən edilməsi, şübhəli əməliyyatların müəyyən edilməsi, müvafiq məlumatların Maliyyə Monitorinqi Xidmətinə təqdim edilməsi və digər bu kimi vacib məsələləri əhatə edir. Bununla bərabər, Mərkəzi Bank kredit təşkilatları tərəfindən üzrə qanunvericiliyin tələblərinə əməl edilməsi, o cümlədən də məlumatların Maliyyə Monitorinqi Xidmətinə təqdim edilməsi ilə bağlı zəruri inzibati nəzarət tədbirlərini də həyata keçirir. Mərkəzi Bankla birgə əməkdaşlığın nəticəsi kimi kredit təşkilatları tərəfindən qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq müvafiq məlumatların Maliyyə Monitorinqi Xidmətinə təqdim edilməsi və bu prosesin ardıcıl şəkildə davam etdirilməsi təmin olur. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Gömrük Komitəsi mövcud qanunvericiliyə əsasən mübarizədə iştirak edən dövlət orqanlarından biridir. Belə ki, cinayət mənşəli və ya terrorizmin maliyyələşdirilməsi məqsədi daşıyan maliyyə vəsaitlərinin hərəkəti yalnız maliyyə sistemləri vasitəsilə deyil, həm də qaçaqmalçılıq yolu ilə həyata keçirilə bilər. Buna görə də gömrük sərhədində müvafiq nəzarət sisteminin formalaşdırılması

mübarizənin mühüm vasitələrindən biri kimi çıxış edir.

Qeyd edilənlərə əsasən sahəsində əməkdaşlıq etməyən ölkələrlə (ərazilərlə) bu və ya digər bağlılığı olan şəxslər tərəfindən valyuta sərvətlərinin Azərbaycan ərazisinə gətirilməsi və ya Azərbaycan ərazisindən çıxarılması ilə bağlı Dövlət Gömrük Komitəsi ilə Maliyyə Monitorinqi Xidməti arasında məlumat mübadiləsi sistemi formalaşdırılmışdır. Bu məlumat mübadiləsi sistemi “Valyuta tənzimi haqqında” Qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada Azərbaycanın gömrük sərhədindən keçirilən valyuta sərvətləri barədə məlumatları da əhatə edir.

Maliyyə Monitorinqi Xidmətinin (MMX) fəaliyyətinin əsas funksiyası monitorinq subyektləri tərəfindən təqdim olunmuş məlumatların qəbulu, emalı və təhlilindən ibarətdir. Məlumatların təqdim edilməsi ilə bağlı Maliyyə Monitorinqi Xidməti tərəfindən qəbul edilmiş normativ xarakterli aktların daha da təkmilləşdirilməsi, məlumatların elektron sistemlə ötürülməsi tədbirlərinin davam etdirilməsi, eləcə də monitorinq subyektlərinin maarifləndirilməsi işlərinin intensiv surətdə aparılması nəticəsində 2014-ci ildə monitorinq subyektlərindən daxil olmuş məlumatların həcmi əvvəlki il ilə müqayisədə 9,2% artaraq 359 013-ə çatmışdır.

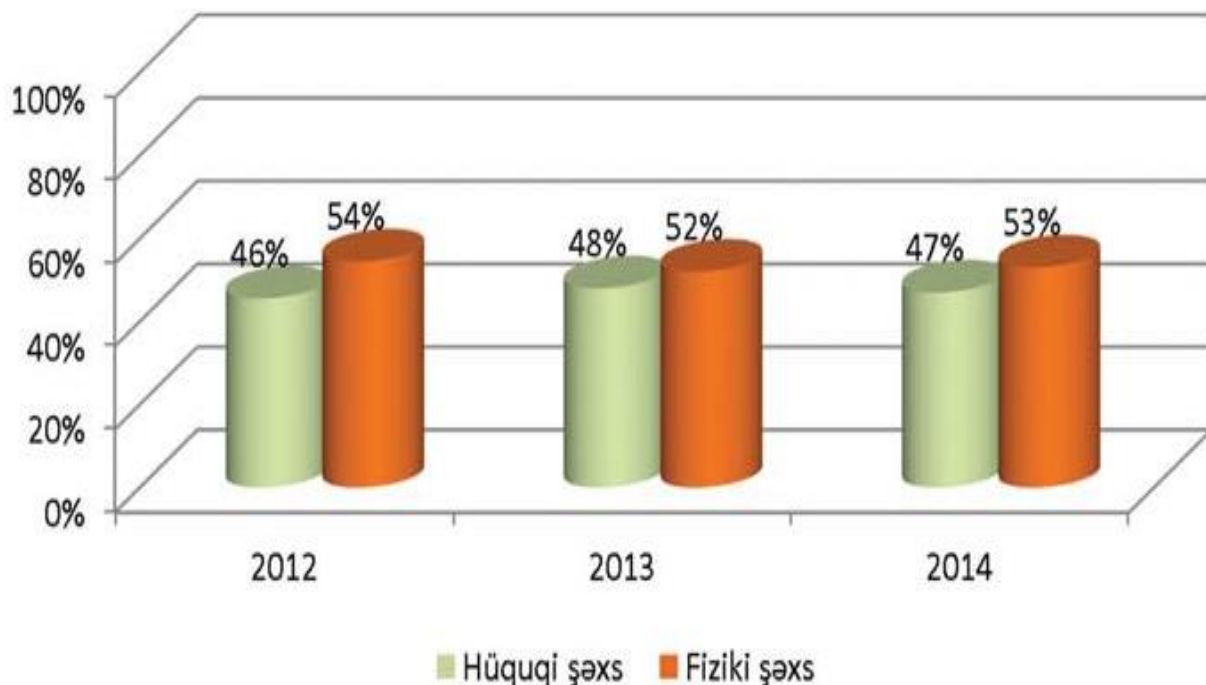
Qrafik 2.12. 2013–2014-ci illərdə monitorinq subyektləri tərəfindən MMX-ya təqdim edilmiş məlumatlar

Mənbə: www.fiu.az

İşdə aparılan araşdırma göstərir ki, Son üç il ərzində 951 553 əməliyyat barədə məlumat daxil olmuşdur ki, onun da 93,8%-i cari, 6,0%-i yüksək riskli, 0,2%-i isə şübhəli əməliyyatların payına düşmüşdür. 2013-cü ildə monitoring subyektləri tərəfindən bir iş günündə orta hesabla 1495 əməliyyat barədə məlumat daxil olmuşdur.

2010-2014-ci illər ərzində MMX-yə 78 monitoring subyektindən məlumat daxil olmuşdur. 2014-cü ildə monitoring subyektləri tərəfindən təqdim edilmiş məlumatların 53%-i fiziki şəxslər, 47%-i isə hüquqi şəxslər tərəfindən aparılmış əməliyyatlar təşkil etmişdir.

2014-cü ildə MMX-yə təqdim olmuş məlumatlarda 20 000 AZN və daha artıq məbləğdə nağd şəkildə həyata keçirilən əməliyyatlar (CTR) üstünlük təşkil etmişdir. Əməliyyatların ümumi sayının 93,9%-i, məbləğinin isə 99,3%-i bu növ əməliyyatların payına düşmüşdür. 2014-cü ildə MMX-yə ümumi məbləği 62,3 mln. AZN olan 777 sayda şübhəli əməliyyat təqdim edilmişdir ki. Bu da daxil olmuş əməliyyatların 0,2%-ni təşkil edir.

Qrafik 2.13. 2012-2014-ci illərdə MMX-yə təqdim edilmiş məlumatların müştərinin tipinə görə bölgüsü

Mənbə: www.fiu.az

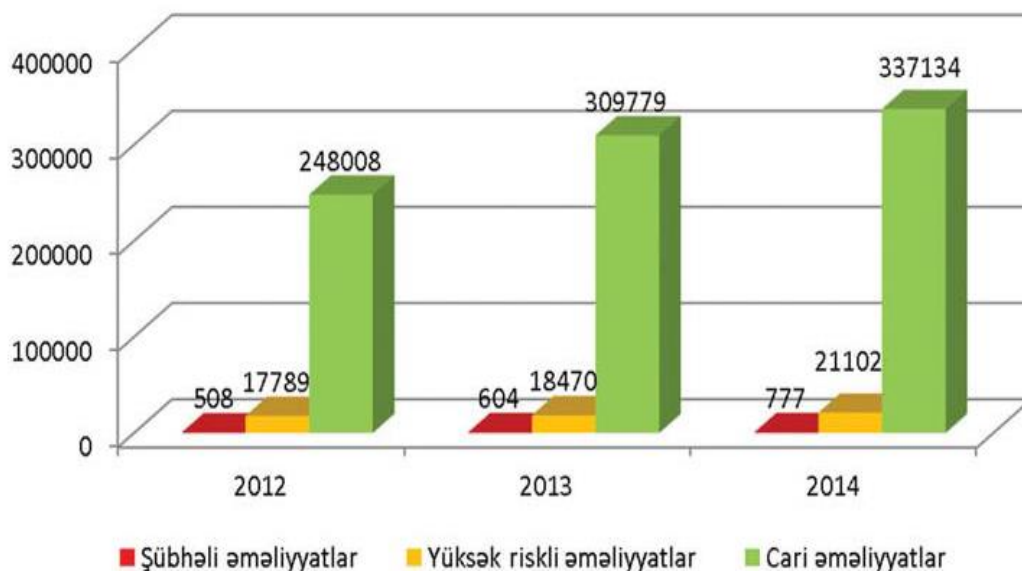
Tədqiqat materialları göstərir ki, 2013-cü ilə nisbətən 2014-cü ildə cari əməliyyatlar 8,8%, yüksək riskli əməliyyatlar 14,3%, şübhəli əməliyyatlar isə 28,6% artmışdır.

Cədvəl: 2.7.

2014-cü ildə MMX-ya təqdim edilmiş məlumatların əməliyyat təsnifatına görə bölgüsü

<i>Əməliyyatların təsnifat növü</i>	<i>Əməliyyatların sayı</i>
CTR	337134
BLR	20673
STR	777
PEP	288
BCR	131
FMR	7
FİR	2
AAR	1
CƏMİ	359013

Mənbə: www.fiu.az

Qrafik 2.14. 2012-2014-ci illərdə monitoring subyektləri tərəfindən MMX-yə təqdim edilmiş əməliyyatlar barədə məlumatlar

Mənbə: www.fiu.az

Hesabat dövründə MMX-yə təqdim edilmiş məlumatların əsas hissəsini məbləği 200001-100000 AZN olan əməliyyatlar təşkil etmişdir. 2014-cü ildə monitoring

subyektlərindən MMX-yə daxil olmuş əməliyyatların 70%-i həmin intervalda olan əməliyyatların payına düşmüşdür. Eyni tendensiya cari əməliyyatlar (75%) üzrə məlumatlarda da müşahidə olunmuşdur. Yüksək riskli və şübhəli əməliyyatlarda isə əsasən kiçik məbləğli əməliyyatkar üstünlük təşkil etmişdir. Belə ki, 2014-cü ildə yüksək riskli əməliyyatlara dair məlumatların 89%-i şübhəli əməliyyatlara dair məlumatların isə 56%-i məbləği 5000 AZN-ə qədər olan əməliyyatlardan ibarət olmuşdur.

2014-cü ildə monitoring subyektləri tərəfindən Maliyyə Monitoringi Xidmətinə təqdim edilmiş məlumatlar üzrə yüksək riskli əməliyyatların ümumi dövriyyəsi 260,3 mln. Manat, şübhəli əməliyyatların ümumi dövriyyəsi isə 62,3 mln. manat təşkil etmişdir.

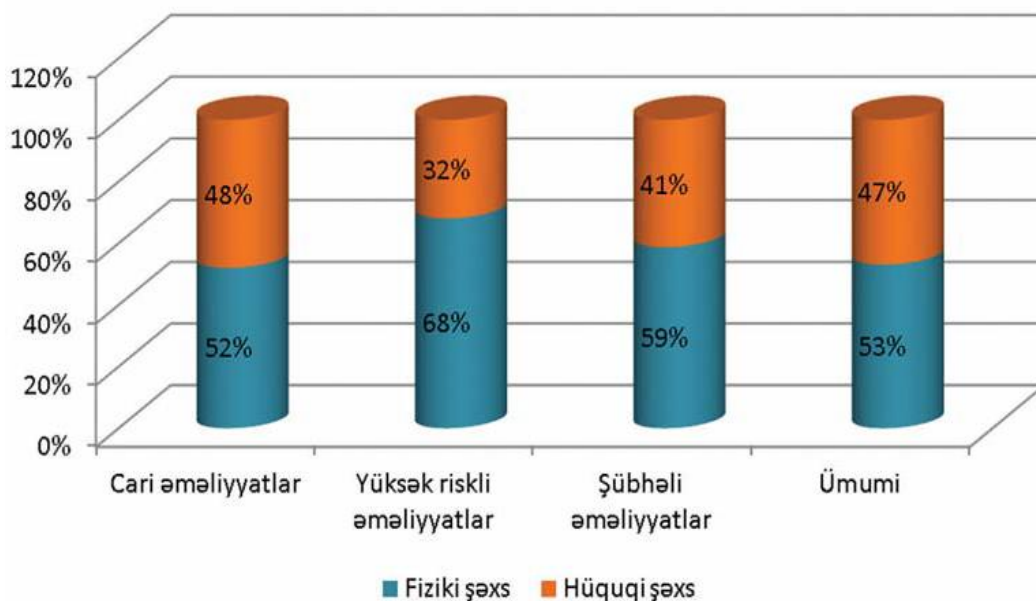
Cədvəl: 2.8.

2014-ci ildə monitoring subyektləri tərəfindən MMX-yə təqdim edilmiş əməliyyatların məbləğ intervallarına görə strukturu

İntervallar	Cari əməliyyatlar	Yüksək riskli əməliyyatlar	Şübhəli əməliyyatlar	Bütün əməliyyatlar
0-5000	0,0%	89,2%	55,6%	5,8%
5001-10000	0,0%	3,7%	6,8%	0,2%
10001-20000	5,3%	2,4%	10,2%	5,1%
20001-100000	74,6%	3,8%	14,9%	70,2%
100001-1000000	18,3%	1,0%	10,8%	17,3%
1000001+	1,7%	0,0%	1,7%	1,6%
CƏMİ	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Mənbə: www.fiu.az

Əvvəlki illərdə olduğu kimi, monitoring subyektləri tərəfindən Maliyyə Monitoringi Xidmətinə təqdim edilmiş məlumatlarda fiziki şəxslərlə bağlı əməliyyatlar 2014-cü ildə də üstünlük təşkil etmişdir. Yüksək riskli və şübhəli əməliyyatların müvafiq olaraq 68% və 59%-i fiziki şəxslər tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Qrafik 2.15. 2014-cü ildə monitoring subyektləri tərəfindən təqdim edilmiş məlumatların müştərinin tipinə görə strukturu

Mənbə: www.fiu.az

Qanunvericiliyə uyğun olaraq MMX-yə monitoring subyektləri tərəfindən pul vəsaitləri və ya digər əmlakla bağlı təqdim edilmiş şübhəli hallar barədə məlumatlar müvafiq qaydada hüquq-mühafizə orqanlarına təqdim edilmişdir.

2014-ci ildə MMX-yə daxil olan məlumatların araşdırılması nəticəsində cinayət yolu ilə əldə edilmiş pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın leqallaşdırılması şübhəsi olan 31 hal barədə prokurorluq orqanlarına, terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi şübhəsi olan 13 hal barədə Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə məlumat verilmişdir. Bununla da, 2010-2014-ci illərdə MMX tərəfindən Baş Prokurorluğa təqdim edilən məlumatların sayı 84, Milli Təhlükəsizlik Nazirliyinə təqdim edilən məlumatların ümumi sayı isə 54 olmuşdur.

Maliyyə Monitoringi Xidmətinin 30 dekabr 2011-ci il tarixli F-038 nömrəli Əmri ilə “Pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın cinayət yolu ilə əldə edilməsi və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı olmasına şübhə və ya belə şübhə üçün kifayət qədər əsaslar yaradan halların aşkarlanması meyarları” (xüsusi indikatorlar) yenilənmişdir.

Xüsusi indikatorlar monitoring iştirakçıları və monitoringdə iştirak edən digər

şəxslər tərəfindən pul vəsaitlərinin və ya digər əmlakın cinayət yolu ilə əldə edilməsi və ya terrorçuluğun maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əməliyyatlarının müəyyən olunmasında mühüm rol oynayır.

Ölkəmizdə fəaliyyət göstərən müxtəlif banklar, müxtəlif ölkələrin vətəndaşları ilə bağlı aparılmış əməliyyatlar barədə məlumatlar Maliyyə Monitorinqi Xidmətinə daxil olmuşdur.

Bəzi bankların məlumatlarında həmin şəxslərin adına sürətli pul köçürmə sistemi vasitəsilə müxtəlif ölkələrdən vəsaitlərin köçürüldüyü, digər bir bankın məlumatında isə həmin şəxslər tərəfindən eyni məbləğdə vəsaitlərin şəxslərin vətəndaşı olduğu ölkəyə köçürüldüyü bildirilmişdir. Sözügedən şəxslərə dair məlumatlar Maliyyə Monitorinqi Xidməti tərəfindən daha ətraflı araşdırılmış və aparılmış araşdırmanın nəticələri ümumiləşdirilərək hüquq-mühafizə orqanlarına təqdim edilmişdir.

- Bir neçə hesabda yerləşdirilmiş vəsaitlərin bir hesaba, sonra isə ölkə daxilindəki və ya ölkə xaricindəki digər hesablara köçürülməsi;

- Bir şəxs tərəfindən ağlabatan əsaslar olmadan bir neçə hesaba (şəxsə) köçürmənin həyata keçirilməsi;

- Saxta sənədlər təqdim etməsi;

- Eyniləşdirmə prosedurlarının həyata keçirilməsinə etiraz etməsi.

Bəzi qaçaqmalçılıq, çirkli pulların uyuyulması və ölkədən kapitalın qeyri-rəsmi çıxarılması halları zamanı xarici ölkə vətəndaşları həmin ölkənin bir sıra digər vətəndaşları tərəfindən verilmiş etibarnamə əsasında Azərbaycanda yerləşən yerli bankda çoxsaylı hesablar açır və həmin hesablara bir sıra ödəmələrlə nağd və köçürmə yolu ilə vəsaitlər yerləşdirir. Həmin ölkənin digər vətəndaşları bu cür üsulla açılmış hesabların əlaqəli olduğu debet kartları vasitəsilə çox sayda əməliyyatlar aparırlar. Əməliyyatların əksəriyyəti internet və digər ölkələrdə yerləşən ATM-lər vasitəsilə həyata keçirilir. Etibarnamə əsasında açılmış hesablardan, eyni zamanda həmin vətəndaşların hesabına müxtəlif əsaslarla köçürmələr edilmişdir.

Əməliyyatların şübhəliliyinin müəyyən edilməsi yalnız bank tərəfindən risk-

əsaslı yanaşmadan istifadə edildikdən sonra mümkün olmuşdur.

- Müştərinin profilinə uyğun olmayan iri məbləğdə və ya yüksək intensivliklə xırda məbləğlərdə əməliyyatların aparılması;

- Məcburi qaydada hesabat verilməsi tələb olunan limitdən bir qədər aşağı məbləğdə nağd əməliyyatların müntəzəm qaydada aparılması;

- Səbəbi/əzası/təyinatı göstərilməyən köçürmənin həyata keçirilməsi;

- Bir neçə şəxs tərəfindən əqlabatan əsaslar olmadan bir hesaba (şəxsə) köçürmənin həyata keçirilməsi;

- Bir şəxs tərəfindən əqlabatan əsaslar olmadan bir neçə hesaba (şəxsə) köçürmənin həyata keçirilməsi;

- Bir gün ərzində bir şəxs tərəfindən müxtəlif pul köçürmə sistemləri vasitəsilə eynitipli köçürmələr həyata keçirməsi.

Azərbaycan Respublikasında fəaliyyət göstərən kapital axınına yol verən hüquqi şəxs yerli bankda açılmış hesab vasitəsilə malların alqı-satqısına dair müqavilə əsasında pul vəsaitlərini avans olaraq qeyri-rezident şirkətin xaricdə yerləşən bank hesabına köçürür. Lakin, naməlum səbəblərə görə müqavilə əsasında idxal edilməli olan mallar ölkəyə daxil olmur, avans olaraq ödənilmiş məbləğ isə qeyri-rezident tərəfindən geri qaytarılmır. Daha sonra məlum olur ki, həmin hüquqi şəxslər tərəfindən öz vəsaitlərinin geri qaytarılması və yaxud da avans müqabilində malların idxal edilməsi üçün hər hansı tədbirlər görülməmişdir.

Qeyd olunmalıdır ki, bu cür sxemlərdən həvalə üsulu ilə baş verən pulların leqallaşdırılması zamanı istifadə edilir. Maliyyə Monitorinqi Xidməti tərəfindən həmin əməliyyatların müəyyən edilməsi yalnız bankların sayıq fəaliyyəti nəticəsində mümkün olmuşdur.

Bəzi hallarda mal müqavilə bağlanmış şirkətdən deyil, üçüncü bir ölkədə qeydiyyatda olan qeyri-rezident tərəfindən göndərilir. Daha sonra məlum olur ki, müqavilə bağlanmış qeyri-rezident şirkət ofşor zonada qeydiyyatdadır, mal göndərən şirkət isə müqavilə bağlanan şirkətin törəmə müəssisəsidir.

- Hüquqi şəxsi təmsil edən şəxsin (nümayəndənin) həmin hüquqi şəxs barədə

məlumata malik olmaması;

- Müqavilənin daha səmərəli şərtləri ilə maraqlanmadan, ona vaxtından əvvəl xitam verilməsi şərtlərinə qeyri-adi maraq nümayiş etdirməsi;

- Doğru olmadığını güman etməyə əsas verən səbəblə/əsasla/təyinatla köçürmənin həyata keçirilməsi;

- Sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmayan və müştəri ilə müqavilə münasibətlərinə malik olmayan şəxsdən müştərinin bank hesabına “borc”, “kredit”, “ssuda”, “qabaqcadan ödəniş” və ya “grant” təyinatı ilə pul vəsaitlərinin köçürülməsi.

Bütün bunlarla yanaşı, 2010-2014-cü illəri əhatə edən beşillik fəaliyyəti ərzində, MMX müvafiq sahədə normativ hüquqi bazanın beynəlxalq standartlara uyğun şəkildə təkmilləşdirilməsi, institusional inkişafın təmini və beynəlxalq əməkdaşlığın gücləndirilməsi kimi prioritet olaraq seçilmiş istiqamətlərdə bir sıra mühüm tədbirləri uğurla həyata keçirmişdir. Avropa Şurasının Pulların Yuyulmasına və Terrorçuluğun Maliyyələşdirilməsinə Qarşı Tədbirlərin Qiymətləndirilməsi üzrə Ekspertlər Komitəsinin (MONEYVAL) 2014-cü il fevral ayındakı hesabatında Azərbaycanın sözügedən sahədə həyata keçirdiyi islahatları yüksək dəyərləndirilmiş, o cümlədən institusional potensialın gücləndirilməsi, hesabatlıq sisteminin yaradılması, monitorinq subyektlərinin maarifləndirilməsi, qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər xüsusi olaraq qeyd edilmişdir.

Lakin, əldə edilmiş nailiyyətlərə baxmayaraq, hesab edirik ki, 2014-cü ildən başlayaraq dövlətin valyuta-maliyyə nəzarəti sistemində islahatların aparılmasına, bu sahədə institusional dəyişikliklərin həyata keçirilməsinə ciddi zərurət yaranmışdır. Bu zərurət, ilk növbədə dünyanın bir sıra regionlarında, xüsusilə yaxın coğrafiyamızda geosiyasi gərginliyin artması, əmtəə və maliyyə bazarlarının dəyişkənliyi, qeyri-müəyyənliyi və qeyri-sabitliyi, mütəşəkkil cinayətkarlığın və terrorçuluğun maliyyələşdirilməsinin miqyasının genişlənməsi və s. bu kimi əlverişsiz trendlərin mənfi təsirlərindən qorunmaqla əlaqədardır, digər tərəfdən ölkəmizin yeni inkişaf mərhələsinə - postneft dövrünə, postindustrial cəmiyyət tipinə keçidi ilə bağlı “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası çərçivəsində

müəyyənləşdirədiyi iqtisadi strategiyanın təmin edilməsi ilə şərtləndirilə bilər.

Xüsusilə, əsas ixrac məhsulumuz olan xam neftin dünya bazarında qiymətinin xeyli aşağı düşməsi, dünyada, o cümlədən əsas ticarət tərəfdaşımız olan ölkələrdə maliyyə-iqtisadi böhranın dərinləşməsi nəticəsində 2015-ci ilin əvvəlindən başlayaraq Azərbaycanda ixracın, valyuta daxilolmalarının və strateji valyuta ehtiyatlarının həcmının əhəmiyyətli dərəcədə azalması, milli valyutanın devalvasiyası, manata olan etibarlılığın getdikcə azalması, bütün bunların nəticəsində dövlətin maliyyə imkanlarının məhdudlaşması və s. mənfi trendlərin güclənməsinin qarşısını almaq sözügedən iqtisadi strategiya çərçivəsində nəzərdə tutulmuş islahatların sürətləndirilməsini tələb edir. İqtisadiyyatın diversifikasiya edilməsinə, valyuta daxilolma mənbələrinin şaxələndirilməsinə, maliyyə sisteminin sağlamlaşdırılmasına istiqamətlənən bu islahatların effektiv surətdə həyata keçirilməsində təkmil valyuta-maliyyə nəzarəti mexanizmlərinin tətbiqi olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə bir şəraitdə, apardığımız tədqiqatın nəticələrinə əsasən, ölkənin maliyyə-iqtisadi təhlükəsizliyi və sabitliyinin etibarlı şəkildə təmin edilməsi məqsədilə, hesab edirik ki, aidiyyəti dövlət qurumlarının nəzdində fəaliyyət göstərən və valyuta-maliyyə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən strukturlarının əlahiddə bir qurumda birləşdirilərək, müstəqil dövlət orqanı kimi fəaliyyət göstərməsi mövcud valyuta və maliyyə nəzarəti sisteminin obyektivliyinin, şəffaflığının, çevikliyinin və effektivliyinin gücləndirilməsi nöqtəyi-nəzərdən daha məqsədəuyğun olardı.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlətin xarici-iqtisadi fəaliyyətinin sistemi həm keçmişdəki, həm bugünkü və həm də gələcəkdə baş verəcək iqtisadi hadisələrin xüsusiyyətlərini və elementlərini özündə daşıyan bütöv bir orqanizm kimi daima dinamik, dəyişkən və inkişaf vəziyyətindədir.

Deməli, bu triada ziddiyyət, bir-birinə uyğunlaşmama kimi cəhətlərə malik olmaya bilməz və özündə daimi olaraq neqativ, xüsusilə kəskin nəticələrin dəf edilməsi vəziyyətini əks etdirir.

Bu nəticələrin tamamilə aradan qaldırılması mümkün deyil (tamamilə ideal sistemlər mövcud deyil). Lakin onlar valyuta nəzarəti orqan və agentlərini öz

funksiyalarını vaxtında və lazımi keyfiyyətlə yerinə yetirməyə sövq edir. Bu isə baş verən cari dəyişikliklərə təsir etmə taktikasının müəyyən mexanizminin və strateji siyasətin formalaşmasına səbəb olur. Bu məsələləri dissertasiyanın üçüncü fəslində daha ətraflı qeyd edəcəyik.

III FƏSİL. İDXAL-İXRAC ƏMƏLİYYATLARINA VALYUTA NƏZARƏTİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Azərbaycan xarici iqtisadi fəaliyyətinin inkişaf perspektivləri

Aparılmış iqtisadi araşdırmalar göstərir ki, respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi dövrdəki inkişafını iki əsas mərhələ kontekstində nəzərdən keçirmək olar. Onun birinci mərhələsinə 1991-93-cü illəri aid etmək olar, bu dövr Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasət quruculuğunun başlanğıcı çox keşməkeşli bir mərhələsi, özbaşınalığın və səriştəsizliyin üstünlük təşkil etdiyi dövr kimi baxmaq olar. Həmin dövrdə mövcud olan bu delitanlığa H. Əliyevin hakimiyyətə qayıdışından sonra son qoyulmuş, hakimiyyət və iqtisadiyyatda stabilliyin bərqərar olmasına zəmin yaradılmışdır. Məhz buna görə də 1994-cü ilin ikinci yarısından başlayaraq mütəmadi davam edən makroiqtisadi sabitlik və milli iqtisadiyyatda dinamik inkişaf dövrü davam edir və Azərbaycan iqtisadiyyatının ikinci inkişaf mərhələsi məhz həmin dövrdən başlamışdır.

H. Əliyev tərəfindən həyata keçirilən çoxsaylı konsepsiya, strategiya və inkişaf proqramlarından biri də Azərbaycanda Kiçik və Orta Sahibkarlığın inkişafına yönəldilmiş Dövlət Proqramları Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında daha böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Demokratik inkişafın təməli H. Əliyev tərəfindən qurulmuş və onun görkəmli sələfi İlham Əliyev tərəfgindən çox uğurla davam etdirilən, Azərbaycan iqtisadi islahatları və sosial inkişaf modelinin əsas istiqamətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, respublikada sürətlə inkişaf etdirilən milli sahibkarlıq ənənələri son dövrdə beynəlxalq əmək bölgüsü qanununun tələblərinə müvafiq olaraq beynəlxalq sahibkarlıq arenasına çıxmağa başlamışdır.

Respublikanın müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycan dünyanın 144-ünə qədər müxtəlif inkişaf səviyyəsinə malik olan ölkələri ilə beynəlxalq kommertiya və sahibkarlıq sahəsində beynəlxalq müqavilələr qurmuşdur. Bu dövrün əlamətdar cəhətlərindən biri də ondan ibarətdir ki, görülən bu tədbirlər nəticəsində respublika-

mızın beynəlxalq ticarət dövriyyəsi tədricən yaxşılaşmağa başlamışdır. [31, s.71]

Məlum olduğu kimi bazar iqtisadiyyatı və onun bazis forması olan bazar münasibətləri bəşəri inkişafın konkret-tarixi mərhələsinin məhsulu kimi meydana gəlib inkişaf etməyə başlamışdır. Bu inkişafın iqtisadi əsasını istehsal vasitələri üzərində müxtəlif mülkiyyət formalarının yaranması, ictimai əmək bölgülərinin meydana gəlməsi və onların beynəlxalq əmək bölgüsü yönündə formalaşması, istehsalçılar arasında ixtisas-peşə müstəqilliyinin yaranması və dərinləşməsi, təbii ehtiyatların məhdudluğu və ölkələr üzrə qeyri-bərabər yerləşməsi, dünya miqyasında məhsuldar qüvvələrin inkişafı və ictimai əmək məhsuldarlığının sürətlə artması, əhalinin sürətlə artımı və onların istehlak strukturunun zənginləşməsi və s. kimi amillər təşkil edir. Buna görə də hətta hazırki inkişaf mərhələsində belə “sosial yönümlü bazar münasibətləri” barədə iqtisadçılar arasında vahid bir dünyagörüş formalaşmışdır. Vaxtilə klassik iqtisad məktəbinin görkəmli nümayəndələri belə, bazar münasibətlərinə hər hansı bir amilin zəruri nəticəsi kimi deyil, bir-biri ilə qarşılıqlı asılılıq vəhdət halında fəaliyyət göstərən amillər kompleksinin məhsulu kimi yanaşmışlar.

Başqa sözlə desək, bazar münasibətlərinə əsaslanan və geniş seçim imkanlarına malik olan sənaye cəmiyyətlərini, ölkələrini bu prosesləri nizamlayan və ya nizamlama imkanlarına malik olan hüquqi systemsiz və ya qanuni hakimiyyət orqanı olmadan tənzimləmək mümkündür. Çünki normal sahibkarlıq fəaliyyəti ilə qanuni formada məşğul olmaq üçün ölkənin fiziki və hüquqi şəxsləri, prezidentləri və müxtəlif təşkilatlı iş adamları qanunla müdafiə olunmalıdırlar. Məhz buna görə də hakimiyyətə qayıdışının ilk ilindən başlayaraq Ulu Öndər Heydər Əliyev respublikada sahibkarlığın real bazasınının möhkəmləndirilməsinə xidmət edən hüquqi-normativ sənədlər toplusunun tərtib və təsdiq etdirməsi üçün geniş hüquqi şərait yaratmışdır. Bu barədə o belə demişdir: “Məlumdur ki, iqtisadiyyatımızın və iqtisadi kompleksdəki işlərin əsas məqsədi və mənası əhalinin rifahını yaxşılaşdırmaq və sosial problemlərin həlli üçün lazımi şərait yaratmaqdır. Əgər biz iqtisadiyyatda istədiyimiz nailiyyətləri əldə edə biləriksə, onda şübhəsiz ki, sosial problemlərin həllində, iqtisadiyyatın sosial yönümünün inkişaf etdirilməsində qarşımızda duran vəzifələri həyata keçirə və

məqsədimizə nail ola bilərik". [51, s. 24]

Milli iqtisadiyyatın yaradılması, inkişafı bazar iqtisadiyyatına əsaslanması və formalaşması Azərbaycan iqtisadiyyatı tarixində yeni mərhələdir. İndi iqtisadiyyatımız bir tərəfdən müstəqil Azərbaycan dövlətinin mənafeyi baxımından, digər tərəfdən isə dünya iqtisadi sivilizasiyasının əsas inkişaf modeli olan bazar iqtisadiyyatı əsasında formalaşır.

Bu baxımdan ölkə prezidenti İ.H.Əliyev cənablarının apardığı uğurlu xarici və daxili siyasət Azərbaycanda radikal iqtisadi islahatlar və yerli xammal resurslarından istifadə üçün geniş meydan açır. Bu da milli iqtisadiyyatın inkişafında ölkənin zəngin təbii ehtiyatlarından istifadənin rolunun yüksəldilməsində iqtisadi nöqtəyi-nəzərdən böyük əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda qeyd etməliyik ki, köklü struktur dəyişikliyi etmək və iqtisadi potensialı müasir tələblər səviyyəsində hərəkətə gətirərək yeni iqtisad struktura nail olmaq üçün bu son dərəcə vacibdir. [43, s.124]

Bu baxımdan idxal fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması məsələsi bir çox dövlətlər kimi Azərbaycan iqtisadiyyatının ümumi səmərəliliyinin artırılmasının mühüm aspektlərindən birinə çevrilmişdir. Belə ki, idxal fəaliyyəti istənilən ölkənin iqtisadi sisteminin fəaliyyətinin mühüm tərkib hissəsidir. Buna görə də əslində iqtisadi sistemlə əlaqədar olan makroiqtisadi tənzimləmə mexanizmlərinin seçilməsi prinsiplial mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Milli iqtisadiyyatımızın davamlı olaraq ildən-ilə yüksəlməsi ilə yanaşı, çeşidindən və həcmindən asılı olmayaraq müxtəlif növ məhsulların ölkəyə idxalı da artmaqda davam edir. Təkcə 2014-ci ildə idxal strukturuna nəzər salsaq görərik ki, 432 min ton şəkər, 2,9 min ton tütün, 153 min tona qədər müxtəlif çeşidli gübrələr, 41,4 min ton üz çəkilmiş polad prokat, 188,9 min ton isti və soyuq yayılmış polad, 176,3 min ton qara metaldan hazırlanmış çubuq və armaturlar, 29,7 min ton küncüklər və şvellerlər, 60,7 min ton metal konstruksiyalar, min tonlarla əlvan və qara metaldan hazırlanmış müxtəlif çeşidli məhsullar MDB və uzaq regionlardan ölkəmizə gətirilir. Bu da qiymət artırma və başqa hallara görə milli iqtisadiyyatın yüksəlməsinə və onun iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına xeyli mənfəət təsir göstərir. Müvafiq ilin statistik göstəricilərinə görə idxal olunan məhsulların 54,9% Avropa qitəsinin, 35,1%

Asiya qitəsinin, 9,5%-i Amerika qitəsinin, 0,5%-i isə Afrika və Okeaniya qitəsinin payına düşür.

2014-ci ilin məlumatına görə qara metal və ondan hazırlanmış məmulatların ümumi məbləği 1015,6 mln. ABŞ dolları, plastmas və ondan hazırlanmış məmulatlar- 241,6 mln. ABŞ dolları, oduncaq və ondan hazırlanan məmulatlar 128,9 mln. ABŞ dolları, əczaçılıq məhsulları 225,9 mln. ABŞ dolları, azqiymətli metaldan alətlər, bıçaq, qaşığıq və çəngəllər-39,5 mln. ABŞ dolları, azqiymətli metaldan hazırlanmış sair məmulatlar- 19,8 mln. ABŞ dolları məbləğində idxal olunan müxtəlif çeşidli məhsullar təşkil edir. Halbuki, bu məhsulların çox hissəsinin istehsalını ölkədə təşkil etmək olar ki, bu da həm işsizliyin nisbətən qarşısını alar, həm ixrac potensialı məhsulların həcmi artar və həm də yerli resurslardan istifadə olunmasının iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi ilə yanaşı dünya standartları səviyyəsində rəqabət qabiliyyətli məhsul istehsalının artmasına zəmin yaratmış olar. Deməli, zəngin təbii ehtiyatların, xammal ehtiyatlarının və yarımfabrikatların mövcudluğu ölkə iqtisadiyyatının inkişafı üçün əhəmiyyətli imkanlar yaratmağa malikdir.

Digər tərəfdən xammal resurslarının satışından əldə edilən gəlirlər hökumətin sərəncamında böyük büdcə ehtiyatları yaradır, eləcə də xammalın ixracı və neft-qazçıxarma sahələrinə xarici investisiyanın axını xarici valyutanın ölkəyə axınını gücləndirməklə makroiqtisadi dəyişikliklərin yaranmasına, milli valyutanın möhkəmlənməsinə və deməli, ölkə iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorunda rəqabətqabiliyyətliliyin aşağı düşməsinə, ixrac potensialının azalmasına və nəhayət iqtisadiyyatımızın bütövlükdə xammal ehtiyatlarının qiymətlərinin dəyişməsindən qorunma imkanlarını azaldır.

Azərbaycanın maşınqayırma sənayesinin əsas məhsullarından, qazma dəzgahları və neft sənayesi üçün tələb olunan bütün avadanlıqlar, nasoslar, qaldırıcı kranlar, metalkəsən dəzgahlar, avtobuslar, refrijerator-avtomobillər, podşipniklər, məişət kondisionerləri, transformatorlar, lümineseus lampalar, soyuducular, ölçmə aparatlarını göstərmək olar. Göründüyü kimi bu əmtəələrin əksəriyyəti müasir dövrdə beynəlxalq bazarda yüksək tələbə malik məhsullardır. Lakin müəssisələrimiz həmin əmtəələrə olan daxili tələbi də ödəyə bilmirlər. Bunu səbəbini üzə çıxarmaq üçün neft

maşınqayırması sahəsindəki yaranmış mövcud vəziyyətlə tanışlıq zənnimizcə kifayətdir.

Azərbaycanın kimya sənayesinin əsas hazır məhsulları mineral gübrələr, bitkilərin zərərvericilərdən qorunması üçün vasitələr, plastik pəncərələr və qapılar, sintetik yuyucu vasitələr, plastik taralar, məişət əşyaları, müxtəlif növ yanacaqlar, polimitiv tikinti məmulatları və s. olmuşdur. Təkcə onu demək kifayətdir ki, respublikamızda istehsal olunan sintetik yuyucu vasitələr keçmiş ittifaq respublikalarını saymasaq dünyanın 40-dan çox ölkəsinə ixrac olunurdu. Sumqayıt üzvi Sintez Birliyinin 40-dan artıq məhsulu isə keçmiş ittifaq dövründə 200-dən çox ölkəyə ixrac edilirdi və bütövlükdə xammalı Azərbaycanın öz ehtiyatları hesabına təmin olunurdu. Məlum iqtisadi böhran və ölkəmizin xammal ixracatçısına çevrilməsindən sonra isə Azərbaycanın kimya sənayesində real vəziyyət belədir: məsələn, “kimyəvi lif” kombinatı üçün xammal olan nizkomplama üç ölkədən idxal edilir. Halbuki, nizkomplamanı əldə etmək üçün ilkin xammal Azərbaycan neftidir. 1990-cı illərin tənəzzülü nəticəsində müvafiq emal sexləri fəaliyyətini dayandırdığı üçün nefti ixrac edib ondan hazırlana məhsulları idxal edirik. İdxaldan asılılıq ixrac potensialını xeyli azaltmaqla bərabər əlavə bir sıra çətinliklər də yaradır. [30, s. 137]

Azərbaycanın sənaye sahələri arasında ən cavan sənaye sahəsi kimi fəaliyyət göstərən dağ-mədən metallurjiya (qara və əlvan metallurjiya) müəssisələrini göstərmək olar. XX əsrin 70-ci illərinə qədər bu sahədə 5-6 müəssisə fəaliyyətini davam etdirirdi. Azərbaycan Respublikasına rəhbərliyi dövründə ulu öndərimiz Heydər Əliyev mövcud sahənin genişlənməsinə xüsusi diqqət yetirərək 80-ci illərdə 30-a qədər müəssisə kompleks şəkildə fəaliyyət göstərməklə öz əksini tapmışdır. Yerli xammal və yarımfabrikatlar əsasında istənilən həcmdə və müxtəlif çeşiddə tələbatını təmin edəcək metal məmulatların istehsalını həyata keçirirdi. Bu da respublikamızın mühüm sənaye sahələrindən olan maşınqayırma sənayesini, metal emalı sənayesini, metallurjiya sənayesini, yeyinti, yüngül sənaye sahələrini, elektrotexnika, energetika sahələrini, nəqliyyatın bütün sahələrini, metal və ondan hazırlanan məmulatlara olan tələbat ödənilirdi. Halbuki, indi yerli təbii resursların istənilən səviyyədə olmaması, idxal artmasına səbəb olmaqla yanaşı, ölkənin bu sahədə xammal ixracatçısına

çevrilmisinə şərait yaratmışdır.

Qeyd edək ki, ixrac potensialı mürəkkəb quruluşa malik anlayış olub, ölkədə mövcud olan, hərəkətə gətirilə bilən və qarşıya qoyulmuş müəyyən məqsədə nail olmaq üçün istifadə oluna bilən vasitə, ehtiyat, mənbə mənasında başa düşülür.

Məlum olduğu kimi, tarixən zəif inkişaf etmiş dövlətlərdən xammal ixracı ölkə iqtisadiyyatının hərəkətverici qüvvəsi olduğuna görə bu ehtiyatlardan istifadə edilməsi üstünlük təşkil etmişdir. Lakin inkişaf etmiş ölkələrdə xammala olan tələbatın səviyyəsinin aşağı salınması, onların yeritdiyi proteksionizm siyasəti, xammala qənaət texnologiyalarının tətbiqi, sintetik əvəzedicilərdən istifadə edilməsi və digər səbəblərdən asılı olaraq, ölkənin xammal hesabına ixrac ehtiyatını genişləndirmək imkanları məhduddur. Son dövrlərdə xarici ticarət dövriyyəsinin müqayisəli üstünlüklərin tədricən texnologiya tutumlu istehsala doğru dəyişdiyini nəzərə alaraq ixracın əmtəə strukturunda emaledici sahənin, əsasən də elm tutumlu məhsulların payının artırılması daha məqsədəuyğun və perspektivli hesab olunur.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, ixrac imkanlarının genişləndirilməsi problemi ilə yanaşı ölkənin idxal siyasətinə də diqqət yetirmək lazımdır. Çünki ölkənin ixrac potensialının inkişafında əvəzetmə strategiyası da mühüm rol oynayır. İxrac yönümlü model inkişaf etməkdə olan ölkələrin aparıcı sənaye sahələrinin mövcud və istifadə oluna biləcək imkanlarını hərəkətə gətirməklə ixrac imkanlarının inkişafına yönəldilmiş əsas strategiyanın olmasına baxmayaraq, milli sənaye sahələrinin idxalın mənfəət təsirlərindən qorunması, rəqabət qabiliyyətinin yükəldilməsi və gələcəkdə xarici bazara çıxış imkanının əldə edilməsi məqsədilə idxalı əvəzetmə siyasətindən də istifadə olunması məqsədəuyundur.

Beləliklə, ölkənin xarici iqtisadi fəaliyyət strategiyasının ilkin nəticələrini və yeni sənaye ölkələrinin təcürbəsini nəzərə alaraq belə qənaətə gəlmək olar ki, hər iki siyasətin üstünlüklərindən müəyyən nisbət və ardıcılıqla istifadə etməklə respublikanın ixrac potensialının səmərəli inkişafına nail olmaq mümkündür.

Bir çox hallarda praktiki tədbirlər sistemində ixrac ehtiyatının inkişafı məsələsində milli ixracatçıların stimullaşdırılması vasitələrinə az əhəmiyyət verilməsi halları özünü biruzə verir ki, bu məqsədəuyğun deyil. İxracın inkişaf etdirilməsi, onun

yeni istiqamətlərinin axtarılması və bazasının genişləndirilməsinə, ixracatşılar üçün əlverişli şəraitin yaradılmasına kompleks yanaşma tələb edir. Burada düzgün ticarət və onun himayə edilməsi siyasətinin işlənilib-hazırlanması şox mühüm rol oynayır. Təcrübə göstərir ki, ixraca müntəzəm olaraq yardım tədbirləri həyata keçirən və onu himayə edən inkişaf etməkdə olan ölkələr nəinki ixracın, həm də bütövlükdə iqtisadiyyatın inkişafına asanlıqla nail olurlar. Buna görə də ixracı stimullaşdıran amillərin düzgün seçilməsi və effektiv yardım tədbirlərinin işlənilib-hazırlanması dövlətin xarici iqtisadi siyasət strategiyasının ana xəttini təşkil etməlidir. [32, s. 22]

Hesab edirik ki, burada ixracı dəstəkləyən və ona maliyyə yardımı göstərən strukturlar formalaşmalıdır. Məsələn, Cahangirov P.H. qeyd etdiyi kimi “İxracı kömək infrastrukturunun yetkin sisteminin formalaşdırılmasına mərhələlərlə həll edilməli olan problem kimi yanaşılmalıdır. İlk mərhələdə həmin sistemin bir sıra əsas funksiyalarının dövlətin iqtisadi strategiyası çərçivəsində yaradılacaq İxracı Yardım Fondu vasitəsilə reallaşdırılması məqsədəuyğundur. Sonrakı mərhələlərdə İxracı Yardım Fondunun çoxfunksiyalılığını saxlamaqla paralel strukturların yaradılması vacibdir. Bu strukturların arasında müstəqil fəaliyyət göstərən, informasiya və məsləhət xidməti göstərən qurumlar, ixtisaslaşmış idxal-ixrac bankı, xarici ticarət risklərinin sığortalanmasını həyata keçirən şirkətlər, xaricdə marketinqə kömək qurumları əsas yer tutacaqlar.” [19, s. 126]

Qeyd etdiklərimiz əsasında milli iqtisadiyyatın dinamik inkişafında əvəzsiz rolunu oynayan neft çıxarma sənayesinin ixrac potensialından istifadə edilməsi səviyyəsini qısaca olaraq nəzərdən keçirilməsini məqsədəuyğun hesab edirik.

Respublikamızın neftçıxarma sənayesinin istehsal potensialından istifadə əsasında ixrac olunan əmtəələrin strukturundan görünür ki, Azərbaycandan xam neft, dizel yanacağı, kerosin və avtobenzin ixrac edilir. İxrac potensialının digər struktur elementlərinin, yəni mühəndis-texniki kadrların, müxtəlif növ xidmətlərin, kommunal texnologiyaların, informasiya resurslarının, yeni elm tutumlu məhsulların biliyi və s. ixracı yox səviyyəsindədir. Bu da belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bazar iqtisadi münasibətlərinin dərinləşdiyi hazırkı şəraitdə neftçıxarma sənayesinin ixrac potensialından kompleks halında faydalanmaq üçün ayrı-ayrı sahələrin əmtəələrinin

ixrac siyasətinin dəyişdirilməsinə zərurət var. [30, s. 135]

Fikrimizcə, ilk növbədə əmtəələrin ixrac siyasəti xammalın emalının dərinləşməsinə, son məhsul istehsalının artırılmasına, beləliklə də ixracın strukturunda hazır son məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Neft sənayesinin və onun ayrı-ayrı struktur vahidlərinin əsasən ixraca yönəldilməsini nəzərə alaraq ixracın stimullaşdırılması sistemi ilə əlaqədar əməli tədbirlər həyata keçirilməlidir. Bu tədbirlər sistemi yalnız istehsalı və satışı deyil, eyni zamanda ixrac ehtiyatının digər tərkib hissələrinin də ixracını əhatə etməlidir. [8, s. 39]

Hesab edirik ki, neft xammalının ixracı müstəsna olmaqla neft sənayesinin ixrac ehtiyatının tərkibində özünə məxsus xüsusi çəkiyə malik olan kədr resurslarının müftəlif növ xidmətlərinin, texnologiyalarının, informasiya resurslarının, yeni elm və bilik sahələrinin fəaliyyətinin təşkili və inkişafı, həm də ixracı dövlət tərəfindən elə stimullaşdırılır ki, onların ixracına müəyyən dövr heç bir məhdudiyyət qoyulmamalıdır. [10, s. 157]

Fikrimizcə, neft sənayesində ixrac ehtiyatının yerli xüsusiyyətlər əsasında səmərəli formalaşdırılmasına və inkişafına yalnız sahə problemləri prizmasına deyil, daha geniş səviyyədə yanaşmaq məqsədəuyğundur. Çünki Azərbaycanda bu problemin optimal həlli ilə daxili istehsal, çox sahəli iqtisadiyyatın inkişafı, idxalın strukturu və xarici ticarətin inkişafı sıx əlaqədardır.

Neft sənayesində ixrac ehtiyatının normal inkişafı üçün düzgün vektorun seçilməsində, eyni zamanda daxili bazarın tələbatını ödəyən sahələrin, həmçinin infrastrukturun inkişafı da mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Deməli, neft sənayesinin ixrac potensialından istifadə elə təşkil edilməlidir ki, o, həm bu sahənin, həm də iqtisadiyyatın digər sahələrində ixracın əmtəə strukturunun təkmilləşdirilməsinə şərait yaratmalıdır. [33, s. 310]

Qeyd edək ki, hazırda respublikadakı ixracın əmtəə strukturunda xam neftin xüsusi çəkisi 92%-dən çoxdur. Buna baxmayaraq respublikamız böyük həcmdə mazut və sürtgü yağları idxal edir. Eyni zamanda ixracın əmtəə strukturunda qara və əlvan metallar 1%-dən az, kimya məhsulları 0,35%, pambıq 0,1%, tütün 0,1%, alkoqollu və digər içkilər 0,15%-dən çoxluq təşkil etmir. Bütün bunlar belə nəticəyə gəlməyə

imkan verir ki, ixracın əsas hissəsinin neft və neft məhsullarının payına düşməsinə baxmayaraq, sahədə ixracın strukturunu səmərəli hesab etmək olmaz. Çünki o, xammal yönümlü strukturdur. Məhz formalaşmış neft məhsullarının ixrac strukturu dünya bazarında həmin əmtəələr üzrə mövcud qiymətlərdən tələb olunan səviyyədə faydalanmaq imkanı vermir. Dünyanın əksər dövlətlərinin, həmçinin Cənubi Koreyanın təcrübəsi inandırıcı şəkildə sübut edir ki, dünya bazarına ilkin emaldan keçirib ixrac edilməsi, xam neftin ixracından daha çox səmərəlidir. Respublikada ixracın strukturunun təkmil olmaması səbəbindən ixrac potensialının hər vahiddən istifadənin verə biləcəyi səmərə zamanın itirilmiş funksiyasına çevrilir.

Yaranmış vəziyyət respublikanın milli iqtisadiyyatının o cümlədən, sahə səviyyəsində ixracın elastiklik dərəcəsinin aşağı düşməsinə səbəb olur. Faktların təhlili göstərir ki, hazırda Azərbaycan iqtisadiyyatı rəqabət qabiliyyətinə görə dünya dövlətləri arasında 38-ci yerdə olmasına baxmayaraq, ixracın elastiklik dərəcəsi 1,0%-dəndə aşağı səviyyədədir. Neft sənayesində isə ixracın elastiklik dərəcəsi 20%-dən çox deyildir. Neft ehtiyatlarının gələcəkdə tükənməyə doğru meyillənməsi respublika iqtisadiyyatında yalnız neft sənayesində ixracın elastiklik dərəcəsinin nisbətən yuxarı qiymət səviyyəsi hesabına valyuta təsərrüfatının möhkümləndirilməsi üçün kifayət deyildir. Digər sahələrin də, ixrac potensialından istifadə etmək lazımdır.

Tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, “Dünya təcrübəsi göstərir ki, milli iqtisadiyyatın monosahəli inkişaf modeli iqtisadiyyatı beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində asılı vəziyyətdə saxlayır, müstəil və sabit inkişafdan məhrum edir. Bu nöqteyi-nəzərdən Azərbaycanın ixrac əməliyyatlarında əsasən neft-yanacaq məhsulları üzrə ixtisalaşması birmənalı qəbul edilməməlidir. Bu gün Azərbaycan ixracının strukturunun optimallaşdırılması, ixrac potensialının çoxsahəli artımının təmin edilməsi qarşımızda dayanan ən zəruri məsələlərdəndir.” [38, s. 155]

“İqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin dünya təcrübəsinin tədqiqi belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, bu dəyişikliklərin effektivliyinin başlıca amili ixrac-yönümlü iqtisadiyyat yaratmaqdır. Buna görə də respublikamızda ümumən ixracın, o cümlədən sahə iqtisadiyyatının genişləndirilməsində milli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi baxılsın. Azərbaycan təksə özünü

təmin edəcək deyil, həm də beynəlxalq əmək bölgüsü sistemində səmərəli şəkildə iştirak edə biləcək həcmdə istehsal və resurs ehtiyatlarına malikdir. Bu ehtiyatlar əsasən hasilat, emal sənaye sahələrində, həmçinin aqrar iqtisadiyyatda cəmlənmişdir.” [54, s. 148]

“Neft gəlirlərinin sürətlə artacağı şəraitdə kənd təsərrüfatına maliyyə köməyi göstərilməsi sahəsində yaranacaq imkanlardan istifadənin prioritet vəzifələrindən biri ixrac məhsullarının xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi olmalıdır. Müvafiq imkanların reallaşdırılması zəruri qanunvericilik bazasının yaradılması və digər institusional zəminlərin formalaşdırılması ilə yanaşı zəruridir.” [19]

“Neft gəlirlərinin sürətlə artacağı kənd təsərrüfatına maliyyə köməyi göstərilməsi sahəsində yaranacaq imkanlardan istifadənin prioritet vəzifələrindən biri ixrac məhsullarının xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsi olmalıdır.

Emal olunmuş halda ixrac olunmuş məhsulların rəqabətqabiliyyətliliyinin təmin olunmasında keyfiyyət amilinin rolu getdikcə yüksəlir. Bu yönümdə modern texnologiyaların tələblərinə uyğun xammal istehsalına imkan yaradan mexanizmlər qurulmalıdır.” [5, s. 134]

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.H.Əliyevin 20-ci illərə baxış konsepsiyasında qeyd edildiyi kimi respublikada iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirilməsi, yeni prioritet sahələrinin yaradılması, alternativ ixrac istiqamətlərinin formalaşması və dünya təsərrüfatına inteqrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində böyük irəliləyişlərin qazanılması bilavasitə zamanın tələbidir. Başlıca vəzifə bu konsepsiyadan irəli gələn müddəaları həyata keçirtməklə respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinin ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Ölkəmizin iqtisadi cəhətdən yaxın zamanda perspektiv inkişafını həyata keçirmək məqsədilə dövlətin investisiya siyasəti neft sektorunu inkişaf etdirmək, neftdən gələn gəlirlərin bir hissəsini qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltməklə səmərəli davamlı və tarazlı inkişafını təmin etməkdir. [11, s. 262]

Belə ki, bu bütövlükdə yerli təbii resurslardan istifadəni genişləndirməyə, idxal potensialını məhdudlaşdırmağa və idxal potensialının arıtılmasına səbəb ola bilər.

Ölkəmiz dinamik inkişaf edir. Azərbaycan beynəlxalq aləmdə etibarlı tərəfdaş

kimi tanınır. İnkişafın bu məqamında Azərbaycan hökuməti gələcək istiqamətlər haqqında planlar qurur: İqtisadiyyatın diversifikasiyası, modernləşmə və s. Bu baxımdan da fəal xarici iqtisadi siyasət, artıq sərhədləri aşan Azərbaycan şirkətlərinin fəaliyyət səmərəliliyini artırılması mövzusu aktual istiqamət özünü biruzə verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, şirkətlərimizin aktiv xarici fəaliyyətində müxtəlif alətlər mövcuddur. Məsələn, İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin Azpromo təşkilatı səmərəli fəaliyyət göstərir. Dövlət və özəl sektorun birgə təşəbbüsü olan Azər bacanda İxracın və İnvestisiyaların Təşviqi Fondu (AZPROMO) İqtisadi İnkişaf Nazirliyi nəzdində 2003-cü ildə təsis edilmişdir. Təşkilatın əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biri xarici investorlar, yerli istehsalçılar və hökumət arasında körpü funksiyası həyata keçirməsindən ibarətdir. O cümlədən, satınalmalar üzrə Dövlət Agentliyi Azərbaycan şirkətlərinin xarici bazaar çıxması üçün çalışır. Bu qurum Azərbaycan şirkətlərinin digər dövlətlərin dövlət satınalmalarında iştirakına səy edir.

Bütün bu proseslərin uğurla həyata keçməsi üçün Azərbaycan beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq etməli, səmərəli fəaliyyət göstərməlidir. Ölkəmiz Avropa İttifaqı, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı ilə danışıqlar aparır. Azərbaycanın bu sahəni tənzimləyən qanunvericiliyi xarici şirkətlərə münasibətdə liberaldır. Azərbaycan qanunlarına görə istənilən ölkənin şirkəti (əlbəttə ki, Ermənistan istisna olunmaqla) Azərbaycan dövlət satınalmalarında iştirak edə bilər. Belə ki, Azərbaycanda heç bir şirkət heç bir dövlətə mənsubiyyətinə görə dövlət satınalmalarından kənarlaşdırıla bilməz (əlbəttə ki, Ermənistan istisna olunmaqla). Təəssüf olsun ki, bu hal köhnə Avropa ölkələri tərəfindən qarşılıqlı şəkildə gözlənilmir. Azərbaycan şirkətləri ölkə mənsubiyyətinə görə köhnə Avropa ölkələrinin qanunvericiliyə görə dövlət satınalmalarından kənarlaşdırıla bilər.

Fəxrlə qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan şirkətləri artıq beynəlxalq müstəvidə fəaliyyət göstərir. Dövlət Neft Şirkətinin xaricdəki nümayəndəlikləri: Gürcüstan, Türkiyə, Rumıniya, Avstriya, İsveçrə, Qazaxıstan, Böyük Britaniya, İran, Almaniya, Ukrayna, Sinqapur, Vyetnam, Nigeriya və s. birgə müəssisələri ilə dünya enerji bazarında mövqelərini gücləndirmişdir. Gürcüstanda Kulevi Qara dəniz Terminalı yüksək səviyyədə fəaliyyət göstərir. Türkiyədəki “Petkim” neft-kimya şirkətlərinin

genişləndirilməsi və xammalla etibarlı təchiz olunması böyük nailiyyətdir. İzmirdə neft emalı zavoduna yatırılan 5 mlrd. ABŞ dolları investisiya nəticəsində Azərbaycan Türkiyəyə daha çox investisiya yatırmış oldu, Türkiyənin Azərbaycana yatırdığı investisiyalardan Dövlət Neft Şirkətinin isehsal etdiyi məhsulların enerji bazarında istehlakçılara birbaşa və daha əlverişli şərtlərlə çatdırılmasını təmin etmək məqsədilə İsveçrədə **“SOCAR TRADING”** şirkəti təsis edilmişdir. Şirkət Avropaya neft ixracı fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırmağa, xarici təcürbədən faydalanmağa imkan verən digər bölgələrində də biznes strukturlarının təşkili istiqamətində mühüm addımlar atmış və 2009-cu ildə Sinqapurda öz törəmə müəssisəsini yaratmışdır.

Azərbaycan Beynəlxalq Bankının Moskva, Tiflis, Frankfurt, London, Lüksemburq, Nyu-York və Dubayda nümayəndəlikləri vardır. Qafqaz İnkişaf Bankının Tiflisdə nümayəndəliyi fəaliyyət göstərir.

“Akkord Sənaye Tikinti İnvesitisiya Korporasiyası” ASCdə xaricdə iri infrastruktur layihələrini icra edir. Məsələn, bu ölkələrdən biri də Əfqanıstandır. 2010-cu ilin may ayından etibarən Korporasiya bu ölkənin Məzari-Şərif yaxınlığındakı Kəmp-Şahin məntəqəsində NATO qoşunları üçün dəyərli 16 milyon AZN təşkil edən hərbi düşərgənin tikintisinə başlayıb (US Army camp Solicitation number:W917PM-09-R-0078) “Mətanət A” şirkətinin “Mətanət A” ticarət markası adı altında istehsal etdiyi məhsullar Rusiya, Qazaxıstan, Gürcüstan, Türkmənistan, İran, Ukrayna və digər ölkələrə ixrac edilir. Şirkətin Moskva, Aktau və Tiflis şəhərlərində nümayəndəlikləri vardır. Bu şirkət hazırda Rusiyanın Krosnodar vilayətində tikinti materialları zavodunu inşa edir.

Tədqiqatçıların da qeyd etdikləri kimi, “İqtisadi regionalizmin yaratdığı bilateral asılılıq perspektiv inkişaf üçün təhlükə törədir və bunun daha az itgi ilə aradan qaldırılması naminə multilateral əlaqələrin hər vəchlə gücləndirilməsi zəruridir. Xarici ticarətlə xarici iqtisadi fəaliyyətin digər struktur elementləri arasında sıx dialektik bağlılığın mövcudluğu bazasına istinad etməklə, ölkədə birgə sahibkarlığın inkişafı yolundan bütün maneələri ləğv etmək zəruridir. Təhlinin nəticələri əsasında belə bir qənaət hasil olur ki, respublikada birgə sahibkarlığın inkişafı onun sahə sturkturunun təkmilləşdirilməsinə istinad etməli və bu istiqamətdə bütün zəruri tədbirlər həyata

keçirilməlidir.” [58, s. 151]

“Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrinin digər mühüm istiqamətlərindən biri də, ayrı-ayrı ölkələrə, eləcə də regional və subregional səviyyədə xarici ticarət münasibətlərinin səmərəli təşkili və regional iqtisadi inteqrasiya qruplaşmalarının ilkin inkişaf mərhələlərində iştirak etməsindən ibarətdir”. 17, s. 160]

“Beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri də xarici-iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsinin milli iqtisadiyyatın cari və perspektiv maraqlarının səmərəli uzlaşdırılmasına şərait yaradan mexanizmini formalaşdırmaq olmalıdır”. [16, s. 160]

Hesab edirik Azərbaycan öz investisiya imkanlarını digər ölkələrin biznes strukturları ilə strateji ittifaqların yaradılması yolu ilə daha da gücləndirə bilər. Belə ki, digər ölkələrin bazarlarına çıxış, məhz bu strukturların reallaşdırma kanallarından istifadə Azərbaycan məhsullarının ixracına şərait yaradaraq, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına səbəb olacaq.

3.2. Xarici ticarət və valyuta siyasəti: qarşılıqlı uyğunluğun konseptual ümumiləşdirilməsi

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf konsepsiyası ümumi milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyası çərçivəsində reallaşmalı və onun digər elementləri ilə koordinasiya edilməlidir. Bunu bir çox araşdırmaların nəticələri də göstərir. “Xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf tarixini öyrənərkən, belə nəticə əldə edilmişdir ki, klassik iqtisadçıların öz dövründə daha çox münasibət bildirdiyi, müzakirə etdiyi və bu prosesin nəticəsi olaraq müxtəlif konsepsiyalar üzrə qruplaşdırdıqları iqtisad elmi sahəvi xüsusiyyətlərinə görə xarici ticarət münasibətləri ilə əlaqədar olmuşdur. Dövrünün görkəmli iqtisadçılarının, demək olar ki, hamısı, eləcə də merkantilistlər, fiziokratlar, proteksionistlər, fridreydçilər təmsil etdikləri ölkənin iqtisadi inkişafı naminə ilk növbədə xarici ticarət məsələlərinə münasibət bildirmişdilər. Tarix, vaxt ötdükcə onların bir çoxlarının fikirlərinin yanlışlığını təsdiq

etsə də, hazırda xarici iqtisadi əlaqələrin çoxəsrlik elmi bazası yalnız onun müasir inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsinə xidmət edir.” [15, s. 158]

“Xarici iqtisadi əlaqələrin qurulmasında xarici iqtisadi siyasət mühüm yer tutur ki, bu da özündə bir-biri ilə sıx əlaqədə olan istiqamətlərdən-xarici ticarət siyasəti, ödəniş balansı siyasəti, xarici investisiya siyasəti və xarici yardım siyasətini birləşdirir. Xarici ticarətin xarici iqtisadi əlaqələr içərisində xüsusi rolu qeyd edilməklə, bu istiqamətdə gömrük fəaliyyətinin üzərinə mühüm vəzifələr qoyulur. Artıq sübut edilmişdir ki, xarici ticarət ölkənin maliyyə sabitliyinin əsas amilidir. Xarici iqtisadi fəaliyyətdən daxilolmalar (gömrük rüsumları, yığımları və s.) dövlət büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsini təşkil edir. Xarici iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsində mühüm vəzifələrdən biri də digər xarici ölkələrlə qarşılıqlı faydalı ticarət-iqtisadi əlaqələrinin qurulmasıdır.” [29, s. 152]

“Hazırkı dövrdə ixrac potensialının inkişaf etdirilməsi Azərbaycanın səmərəli xarici ticarət fəaliyyəti üçün təkan və onun iqtisadi təhlükəsizliyinin rəhni ola bilər. Buna görə də yüksək keyfiyyətli və dünya standartlarına cavab verən məhsul buraxılmasını təmin edən istehsalın sürətlə inkişafı ölkənin xarici ticarət strategiyasının başlıca istiqamətlərindən biri olmalıdır. Xarici iqtisadi əlaqələrin miqyasını genişləndirilməsi və ölkəmizin BƏB-ə səmərəli şəkildə qoşulması üçün ölkəmizin elmi cəhətdən əsaslandırılmış xarici ticarət strategiyası olmalıdır. Bu xüsusda, xarici ticarət siyasətinin sözügedən strategiyanın əsasının təşkili edəcəyini nəzərə alaraq, xarici ticarət siyasətinin formalaşmasında iqtisadi inkişaf amillərinin rolu nəzərə alınmalı və səmərəliliyi artırılmalıdır.

Daxili istehsalda səmərəli struktur dəyişikliyi aparılmadan ölkə iqtisadiyyatı xarici rəqabət üçün həddən artıq açılması arzu olunmaz nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bununla əlaqədar olaraq, iqtisadiyyatın strateji və həssas sahələrinin qorunması üçün proteksionist siyasət yürüdülməli və uzunmüddətli dövr üçün bu sahələrin dayanıqlı inkişafına nail olunmalıdır. Sözügedən sahələrin rəqabətə tablığı təmin olunduqundan sonra, bu sahələrdə azad ticarət siyasəti yürüdülməlidir.” [66, s.129]

XXI əsrdə dünya ölkələri arasında gedən inteqrasiya prosesləri şəraitində iqtisadi əlaqələr daha da aktivləşmiş və ölkələrin iqtisadi həyatında mühüm əhəmiyyət

kəsb etmişdir və Azərbaycan Respublikası müstəqilliyinin 20 ili ərzində dünyanın bir sıra ölkələri ilə qarşılıqlı şəkildə idxal və ixrac əməliyyatlarında iştirakına zəmin yaranmışdır. Eyni zamanda iqtisadi əlaqələrin xarakteri, formalaşma şərtləri və xüsusiyyətləri müstəqilliyin, suverenliyin dolğunluğunu səciyyələndirən başlıca amillərdən hesab edilir. Hər bir dövlət iqtisadi əlaqələr vasitəsilə dünya təsərrüfat sistemində fəal surətdə inteqrasiya edərək bir tərəfdən özünün müvafiq təbii ehtiyatları olmadığı halda cəmiyyətin bu və ya digər məhsullara olan tələbatını tam ödəmək, iqtisadiyyatın səmərəli quruluşunu təşkil etmək, digər tərəfdən isə milli iqtisadiyyatda qazandıqları əlverişli üstünlükləri dünya təsərrüfatı sistemində reallaşdırmaq üçün əlverişli imkanlara malik olurlar. Ölkələrin və xalqların yaxınlaşmasına və birləşməsinə doğru meyl Qərbi Avropa ölkələrinin və eləcə də digər qitələrin dövlətləri timsalında aydın görünür. Ancaq bu şəraitdə hər bir ölkənin normal inkişafı təmin edilə bilər. Müstəqil dövlət kimi getdikcə daha artıq tanınan Azərbaycan Respublikası da dünyanın aparıcı dövlətləri ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlığı inkişaf etdirmək əsasında irəliləyə bilər. Ancaq bu halda müstəqil Azərbaycanın iqtisadiyyatının dinamik inkişafına, habelə sosial sahələrin əsaslı surətdə irəliləməsinə, respublikada siyasi sabitliyə ümid bəsləmək olar. Həm də respublikanın müstəqilliyi dünya dövlətlərindən kənarında mümkün ola bilməz. Odur ki, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr bu gün əvvəlkindən daha vacibdir.

“Azərbaycan iqtisadiyyatının potensial imkanları məhz digər ölkələrlə iqtisadi münasibətlərdə öz səmərəliliyini müəyyən edə bilər. Bir çox dünya iqtisadçıları da Azərbaycanın üçüncü minillikdə dünya iqtisadiyyatına fəal təsir edə biləcək dövlət olması fikrini təsdiq edirlər.” [52, s. 154]

Məlumdur ki, Azərbaycanın iqtisadi əlaqələrində ölkənin yanacaq sistemi mühüm rol oynayır. Odur ki, respublikamızın beynəlxalq nüfuzunun artmasında, onun xarici əlaqələrinin formalaşmasında bu sahənin əhəmiyyəti getdikcə artır. Bu səbəbdən neft-qaz ehtiyatlarımız xarici dövlətlərin Azərbaycana marağınının əsas istiqamətini təşkil edir. Azərbaycan prezidenti İ. Əliyevin, Rusiya, Türkiyə, İngiltərə, Fransa və Çin kimi böyük ölkələrə səfərləri və istərsə də Bakıda bir çox dövlətlərin neft şirkətlərinin rəhbərləri ilə görüşlərində, söhbətlərinin məzmununu da bu cür

düşünməyə kifayət dərəcədə əsas verir. “GXXON”, “British Petroleum” və başqa neft şirkətlərinin rəhbərləri ilə aparılmış danışıqlar göstərir ki, xarici kapitalların respublikamızın yanacaq sənayesinə daha çox cəlb edilməsi, qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq üçün sərfəli istiqamət alır.

İndi, neft-qaz hasilatı, emalı və nəql edilməsi sahəsində Azərbaycan ilə əməkdaşlıq etməyən xarici ölkələrin kompaniya, firma və şirkətlərin sayı günbəgün artır. ABŞ-ın “Penzoyl Exploreyşn”, “Mak-Dermott”, “Chevron”, “Yunikol” İngiltərənin “British Petroleum”, “Remko”, Türkiyənin “Atilla-Doğan”, “Türkish Petroleum Korporeyşn”, Norveçin “Statoil” və başqa şirkətlər Azərbaycan ilə əməkdaşlıq edirlər.

Bu proses 90-ci illərdə başlansa da onun reallaşmasında yol verilmiş nöqsanların nəticəsi olaraq respublikamızın iqtisadi mənafeyi düzgün hesaba alınmırdı. İnvestisiya qoyuluşu və qazancın bölgüsü sahəsində ədalətsiz güzəştlər nəticəsində, xarici firmaların özbaşınalığına, seçib-götürmək istəklərinə imkan verilirdi. Biz bir sıra tədqiqatçıların bu fikirləri ilə razıyıq: “Ölkədə ixracın stimullaşdırılması üçün aşağıdakı məsələlər həll edilməlidir: emal yönümlü ixrac sahələrinin inkişafının stimullaşdırılması; güzəştli və səmərəli kreditləşmə mexanizminin tətbiqi; ixracatda dövlət qarantı ilə kreditin verilməsi; kredit faizinin bir hissəsinin dövlət tərəfindən ödənilməsi; istehsalçıların güzəştli yolla maddi vasitələrlə təmin edilməsində dövlət köməkliyinin göstərilməsi.” [12, s. 151]

Artıq əldə edilmiş sazişlərə uyğun olaraq yaxın bir neçə ildə respublikaya investisiya qoyuluşunun 18 milyard dollardan artacağı gözlənilir. Bunun da əsas hissəsi köhnə və yeni neft yataqlarının istismarının bərpası, dərin özüllər zavodunun yenidən qurulmasına, neft terminallarının inkişafına yönəldiləcəkdir.

Hazırda Azərbaycanın bir müstəqil dövlət kimi, bərabərhüquqlu müqavilələr arasında sənayesi üzrə zəngin təcrübəsi olan, müasir texnika və qabaqcıl texnologiyaya malik olan xarici ölkələrin şirkətləri ilə əməkdaşlıq etmək sahəsində yeni inkişaf mərhələsinə çıxmaq imkanı vardır. Nəticədə respublikamızın müasir neft-qaz sənayesi, neft kimya sahələrinə malik olmaqla özünün yüksək keyfiyyətli neftini xammal kimi ucuz qiymətlərlə deyil, hazır məşul kimi dünya bazarı qiymətləri səviyyəsində reallaşdırmaq imkanı əldə edəcəkdir. Hesablamalar göstərir ki, yaxın

vaxtlarda Azərbaycanda kəşf edilmiş “Azəri”, “Günəşli”, “Çıraq” və “Şahdəniz” kimi iri neft-qaz yataqlarının yeni mərhələsinin istismara verilməsi respublikamıza hər il 55-60 milyon ton yanacaq istehsal etməyə imkan verəcəkdir. Bu imkanların reallaşması da müəyyən dərəcədə xarici iqtisadi əlaqələrin genişləndirilməsi ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə də artıq işlərin başladığını görmək olur. Məsələn, Azərbaycan Dövlət Neft Şirkəti də “Xəzərdənizneftqaz” istehsal birliyi ilə xarici şirkətlər arasında birgə istismar üzrə 30 il müddətinə 7 müqavilə, İngiltərənin “British Petroleum” şirkəti ilə “Şahdəniz” və “Günəşli” yataqlarının öyrənilməsi və işlənilməsi üzrə sənədlər imzalanmışdır, “Çıraq” və “Şahdəniz” neft-qaz yataqlarının “British Petroleum”-un və Norveçin “Stat Oyl” şirkətinin, “Günəşli” yatağının isə ABŞ-ın “Penzoil” və Böyük Britaniyanın “Remko” şirkəti ilə birlikdə işlənməsi üzrə razılıqlar əldə olunmuşdur. Respublikamızla bu sahədə əməkdaşlıq etmək istəyən bir çox başqa şirkətlər də vardır. Dünya miqyasında tanınmış olan “Şell”, “Total” və s. şirkətlər “Pirallahi” b. NQÇ-nin yataqlarına maraq göstərirlər. “Kəpəz” və başqa neft-qaz yataqlarının birgə işlənməsi üçün respublikamızın neft sənayesinə investisiya qoymağa hazır olduğunu bildirmişdir. Bütün bunlar diqqətəlayiq irəliləyişlərdir. Lakin unutmamaq olmas ki, bu şirkətlər və firmalar birinci növbədə özlərinin və öz mənafeyinə uyğun olaraq hərəkət edəcəklər. Çalışmaq lazımdır ki, bizim ölkəmizin xarici siyasəti bu prinsiplərdən kənara çıxmasın. Ancaq bu halda müstəqil respublikamızın dünya dövlətləri ilə bərabər hüquqlu əməkdaşlığı lazımı səmərə verə bilər. Həmçinin hər bir tərəfdaş ölkənin spesifik xüsusiyyətinə uyğun olaraq xarici ticarət əlaqələrinin ayrıca inkişaf proqramı işlənilib-hazırlanmalıdır. “İqtisadiyyatın inkişafında və qarşılıqlı iqtisadi səmərə əldə edilməsində əsas şərtlərdən biri iki ölkə arasında iqtisadi inteqrasiyanın yaradılması və inkişafıdır. [53, s.152]

“Ölkə iqtisadiyyatının qarşısına qoyduğu əsas vəzifələrdən biri regionların iqtisadi inkişafını gücləndirmək, paxtaxt-əyalət arasında səviyyə fərqinin aradan qaldırılmasına nail olmaqdır. Bu baxımdan Azərbaycanın digər ölkələrlə iqtisadi əlaqələrinin tədqiqinə yalnız xarici-iqtisadi fəaliyyət stratigiyası prizmasından deyil, eyni zamanda regional inkişaf konsepsiyası çərçivəsində də baxmaq lazımdır. [35, s. 161]

Xarici ticarət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi ixracın stimullaşdırılması siyasətinin əhəmiyyəti böyükdür. Fikrimizcə, Azərbaycanda ixracın stimullaşdırılmasının bir neçə metodundan istifadə etmək məqsədəuyğun olardı:

1. Vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi. Qısa müddət ərzində ixracdan maksimum effekt əldə etmək məqsədilə vergi güzəştlərinin həm mənfəətdən vergiyə, həm də dolayı vergilərə (ƏDV və aksizlər) tətbiq etmək olar. İxracın inkişafında prioritet əhəmiyyət kəsb edən istehsal sahələrinə münasibətdə mənfəətdən vergiyə güzəştlərin tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu cür güzəşt növü ixracyönümlü siyasət həyata keçirən ölkələr üçün daha münasibdir.

2. İnhisarlar və sənayenin prioritet sahələri arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi. Bu cür qarşılıqlı münasibətlərə təsir etmək üçün ixracatçılara müəyyən güzəştlər (dəmiryolu daşımaları tariflərində, kommunal xidmətlər tariflərində və s. güzəştlər.) verilə bilər.

3. Xarici ticarət ilə əlaqədar olan sahələrdə məqsədli investisiya proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi. Bu proqramlar eyni zamanda, həm dövlət büdcəsindən, həm də bankların güzəştli kreditləri hesabına maliyyələşdirilə bilər.

4. İxracın stimullaşdırılmasında lizinq mühüm rol oynaya bilər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, lizinq ölkə iqtisadiyyatına yeni texnika, texnologiya və s. formasında “real” investisiyaların cəlb edilməsində ən səmərəli üsullardan biridir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə istismar edilən avadanlıq və texnikaların 60-70%-i lizinq yolu ilə əldə edilib. Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin, texniki və texnoloji yenilməsinə kəskin ehtiyac duyulur. Lizinqdən istifadə bir çox müəssisələrin istehsalın modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə və rəqabət qabiliyyətli istehsalı qurmağa imkan verəcək və bu zaman investisiyalara tələbat azalacaq.

5. Xarici bazarların mənimsənilməsində milli müəssisələrə yardım üçün təşkilati-texniki dəstək mexanizminin tətbiqi və səmərəli istifadəsi. Bu öz növbəsində aşağıdakıları nəzərdə tutur:

- ixracyönümlü müəssisələrə xarici sifarişlərin alınmasında və yüksək keyfiyyətli sənaye avadanlığının əldə edilməsində yardım göstərilməsi;
- müxtəlif növ kommersiya informasiyalarının qorunması;

- ixracatçıların xarici ölkələrdə dövlət və hökumətə qurumlarında maraqlarının təmsil edilməsi və s.

6. İxrac-idxal əməliyyatlarının kreditləşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün güclü kredit təşkilatlarının yaradılması. Bu zaman ixrac kreditlərinin sığortalanması və yalnız Azərbaycan məhsullarının alınması şərti ilə xarici ölkələrin xarici ölkələrin idxalçılara dövlət kreditlərinin verilməsi, həmçinin ixrac istehsalçılarının maliyyələşdirilməsini həyata keçirən iri bank strukturlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Belə tədbirlər həmçinin Azərbaycanın milli valyutasının mövqeyini möhkəmləndirərək onun dönərliliyini artıracaq və bu aspektdə xarici ticarət siyasətinin valyuta siyasəti ilə uzlaşdırılması istiqamətində böyük irəliləyiş əldə edilə bilər.

7. Azad iqtisadi zonaların bir növü olan xüsusi ixracyönümlü və elmi-texniki zonaların yaradılması. Bu cür zonalarda investorlar sonradan istehsal ediləcək məhsulun əsas hissəsini ixrac etmək şərti ilə xammalın, materialların və avadanlıqların rüsumsuz idxalı üçün xüsusi lisenziyalar əldə edə bilərlər. Bu zonalarda effektiv valyuta nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və inkişafı müstəsna məsələdir.

Beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsi və imicinin yüksəldilməsi, onun milli valyutasının dönərliliyinin artması və mövqeyinin güclənməsi Azərbaycan mənşəli malların və xidmətlərin dünya bazarına maneəsiz çıxarılmasının təmin olunması, ölkəmizin ixrac potensialının gücləndirilməsi və ümumiyyətlə ixracın strukturunun təkmilləşdirilməsi, beynəlxalq ticarətdə ölkəmizin mənafeələrinin qorunması, xarici tərəf müqabilləri ilə eyni şərtlə ticarət əlaqələrinin qurulması, milli istehsalın inkişaf etdirilməsi üçün əlavə stimulların yaradılması, sağlam rəqabət şəraitində ölkədə istehsal olunan məhsulların keyfiyyətinin artırılması baxımından Azərbaycanın ÜTT-yə qəbul olunması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xarici iqtisadi əlaqələr sisteminin çoxillik fəaliyyət təcrübəsi onu təsdiq edir ki, burada baş verən proseslər müxtəlif olsa da, dəyişikliklərə məruz qalıblar. İqtisadiyyat elminin əsas məqsədi bu dəyişikliklərin ölkələrin iqtisadi sisteminin mövcudluğuna necə təsir edəcəyini müəyyən etməkdən ibarətdir. A. Smitin sadə iqtisadi modellərindən başlayaraq, M. Porterin və müasir komputerlər vasitəsilə hazırlanan iqtisadi riyazi modellər yeganə məqsədə çatmağa istiqamətlənir: milli iqtisadiyyatın

dünya iqtisadiyyatı ilə münasibətlərini sabitləşdirmək, onun inkişafını proqnozlaşdırmaq. [91, s. 91-92]

Bu prosedə mühüm məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına baxmayaraq, Azərbaycan da daxil olmaqla ölkələrin qarşısında duran əsas məsələ strateji əhəmiyyəti yüksək olan Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmaqdır. Məlumdur ki, ÜTT-nin əsas məqsədi dünya ticarətinin geniş miqyaslı və dünya səviyyəsində liberallaşdırılmasıdır. Keçmiş SSRİ ölkələrinin az sayda bir qrup ÜTT-nin tam hüquqlu üzvi olmuşdur. Bu, təşkilata üzv olmaq, prosedurlarının uzunmüddətli olması və mürəkkəbliliyi ilə əlaqədardır.

ÜTT-yə üzv olmağın ən böyük üstünlüklərindən biri də bu təşkilata üzv olan 135-dən çox ölkə ilə idxal və ixrac əməliyyatlarını aparmaq imkanındır.

Bundan başqa xarici ticarətin təkmilləşdirilməsi siyasətinə istehsal yönümlü sahibkarlığın inkişafı və ixracata istiqamətlənməsi də daxildir. Yeni istehsal sahələrinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi prioritet məsələlərdən biridir.

Aşağıdakı istiqamətlərdə xarici ticarət əlaqələrinin təkmilləşdirilməsi aparıcı mövqedə dayanır:

- 1) sərhədyanı ərazilərdə və regional əhəmiyyətli şəhərlərdə azad ticarət zonalarının yaradılması;
- 2) xarici ticarət üzrə qəbul edilmiş proqramlara əsasən, onun difersifikasiyasının həyata keçirilməsi;
- 3) xarici ticarət siyasətinin koordinasiyası baxımından, dövlət səviyyəsində xarici ölkələrdə milli ticarət təşkilatlarının yaradılması proseslərinə yardım edilməsi;
- 4) yüksək rentabelli və dövriyyəyə malik iri ticarət şirkətləri ilə işləməyə üstünlük verilməsi və s.

Xarici ticarət perspektivləri baxımından burada təklif edilən alternativ metodlar və vasitələr onun təkmilləşdirilməsi baxımından səmərəlidir.

Xarici investisiyaların cəlb edilməsi strategiyası müəyyən istiqamətlərdə təkmilləşdirilməli və yeni formalarda istifadə edilməlidir. Ən əsası ayrı-ayrı ölkələr üzrə konkret investisiya proqramları hazırlanmalıdır.

Ölkəmizin timsasında nəzərdən keçirsək, bazar iqtisadiyyatı sistemində

faaliyyətinin qısamüddətli olduğunu nəzərə alaraq, investsiyaların müddətlər üzrə xüsusi çəkilərinin yenidən strukturlaşdırılmasına ehtiyac vardır.

Bütövlükdə, iqtisadiyyatın inkişafına birbaşa və portfel investisiyaların strukturunu da təkmilləşdirmək lazımdır. Xarici investisiyaların cəlb edilməsi daxili rəqabəti stimullaşdırmalıdır. Həmçinin birbaşa və dolaylı investisiyaların strukturunun xüsusi çəkilərinə nisbətən optimallaşdırılması xarici investisiyaların cəlb edilməsinə təsir edəcəkdir.

Xarici iqtisadi əlaqələrin genişlənməsində birgə yaradılan müəssisələr də özünəməxsus yer tutur. Birgə müəssisələrin inkişafı təmayülünün mövcud olması xarici iqtisadi əlaqələr strategiyasının səmərəli təşkilini təsdiq edən göstəricidir. İqtisadi məntiqə əsasən, ölkələr arasında münasibətlər iqtisadi maraqların ilkin mübadiləsi olan xarici ticarətdən başlanır. [99, s. 513-514] Xarici ticarət ölkələrinin əsas üstünlüklərinin və zəif cəhətlərini müəyyən edir. Daha sonra ölkələr arasında xarici investisiyaların cəlb edilməsi sahəsində əməkdaşlıq baş verir. Bundan iqtisadi cəhətdən bəhrələnən ölkələr yeni imkanlar əldə etmək üçün əməkdaşlığı birgə müəssisələr formasında davam etdirirlər. Birgə müəssisələr bütün digər xarici iqtisadi əlaqələr formalarını özündə birləşdirən bir formadır.

Bildiyimiz kimi, müasir dövrdə beynəlxalq əmək miqراسiyasının üstünlükləri çoxdur. Ölkələrarası əmək miqراسiyası çox zaman tam mütəşəkkil şəkildə baş verən bir prosesdir. Lakin makro səviyyədə dövlətin iqtisadi siyasəti beynəlxalq əmək miqراسiyası proseslərini tənzimləməkdən və iqtisadi təmayülləri nəzərə alaraq uyğunlaşdırmaqdan ibarət olmalıdır. [64, s. 13-14]

Ölkələrarası əmək ehtiyatlarının miqراسiyası üstünlüklərindən biri də dünya bazarında və iqtisadi sistemində işləmək səriştəsinə malik kadrların hazırlanması və təklif edilməsidir. Məhz mütəxəssis və peşəkar sahibkarların hazırlanması, onların xarici ölkələrdə işləmək vərdişlərinə yiyələnməsi əsas strateji vəzifədir. Əmək ehtiyatlarının miqراسiyası ölkələr arasında iqtisadi əlaqələri gücləndirir, təcrübə mübadiləsinə kömək edir və sahibkarlıq əlaqələrinin yeniləşməsinə xidmət edir.

İstənilən dövlətin elmi-texniki sferadakı təkmilləşmə siyasətinə dünyanın elmi-texnoloji inkişaf sürətinə uyğunlaşmaq səviyyəsini artırmaq və bundan faydalanmaq

imkanlarını genişləndirməklə daxil olmalıdır. Bundan başqa elmi-texnoloji əkəmdaşlıqda ölkələrin elmi-texnoloji üstünlüklərindən maksimum istifadə edilməlidir. Elmi-texnoloji transferlər konkret mütəxəssislər və konkret məhsullar vasitəsilə həyata keçirilir.

Elmi-texnoloji inkişafı təmin etmək üçün iqtisadiyyatımızın xüsusi və dövlət sektorunun subyektlərinin dünyanın iri TMSŞ-lərinin həyata keçirdiyi iqtisadi layihələrdə iştirakına şərait yaratmaq lazımdır. Dünyanın çoxlu sayda ölkələrində fəaliyyət göstərən TMSŞ-lərin kiçik layihələrində iştirakından başlayan sahibkarlar müəyyən təcrübə əldə edər və elmi-texnoloji resurslarla daha asan təmin oluna bilərlər. Elmi-texnoloji tərəqqi o sferada və ya bazar segmentində baş verir ki, dünyada həmin məhsullara, xidmətə yüksək tələbat var və bu sahələri inkişaf etdirmək səmərəlidir. Məsələn, elektroavadanlıq, kompüter texnologiyaları, hərbi sahə və digərlərini qeyd etmək olar.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə bu sahədə mövcud olan problemlərin araşdırılaraq üzə çıxarılmasını tələb edir. Belə ki, “açıq iqtisadiyyat” sisteminə keçid şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili və idarə edilməsi səmərəlilik baxımından formalaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir.

Azərbaycanın dünya ölkələri ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilmə mexanizminin müasir konsepsiyası belə bir fakta da əsaslanmalıdır ki, milli iqtisadiyyatımız dünya iqtisadiyyatı sisteminə üzvi bağlı olaraq onun ayrılmaz bir hissəsini təşkil edir. Elə bu səbəbə görə də milli iqtisadiyyatımız dünya iqtisadiyyatı sisteminə inteqrasiya yolunu xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf etdirilməsi strategiyasında ana xətt kimi götürməlidir. Milli gəlirin artırılması isə ölkəmizin sosial-iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsində əsas mənbə kimi çıxış edir. [49, s. 31]

Qeyd etmək lazımdır ki, idxal ilə rəqabət qabiliyyəti olan mal istehsal edən yerli istehsalçılar idxalın azalmasına təsir edən tarifin tətbiqindən mənfəətlənə bilirlər. İdxal olunan məhsullar istehlakçıya nə qədər baha başa gəlersə, o bir o qədər çoxlu yerli mallara üz tutmalı olur. [24, s. 120]

Bundan başqa, əgər himayəçilik siyasəti uzun müddət və birtərəfli qaydada tətbiq edilərsə, gömrük divarları arxasında gizlənən yerli istehsalçılar istehsalın məhsuldarlığın, çeşidinin, keyfiyyətinin artırılması qayğısına qalmır, onların yeni və ən yeni texnologiyalarının tətbiqinə marağını azaldır.

Bunlar da milli iqtisadiyyatın kənar təsirlərdən qorunmasını, onun beynəlxalq ixtisaslaşmada iştirakının optimallaşdırılmasını, dünya bazarında milli istehsalçıların mövqelərinin, milli valyutanın mövqeyinin möhkəmləndirilməsini tələb edir. Məhz bu məqsədlər xarici iqtisadi fəaliyyətin dövlət tənzimlənməsini zəruri edir. Aparılan təhlillər göstərir ki, müasir dövrdə dünya təsərrüfat sistemində baş verən köklü keyfiyyət dəyişiklikləri nəticəsində xarici iqtisadi fəaliyyət mürəkkəb dinamik bir sistemə çevrilərək hər bir ölkədə milli iqtisadiyyatın sabit inkişaf səviyyəsinin, maliyyə sabitliyinin və effektiv valyuta siyasətinin təmin olunmasında xeyli güclü təsirə malikdir. Bu baxımdan müasir dövrdə milli iqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsinin yüksəlməsi və ölkənin dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası hər bir ölkədə məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən xarici iqtisadi və onun uzlaşdırılmış valyuta siyasətdən çox asılıdır.

Eləcə də, tarif rüsumları və sərhəd vergiləri kimi idxalı bahalaşdırıb yerli istehsalın gəlirlərini artıran, yəni qiymət mexanizmi yolu ilə sərbəst ticarətə müdaxilə xüsusiyyətləri olan tədbirlər nəzərdə tutulmalıdır.

İxracatın stimullaşdırılması; xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi heç də həmişə idxalın məhdudlaşdırılmasına yönəlmir. Əsas məqsəd ixracatın və ya ümumən valyuta gəlirləri gətirən sahələrin stimullaşdırılmasından ibarətdir. Bunun üçün isə dövlət sahibkarlara müxtəlif maliyyə köməkliyi göstərir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafın təmin olunması baxımından daxili iqtisadi siyasətlə xarici iqtisadi siyasət arasında sıx bir əlaqə vardır. Daxili iqtisadi siyasət xarici iqtisadi siyasətə təsir etdiyi kimi bunun əks əlaqəsi mövcuddur.

Aparılan təhlil göstərir ki, Azərbaycanda xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi sistemi inkişaf etmiş bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə geniş istifadə olunan prinsiplərə, üsullara və vasitələrə əsaslanan liberal dövlət tənzimləmə sistemində uyğun formalaşdırılır.

Xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi mexanizminin ən vacib tərkib hissələrinin biri kimi fəaliyyət göstərən Dövlət Gömrük Komitəsi dövlətin gömrük sərhədində idxal-ixrac axınına bilavasitə nəzarət edən dövlət idarəsidir. O, gömrük statistikasını aparır, gömrük qayda və üsullarını hazırlayır, gömrük rüsum və vergilərini yığır. [34, s. 93]

Fikrimizcə, ölkəmizin xarici iqtisadi əlaqələrinin milli iqtisadi mənafeələrinin optimal şəkildə reallaşdırılmasının təmin edilməsi baxımından təşkili və idarə edilməsi sistemi düzgün formalaşdırılmışdır. Lakin xarici iqtisadi fəaliyyətin səmərəliliyinin yüksəldilməsi mövqeyindən yanaşdıqda bu sistemin təşkil olunmasına yanaşma prinsipinin dəyişilməsi zərurəti ortaya çıxır. Təcrübə göstərir ki, ictimai münasibətlərin bütövlükdə transformasiya olduğu müasir Azərbaycan gerçəkliyində qabaqcıl ölkələrin təcrübələrinin öyrənilərək mexaniki olaraq sözügedən sahəyə tətbiq olunacaq əksər hallarda gözlənilən müsbət nəticələri vermir. Bu baxımdan xarici iqtisadi əlaqələrin həyata keçirilməsi mexanizminin formalaşdırılması və hərəkətə gətirilməsi prosesində ölkəmizin qabaqcıl elmi mərkəzlərinin və ayrı-ayrı tanınmış elm xadimlərinin potensial imkanlarından maksimum istifadə edilməlidir. Daha dəqiq desək, bu sahədə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulan hər hansı bir dəyişikliyin əsasında həmin mərkəzlərin və ya mütəxəssislərin konsepsiyaları, fikirləri dayanmalıdır. Məsələn, ölkə tədqiqatçılarının bəzi fikirlərini qeyd etmək istərdik. “Dünya iqtisadiyyatı sistemində fəaliyyət göstərən ölkələrin hər birinin özünəməxsus inkişaf xüsusiyyətləri və problemləri mövcuddur. Qloballaşan dünyada bu ölkələrin istər öz milli inkişafının təmin edilməsi baxımından, istərsə də onların qlobal iqtisadi inkişafa təsiri baxımından araşdırılması həmin ölkələrin ümumi oxşar əlamət və göstəricilərinə görə qruplaşdırılmasını şərtləndirir.

Onu da qeyd edək ki, dünya ölkələrinin öyrənilməsinin ümumi bir metodologiyası yoxdur. Ona görə də, müxtəlif beynəlxalq təşkilatlar müxtəlif metodologiyalara əsaslanaraq dünya ölkələrini qruplaşdırırlar.” [46, s. 157]

“Dünya təcrübəsində milli iqtisadiyyatla milli bazarın qarşılıqlı halda formalaşması vəzifəsinin səmərəli həllinin konkret bir nəzəri modeli və sistemi yoxdur. Hər bir konkret halda, cari və perspektiv məqsədlərin reallaşdırılması imkanları, dünya

təcrübəsi əsas götürülmək və iqtisadi təhlükəsizlik gözlənilməklə, bu problemin ümumimilli təkrar istehsalın səmərəliliyi həddlərində həll etməyə cəhd göstərilməlidir” [21, s. 342]

“Qloballaşma şəraitində respublikamızın qarşısında duran ən başlıca problemlərdən biri spesifik milli inkişaf modelləri və ümumbəşəri inkişaf meyllərini səmərəli uzlaşdırmaqla, milli maraq və mənafeələr baxımından milli iqtisadiyyatın formalaşmasının makroiqtisadi problemlərini səmərəli və optimal müddətdə həll edilməsinə imkan verən iqtisadi strategiyasının işlənilib-hazırlanmasıdır.” [21]

“Siyasi və iqtisadi müstəqilliyi möhkəmləndirən inteqrasiya və qlobal proqramlar, mexanizmlər xarici ticarət siyasətinin əsasında dayanmalıdır.” [6, s. 151]

3.3. Valyuta nəzarəti sistemində dövlət tənzimlənməsinin prioritet istiqamətləri

Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyət xarici-iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi vasitəsilə milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasının zəruriliyini sübut edir.

“Xarici ticarət sahəsində aparılan islahatların strateji xətti idxal-ixrac əməliyyatları üçün əlverişli şəraitin yaradılmasından, onları tənzimləmək qaydaları liberallaşdırılmasından ibarətdir” [23, s.183]

“Yeni iqtisadi şəraitdə bazar münasibətlərinin formalaşması, istehsalın məqsədyönlü idarə edilməsi, çoxcəhətli sosial-iqtisadi vəzifələrinin həlli istehsalı və bundan sonra xarici ticarət əlaqələrinin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini tələb edir.” [22, s. 99]

“Beləliklə, respublikanın ixrac imkanlarının genişləndirilməsi və ixrac bazasının diversifikasiyası Azərbaycanın ümumi iqtisadi siyasətində başlıca istiqamətlərdən biri olmalıdır. Bu son nəticədə ölkəmizin valyuta gəlirlərinin çoxalmasına və deməli, onun tədiyə balansının yaxşılaşdırılmasına səbəb olacaqdır”. [38, s. 155]

Bunun üçün xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin

gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu isə öz növbəsində valyuta tənzimlənməsinin alət və metodlarının həmçinin, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Hal-hazırda valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin müəyyənəddici sənədi “Valyuta tənzimi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur.

Bu qanunun qəbul olunduğu vaxtdan hazırki dövrə qədər ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir və bu qanunun ayrı-ayrı maddələrinin təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

“Qloballaşma mərhələsində beynəlxalq əmək bölgüsünün dərinləşməsi və bütövlükdə yer kürəsi üzrə yayılması, ölkələrarası mal mübadiləsinin intensivləşməsi, istehsal və elmi-texniki koorperasiya, eləcə də valyuta sferasında olan dəyişikliklərin baş verməsi ilə səciyyələnir.” [17, s. 165]

Məsələn, qanunda hesablarla iş rejiminin reqlamentləşdirilməsi; “rezidentin” “qeyri-rezident” kateqoriyasına, “qeyri-rezidentin” isə “rezident” kateqoriyasına keçdiyi müddətin müəyyənləşdirilməsi kimi mühüm məsələlər üzrə izahat verilmir. Hazırki dövrdə Azərbaycan Respublikasının sərhədləri daxilində (xaricində) 180 gündən çox yerləşmək haqda gömrük orqanları və pasport nəzarəti orqanlarının qüvvədə olan qaydaları tətbiq edilir. Bu zaman vətəndaşlıq nəzərə alınmır. Qanunda dəqiq təlimatların olmaması onların istifadəsi prosedurunun mürəkkəbləşdirir. Buna görə də “Valyuta tənzimi” haqda qanunun yeni redaksiyasında bu anlayışların hesablanması dəqiq müddətinin qeyd olunması məqsədəuyğundur. Hesab edirik ki, bütün ixracatçı hüquqi şəxslər haqda informasiyanın da vahid bir strukturda cəmlənməsinə böyük ehtiyac vardır.

Eləcə də, ixrac ehtiyatlarından istifadənin səmərəliliyinin yüksəldilməsinə iqtisadi tənzimləmə mexanizminin təsirini gücləndirmək üçün ixracatçı müəssisələrin reyestrinin (İMR) tərtib edilməsi vacibdir. Dövlətin həyata keçirəcəyi tədbirlərin miqyasını, nəticələrini qiymətləndirmək üçün ilkin tədbir kimi ixracatçı firmaların sayı bilinməlidir. Bu zaman firmanın ixracatçı kriteriyasına uyğun gəlməsini müəyyənləşdirmək üçün onun il ərzində xaricdə reallaşdırdığı məhsulun, yaxud göstərdiyi xidmətin ümumi dövriyyəsidəki xüsusi çəkisinin əsas götürülməsi

məqsədəuyğun hesab edilir.” [54, s. 149]

Qərbi Avropa ölkələrində qanunvericilik bazasında kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatlar dəqiq göstərilmişdir. Bu siyahıya daxil olmayan bütün digər əməliyyatlar cari əməliyyatlara aid edilir.

Azərbaycan Respublikasının sözügedən qanununda kapitalın hərəkəti ilə bağlı olmayan əməliyyatlar, yəni cari əməliyyatlar dəqiq göstərilir, kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatların, yəni kapital əməliyyatların siyahısı verilir. Lakin, cari əməliyyatlara aid olmayan bütün digər əməliyyatlar da kapital əməliyyatlarına aid edilir. Yəni, kapital əməliyyatlarına aid olan valyuta əməliyyatlarının siyahısı hələ də açıq qalır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, kapital əməliyyatlarına aid olan əməliyyatların aparılması üçün Mərkəzi Bankın xüsusi icazəsi (lisenziyası) tələb olunur. Bu isə uzunmüddətli və mürəkkəb prosedurdur. Bu valyuta nəzarətini həyata keçirən orqanın agentlərinin işini çətinləşdirir və əlavə dəqiqləşdirmələrin aparılmasını tələb edir.

Bu əməliyyatların Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi təsnifatını tətbiq etmək məqsədəuyğun olardı. Yəni, hansı əməliyyatların kapital əməliyyatlarına aid edildiyini ciddi şəkildə müəyyənləşdirərək, lisenziyalaşdırmaq, bütün digər əməliyyatları isə cari əməliyyatlara aid etmək vacibdir.

Eləcə də qəbul olunan hüquqi norma və normativ aktlara müəyyən müddət ərzində əlavə və dəyişikliklərin edilməyəcəyini qanunvericilik səviyyəsində təsbit etmək zəruridir. Bu xarici iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçılarının, valyuta nəzarəti orqan və agentlərinin işini sabitləşdirməyə imkan yaradardı. Bu tədbirlər ölkədən kapitalın çıxarılmasına güclü maneə olacaq. Belə ki, bəzi hallarda qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi, xarici-iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və ya valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarının kəskin şərtlə dəyişdirilməsi ilə bağlı gözləntilər adətən xarici-iqtisadi fəaliyyətin iştirakçıları ölkədən kapitalı çıxarmağa təhrik edir. Müəyyən müddət ərzində qanunvericiliyin dəyişdirilməsi və sabit saxlanılmasının təminatı bu riskləri aşağı salmış olar. Azərbaycan Respublikasında Valyuta Nəzarəti üzrə Vahid Orqanın yaradılması və bu orqanın valyuta qanunvericiliyini pozan şəxslərə qarşı qanunla nəzərdə tutulmuş bütün

tədbirləri tətbiq etmə səlahiyyətlərin verilməsi zəruridir. Bütün informasiyanın bir təşkilatda cəmlənməsi bu informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə, məsələn, valyuta gəlirlərinin və ya əmtəələrinin daxil olmasının dəyər göstəricisi üzrə statistik emalı qanun pozuntusunun üzə çıxarılmasından valyuta qanunvericiliyi pozan şəxslərə qarşı tədbirlərin görülməsində olan müddəti minimuma endirməyə imkan verəcək. Bu bir günlük-qısaömürlü firmalara öz əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verməyərək, kapital axının qarşısında əhəmiyyətli maneyə çevriləcək.

Valyuta tənziyi və valyuta nəzarətinin əsas alətlərindən biri cərimə sanksiyalarıdır. Bu sanksiyaların tam istifadə olunması əvvəla, valyuta qanunvericiliyi pozuntularının üzə çıxarılması zamanı dövlətin itkilərini qismən bərpa etməyə; ikincisi, xarici iqtisadi fəaliyyətin digər iştirakçılarını belə hərəkətlərdən çəkəndirməyə imkan verir. Lakin bu alətin effektivliyi üçün qanunda cərimə sanksiyalarının məbləğini qəti surətdə müəyyən etmək lazımdır. Onlar kifayət qədər yüklü olmalı və Mərkəzi Bankın nümayəndələrinin şəxsi yanaşmasına uyğun olaraq variasiyalara məruz qalmamalıdır.

Dissertasiyada belə bir nəticə əsaslandırılır ki, Xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək qanunvericilik səviyyəsində daxili konvertasiyanın təsbit edilməsi və xarici konvertasiya rejiminin tətbiqi zəruridir. Bu həmçinin milli valyutanın xarici bazarlarda mövqeyini möhkənləndirməyə, inflyasiya proseslərinin və iqtisadiyyatın dollarlaşmasının qarşısını almağa imkan verir. Bəzi hallarda fikrimizcə, Azərbaycan neftindən istifadə edən ölkələrlə hesablaşmaların aparılması üçün “neft manatlarının” tətbiqi məqsədəuyğun olar. Hesab edirik ki, xarici konvertasiyanın tətbiqi və hesablaşmalar zamanı “neft manatlarının” istifadəsinə tədiyə balansının tarazlığının təmin olunmasına və bütövlükdə Azərbaycanda makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasına müsbət təsir edə bilər. İqtisadiyyatları enerji daşıyıcılarının ixracına yönümlü olan bir sıra MDB ölkələrinin iqtisadçılarının valyuta nəzarəti sahəsində apardığı xüsusi tədqiqatlarda da bu iddiaya son zamanlar daha çox rast gəlinir.

Bir sıra tədqiqatların nəticələri göstərir ki, xarici ticarət əməliyyatlarının həyata keçirilməsinin fərqləndirici xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təsnifləşdirmək olar:

- xarici ticarət fəaliyyətinin çoxlu sayda normativ-hüquqi aktlarla tənzimlənməsi;

- idxal və ya ixrac əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi zamanı çoxlu sayda xərc mənbələrinin əmələ gəlməsi;

- bir çox hallarda malsatan və malalanlar arasında hesablaşmaların sərbəst konvertasiya olunan valyuta ilə həyata keçirilməsi;

- malların alıcıları və satıcıları biri-birindən çox uzaq olması nəticəsində vaxt baxımından malların idxalı yaxud ixracının həyata keçirilməsinin uzun müddətliliyi və s.” [71, s. 138-139]

“Vaxt baxımından həyata keçirilən xarici ticarət əməliyyatlarının uzun müddətliliyi xüsusi hesabların və ya subhesabların olmasını tələb edir. Belə ki, bu hesablar və subhesablar malların yolda mühafizəsinə və onlara nəzarəti həyata keçirmək və eləcə də malların tam dəyərinin formalaşdırılması prosesi üçün vacibdir.

Azərbaycan Respublikasının gömrük yığımları və ödənişlərinin də mühasibat uçotunda vaxtında əks etdirilməsi əsas məsələlərdən biridir. Xarici ticarət əməliyyatları üzrə hər hansı xarici valyuta ilə hesablaşmalar həyata keçiriləndə malların göndərilməsi üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməsi vaxtı ilə ödəniş vaxtının üst-üstə düşməməsi nəticəsində məzənnə fərqi yaranır ki, bunun da mühasibat uçotunda əks etdirilməsi vacib şərtlərdən biridir.” [66]

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində dövlətə valyuta ehtiyatlarının həcmi daim artırmaq və yüksək səviyyədə saxlamaq lazımdır. Bunun üçün balansdankənar hesablardan istifadə etmək olar. Məsələn, ixracatçıların qarşısına əldə etdikləri bütün valyuta gəlirlərini dövlətə aşağıdakı qaydada satılması şərtini qoymaq;

- Valyuta gəlirlərinin 90%-ni satışın həyata keçirildiyi günə Mərkəzi Bankın cari kursuna uyğun olaraq, manat vəsaitlərinin hesablaşma hesabına köçürmək və satılmış valyutanın ekvivalent məbləğini 2-3 ay əvvəlki müddətdə razılaşıdırılmış qəti müəyyən edilmiş kursla sonradan geri alınmaq hüququ ilə balansdan kənar hesaba köçürülməsi.

- Sonradan geri alınma kursu bu zaman manatın kursunun dollara nisbətən ehtimal olunan mümkün qalxması və ya enməsinə nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir. Lakin bu ixracatçı üçün əhəmiyyətli itkilərə səbəb olmamalıdır və yaxud balansdan kənar hesablardakı qalıqlara aylıq faizlərin (2%-dən 4%-dək) əlavə olunmasının

mümkünlüyü haqda razılığa gəlmək olar.

- Valyuta gəlirlərinin 10%-i isə cari hesablara köçürülməsi;
- Balansdankənar hesabdən xarici valyutanı alınmasına, malların, işlərin və xidmətlərin idxalı üzrə müqavilələrin ödənilməsi; gömrük rüsumları və yığımlarının ödənilməsi; bankların komissiya haqqalarının və ezamiyyə xərclərinin ödənilməsi üçün vəsaitlərinin alınması məqsədilə icazə vermək.

Bu qaydalar ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasına imkan verəcək və ixrac əməliyyatlarının həcmnin azalmasına gətirib çıxarmayacaqdır.

Lakin müasir dövrdə ölkədən kapital axınının qarşısının alınması və əvvəllər çıxarılmış kapitalın repatriasiyası (geri qaytarılması) məsələsi, yenə də ən mühüm məsələlərdən biri kimi qarşıda durur. Belə məsələlərin həlli vergitutma sahəsində vəziyyəti dəyişdirmədən mümkün deyil. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda əvvəllər ölkədən çıxarılan kapitalın geri qaytarılması üçün “vergi əhvinin” tətbiqi haqda təkliflərə rast gəlmək olar, yəni, bu kapitalın nə zaman və necə ölkədən çıxarılması haqqda hesabat tələb etməməyin məqsədəuyğunluğu təklif olunur. Təkcə bu tədbirin həyata keçirilməsi arzu olunan nəticəni verməyəcək. Bunun üçün kapitalın geri qaytarılmasına iqtisadi stimulyaradılmalıdır. Daha dəqiq desək, qanunvericilik səviyyəsində bu müddəanın qüvvəyə mindiyi gündən bir il ərzində kapitalı Azərbaycan Respublikasına qaytaran hər kəsə qaytarılan məbləği ölkə sənayesinə və ya kənd təsərrüfatına investisiya kimi yatırmaq şərti ilə 2 il ərzində bu məbləğləri vergidən azad etmək, bu müddət bitdikdən sonra isə vergiləri misal üçün, aşağıdakı sxem üzrə tutmaq:

- ödəniləcək verginin 30%-i məbləğində;
- daha bir il keçdikdən sonra ilə ödəniləcək verginin 60%-i məbləğində və s.

Bundan əlavə güzəştli vergi sistemini tətbiq etmək olar, yəni müvəffəqiyyətli sahibkarlıq fəaliyyəti və istehsalın artımı zamanı vergi dərəcələrinin daha əlavə iki il müddətinə azadılmasını tətbiq etmək olar. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi əvvəllər ölkədən çıxarılan kapitalın geri qaytarılmasına imkan verəcək və bu kapital təkcə milli bank sisteminin güclənməsinə və milli sənayenin inkişafına deyil həm də bütövlükdə ölkədə iqtisadi vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına səbəb olacaq.

“Xarici-iqtisadi fəaliyyətdə vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi prosesində mövcud olan problemlərin mahiyyətinin öyrənilməsi vergi nəzarətinin səmərəliliyinin artırılmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edir” [39, s. 153]

Qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin reallaşdırılması müasir şəraitdə Azərbaycanın valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin səmərəliyini yüksəldəcək.

Hazırda Azərbaycan Respublikasında artıq valyuta sistemi formalaşmış və təşəkkül tapmışdır. Onun işi müxtəlif valyuta nəzarəti orqan və agentlərinin qarşılıqlı fəaliyyətindən asılıdır: Azərbaycan Respublikasının Hökuməti, Mərkəzi Bank, Dövlət Gömrük Komitəsi, Manotorinq Xidməti, Vergilər Nazirliyi və eləcə də müvəkkil banklar. Bu orqanların işinin koordinasiyası, dəqiqliyi və fasiləsizliyi olmadan valyuta nəzarətinin bütün sistemi xarici ticarət əməliyyatların həyata keçirilməsini mürəkkəbləşdirən bürokratik aparatdan başqa heç bir şey olmayacaq.

Təcrübə göstərir ki, müstəqillik illərində formalaşan və təşəkkül tapmış mövcud valyuta nəzarəti sistemi sözsüz ki, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin və iqtisadi suverenliyinin qorunmasında, xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırılmasında, Azərbaycan iqtisadiyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında öz rolunu oynamışdır. Lakin yenə də bu sistemin daha da təkmilləşdirilməsinə obyektiv zərurət duyulur.

“İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması baxımından pul-kredit sisteminə yanaşma heç də yalnız kredit-bank sisteminin təhlükəsizliyi ilə bağlı deyildir. Bu cür yanaşmaya həm də valyuta, inflyasiya-qiyət təhlükəsizliyi, maliyyə-pul tədavülünün təhlükəsizliyi də daxil edilir” [27, s. 142]

Azərbaycan Respublikasında xarici-iqtisadi fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyi valyuta tənzimi və valyuta nəzarəti praktikasının təhlili hərtərəfli sübut edir ki, optimal nəticələrə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərin həlli zəruridir: ilk növbədə valyuta nəzarətinin bütün iştirakçıları tərəfindən valyuta qanunvericiliyinə lazımlı səviyyədə riayət olunması baxımından bu iştirakçılarla bərabər məsuliyyətin tətbiq edilməsi zəruridir. Bu gün məsuliyyətin əsas ağırlığı müvəkkil banklar və onların müştərilərinin üzərinə düşür. İnformasiyanın vaxtılı-vaxtında müvəkkil

banklara çatdırılmasına cavabdeh olan Dövlət Gömrük Komitəsi öhdəliklərin lazımı qaydada yerinə yetirilməsi hüququnu öz üzərinə götürərək, beləliklə məsuliyyətdən qaçmışdır. Buna görə də valyuta nəzarətinin imkanlarından tam istifadə etmək üçün valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə valyuta nəzarətinin bütün iştirakçılarının üzərinə bərabər məsuliyyətin qoyulması məqsədəuyğundur.

Valyuta nəzarətinin mövcud sistemi mürəkkəbdir və çoxlu vaxt tələb edir, onun unifikasiyasının zəruriliyi tam aydındır. Belə ki, gömrük sənədlərinin uçotunun hər bir əmtəə kodu üzrə tərtib olunması zəruridir, bu isə hər dəfə çoxlu sayda sənədlərin və bəyannamələrin tərtib olunmasını tələb edir. Bu isə müvəkkil bankların həm çoxlu vaxt, həm də əmək itkisinə gətirib-çıxarır.

Əgər sənədləşmə hər bir ayrıca əmtəə kodu üzrə deyil bütövlükdə müqavilənin məbləği üzrə tərtib olunarsa, bu qeydiyyat proseduru sadələşdirməyə imkan verərdi və nəzarət proseduru əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirirdi. Lakin bu tədbirlər nəzarət proseduru həm də daha qeyri-dəqiq edərdi.

Müvəkkil banklar və Dövlət Gömrük Komitəsi arasında informasiya mübadiləsi üçün xüsusi gömrük-bank proqramı işlənib-hazırlanmış və tətbiq edilir. Bu proqram kifayət qədər təkmil olmadığı üçün hər bir müvəkkil bank özünün əlavə “müşayətedici” proqramlarını yaratmağı məcburdur. Bu, çoxlu səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur və nəzarəti mürəkkəbləşdirir. Mövcud proqramı Elektron Hökumət Layihəsi çərçivəsində elə şəkildə təkmilləşdirmək lazımdır ki, bütün müvəkkil banklarda bu proqramlar eyni olsun. Nəzarətin unifikasiyası səhvlərin sayını azalmasına gətirib-çıxaracaq və uyğun olaraq valyuta nəzarətinin dəqiqliyini və dolğunluğunu artıracaq. Hesab edirik ki, bu prosedurlar ölkədə yaradılan Asan Xidmət strukturunun iş prinsipinə uyğun və onunla qarşılıqlı şəkildə uzlaşdırılmaqla həyata keçirilməlidir.

Müasir şəraitdə görülən və yenidən xidmətlərin idxal-ixrac üzərində nəzarətin yenidən təşkilinə xüsusi zərurət duyulur, belə ki, məhz bu müqavilələrin vasitəsilə kapital axınının əsas həcmi həyata keçirilir.

İşlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilələrin ciddi şəkildə üç qrup üzrə ayrılması məqsədəuyğun olardı. Daha dəqiq desək, bunlar aşağıdakı

qruplardır:

- birinci qrupa o müqavilələr aid edilir ki, burada görülən işlər və göstərilən xidmətlər maddi əsas malikdir. Yəni bu qrupa nəqliyyat daşıyıcıları; tikinti, yol çəkilişi və təmiri üzrə işlər; plakat, buklet və televiziya reklam çarxlarının yaradılması ilə bağlı göstərilən reklam xidmətləri aid edilə bilər;

- ikinci qrupa maddi əsas malik olmayan və ya maddi əlavələr tələb etməyən görülən işlər və göstərilən xidmətlər üzrə müqavilələri aid etmək olar;

- üçüncü qrupa intellektual fəaliyyətin məhsulları aid edilə bilər.

Birinci qrupa aid olan görülən işlər və göstərilən xidmətlər üzrə müqavilələri idxal-ixrac xarici ticarət sövdələşmələri üzrə mal müqavilələri kimi adi qaydada sövdələşmə pasportu ilə rəsmiləşdirmək lazımdır.

İkinci qrupa aid olan görülən işlər və göstərilən xidmətlər üzrə müqavilələrin isə-görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin müstəqil komissiyalar tərəfindən qəbul olunması aktı əsasında (mövcud praktikaya uyğun ikitərəfli alqı-satqı aktları üzrə deyil) rəsmiləşdirilməsini həyata keçirmək və yaxud, görülən işlər və göstərilən xidmətləri iki mərhələ üzrə təsdiq etmək:

I mərhələ - ikitərəfli alqı-satqı aktı üzrə;

II mərhələ - aktın imzalandığı vaxtdan 2-3 ay sonra əvvəl təsdiq olunan akta əsasən konkret marketinq və ya konsaltinq xidmətləri üzrə nəticələrin istifadə olunmasının təsdiqedicisi sənədlərini tələb etmək.

İntellektual mülkiyyətin ixracına aid olan üçüncü qrup müqavilələri isə yalnız müvafiq elm və mədəniyyət sahəsinin mütəxəssislərinin ekspert qiymətləndirməsi və Azərbaycanın hökumət orqanlarının xüsusi komissiyasının qərarından sonra rəsmiləşdirmək məqsədəuyğundur.

Kapitalın ölkədən çıxarılması yollarından biri də hesablaşmaların-”bank köçürməsi” formasından istifadə edilməsidir. İdxal müqavilələrinin ödənilməsi zamanı bu hesablaşma formasından istifadəyə qadağa qoyulması və onun akkreditiv hesablaşma formasına dəyişdirilməsi akkreditiv hesablaşma formasının istifadəsinin bütün üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verərək, idxalçıların məsuliyyətinin gücləndirilməsinə və xaricə köçürülən pul vəsaitlərinin üzərində banklar tərəfindən

nəzarətin yüksəldilməsinə şərait yaratmış olacaq. Eləcə də, malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olana qədər pul vəsaitlərini xarici təchizatlara köçürülməməsinə imkan yarana bilər. Bu valyuta vəsaitlərinin xaricə əsaslandırılmamış köçürülməsinin qarşısının alınmasında kifayət qədər effektiv və təsirli bir tədbir ola bilər.

Xarici iqtisadi fəaliyyətin idxal-ixrac sahələri üzərində valyuta nəzarəti mexanizmlərinin müvəffəqiyyətli inkişafına fikrimizcə aşağıdakı amillərin hesabına nail olmaq olar:

- ölkənin və ya regionun iqtisadiyyatının spesifik xüsusiyyətləri haqda informasiyaya malik olmaq;
- dünya səviyyəli banklarla müxbir münasibətlərə malik olmaq;
- valyuta əməliyyatları bazarında rəqabət qabiliyyətli olmaq;
- valyuta bazarında yaxşı reputasiyaya malik olmaq, müvəkkil banklar üçün isə xüsusilə bankın əlverişli yerləşməsi, yüksək ixtisaslı kadrların mövcudluğu və müasir texnologiyalardan istifadə hesabına valyuta əməliyyatları bazarında dominant mövqeyə malik olmaq;
- ən az xərclərlə başa gələn xidmətləri təqdim etmək;
- valyuta tənzimlənməsi və nəzarəti orqanlarının normativ sənədləri və valyuta qanunvericiliyi üzrə sənədləri dəqiq bilmək və iş əsnasında onlardan dəqiq istifadə etmək;
- xarici konturagentlərlə iş təcrübəsi və bacarıqlarına malik olan mütəxəssislərdən istifadə etmək

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə dövlətin valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı vəzifələri nəzərdə tutan kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması zəruridir:

- dövlət idarəetmə sistemində səmərəliliyin artırılması, ölkənin maliyyə sektorunun dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, maliyyə bazarının sağlamlaşdırılması məqsədilə hazırda ölkədə valyuta-maliyyə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən ayrı-ayrı strukturlarının birləşdirilməsi əsasında əlahiddə, müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət orqanının yaradılması;

- bu quruma qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ölkənin bütün aidiyyəti dövlət qurumlarının və digər strukturların fəaliyyətlərini koordinasiya etmək və maliyyə bazarlarının iştirakçılara real təsir göstərmək imkanı və səlahiyyətlərinin verilməsi;

- maliyyə nəzarəti sahəsində formalaşmış və uğurla sınaqdan keçmiş müsbət ənənələrin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişaf məqsədlərinə adekvat olaraq qısa, orta və uzunmüddətli fəaliyyət strategiyalarının hazırlanması;

- mövcud qeyri-müəyyənliklər şəraitində maliyyə-bank sistemində baş verə biləcək risklərin minimuma endirilməsi məqsədilə çoxsənərilə tənzimlənmə proqramlarının hazırlanması;

- ölkədən valyuta axınlarının qarşısının alınması və ölkəyə qeyri-neft sektoru hesabına valyuta axınlarının təmin edilməsi məqsədilə idxaləvəzləyici və ixrac yönümlü sahələrin inkişafını stimullaşdıran, investisiya mühitinin əlverişliliyini artıran, ölkənin milli valyuta və maliyyə sisteminin etibarlılığını yüksəldən maliyyə alətlərinin maliyyə bazarlarında geniş yayılmasının təmin edilməsi;

- valyuta-maliyyə monitorinqi sahəsində qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinə və daha təkmil qanunvericilik bazasına malik olan ölkələrlə və bu istiqamətdə müvafiq texniki, metodiki dəstək göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində, o cümlədən idxal-ixrac əməliyyatlarında əsas və potensial tərəfdaş ölkələr ilə valyuta-maliyyə nəzarəti sahəsində, xüsusilə valyuta və kapital resurslarının ölkədən qanunsuz axınının qarşısının alınması istiqamətində qarşılıqlı nəzarətin həyata keçirilməsi şərtlərini, prinsiplərini və qaydalarını özündə ehtiva edən ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin imzalanması və ratifikasiya edilməsi;

- dinamik dəyişən dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya şəraitində maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini, çevikliyi və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və maliyyə-pul tənzimlənməsinin (valyuta əməliyyatlarının təşkili baxımından) effektiv modelinin reallaşdırılması zamanı əldə edilmiş nəticələrlə gözlənilən nəticələr arasındakı fərqin

daim nəzarətdə saxlanması;

- kapitalın qeyri-rəsmi axını ilə yanaşı, Azərbaycan banklarının xarici aktivlərinin və rezident hüquqi, fiziki şəxslərin xarici bank hesablarındakı pul vəsaitlərinin artması ilə əlaqədar olaraq rəsmi pul vəsaitlərinin axınının qarşısının alınması üzərində nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi.

Yuxarıda irəli sürülən əsaslandırılmış təkliflər, ilk növbədə, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin mövcud sisteminin səmərəliliyinin artırılmasına və təkmilləşdirilməsinə yönəldilmişdir.

Beləliklə, dissertasiya işində apardığımız tədqiqatların nəticələri göstərir ki, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin mövcud sistemində adekvat mahiyyət dəyişikliklərinin aparılması, sistemin müasir şəraitə uyğunlaşdırılması qaçılmaz zərurətdir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Tədqiqatın sonunda aşağıdakı mühüm elmi nəticələr əldə edilmişdir:

Fikrimizcə, ilk növbədə əmtəələrin ixrac siyasəti xammalın emalının dərinləşməsinə, son məhsul istehsalının artırılmasına, beləliklə də ixracın strukturunda hazır son məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsinə yönəldilməlidir.

Neft sənayesində ixrac ehtiyatının yerli xüsusiyyətlər əsasında səmərəli formalaşdırılmasına və inkişafına yalnız sahə problemləri prizmasında deyil, daha geniş səviyyədə yanaşmaq məqsədəuyğundur. Çünki Azərbaycanda bu problemin optimal həlli ilə daxili istehsal, çox sahəli iqtisadiyyatın inkişafı, idxalın strukturu və xarici ticarətin inkişafı sıx əlaqədardır.

Azərbaycan Respublikasının prezidenti İ.H.Əliyevin 20-ci illərə baxış konsepsiyasında qeyd edildiyi kimi respublikada iqtisadiyyatın strukturunun təkmilləşdirilməsi, yeni prioritet sahələrinin yaradılması, alternativ ixrac istiqamətlərinin formalaşması və dünya təsərrüfatına inteqrasiyanın gücləndirilməsi istiqamətində böyük irəliləyişlərin qazanılması bilavasitə zamanın tələbidir. Başlıca vəzifə bu konsepsiyadan irəli gələn müddəaları həyata keçirməklə respublika iqtisadiyyatının bütün sahələrinin ixrac potensialından səmərəli istifadə edilməsini təmin etməkdən ibarətdir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan öz investisiya imkanlarını digər ölkələrin biznes strukturları ilə strateji ittifaqların yaradılması yolu ilə daha da gücləndirə bilər. Belə ki, digər ölkələrin bazarlarına çıxış, məhz bu strukturların reallaşdırma kanallarından istifadə Azərbaycan məhsullarının ixracına şərait yaradaraq, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafına səbəb olacaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkənin xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf konsepsiyası milli iqtisadiyyatın inkişaf konsepsiyası çərçivəsində reallaşmalı və onun digər elementləri ilə koordinasiya edilməlidir. Bunu bir çox araşdırmaların nəticələri də göstərir.

Xarici ticarət siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biri kimi ixracın stimullaşdırılması siyasətinin əhəmiyyəti böyükdür. Fikrimizcə, Azərbaycanda ixracın stimullaşdırılmasının bir neçə metodundan istifadə etmək məqsədəuyğun olardı:

1. Vergi və gömrük güzəştlərinin tətbiq edilməsi. Qısa müddət ərzində ixracdan maksimum effekt əldə etmək məqsədilə vergi güzəştlərinin həm mənfəətdən vergiyə, həm də dolaylı vergilərə (ƏDV və aksizlər) tətbiq etmək olar. İxracın inkişafında prioritet əhəmiyyət kəsb edən istehsal sahələrinə münasibətdə mənfəətdən vergiyə güzəştlərin tətbiq edilməsi məqsədəuyğun olardı. Bu cür güzəşt növü ixracyönümlü siyasət həyata keçirən ölkələr üçün daha münasibdir.

2. İnhisarlar və sənayenin prioritet sahələri arasında qarşılıqlı münasibətlərin tənzimlənməsi. Bu cür qarşılıqlı münasibətlərə təsir etmək üçün ixracatçılara müəyyən güzəştlər (dəmiryolu daşımaları tariflərində, kommunal xidmətlər tariflərində və s. güzəştlər.) verilə bilər.

3. Xarici ticarət ilə əlaqədar olan sahələrdə məqsədli investisiya proqramlarının hazırlanması və həyata keçirilməsi. Bu proqramlar eyni zamanda, həm dövlət büdcəsindən, həm də bankların güzəştli kreditləri hesabına maliyyələşdirilə bilər.

4. İxracın stimullaşdırılmasında lizinq mühüm rol oynaya bilər. Dünya təcrübəsi göstərir ki, lizinq ölkə iqtisadiyyatına yeni texnika, texnologiya və s. formasında “real” investisiyaların cəlb edilməsində ən səmərəli üsullardan biridir. Sənayecə inkişaf etmiş ölkələrdə istismar edilən avadanlıq və texnikaların 60-70%-i lizinq yolu ilə əldə edilib. Azərbaycanın sənaye müəssisələrinin, texniki və texnoloji yenilməsinə kəskin ehtiyac duyular. Lizinqdən istifadə bir çox müəssisələrin istehsalın modernləşdirilməsinin həyata keçirilməsinə və rəqabət qabiliyyətli istehsalı qurmağa imkan verəcək və bu zaman investisiyalara tələbat azalacaq.

5. Xarici bazarların mənimsənilməsində milli müəssisələrə yardım üçün təşkilati-texniki dəstək mexanizminin tətbiqi və səmərəli istifadəsi. Bu öz növbəsində aşağıdakıları nəzərdə tutur:

-ixracyönümlü müəssisələrə xarici sifarişlərin alınmasında və yüksək keyfiyyətli sənaye avadanlığının əldə edilməsində yardım göstərilməsi;

- müxtəlif növ kommersiya informasiyalarının qorunması;
- ixracatçıların xarici ölkələrdə dövlət və hökumətə qurumlarında maraqlarının təmsil edilməsi və s.

6. İxrac-idxal əməliyyatlarının kreditləşdirilməsinin həyata keçirilməsi üçün güclü kredit təşkilatlarının yaradılması. Bu zaman ixrac kreditlərinin sığortalanması və yalnız Azərbaycan məhsullarının alınması şərti ilə xarici ölkələrin idxalçılarına dövlət kreditlərinin verilməsi, həmçinin ixrac istehsalçılarının maliyyələşdirilməsini həyata keçirən iri bank strukturlarının yaradılması nəzərdə tutulur. Belə tədbirlər həmçinin Azərbaycanın milli valyutasının mövqeyini möhkəmləndirərək onun dönrəliliyini artıracaq və bu aspektdə xarici ticarət siyasətinin valyuta siyasəti ilə uzlaşdırılması istiqamətində böyük irəliləyiş əldə edilə bilər.

7. Azad iqtisadi zonaların bir növü olan xüsusi ixracyönümlü və elmi-texniki zonaların yaradılması. Bu cür zonalarda investorlar sonradan istehsal ediləcək məhsulun əsas hissəsini ixrac etmək şərti ilə xammalın, materialların və avadanlıqların rüsumsuz idxalı üçün xüsusi lisenziyalar əldə edə bilərlər. Bu zonalarda effektiv valyuta nəzarəti sisteminin formalaşdırılması və inkişafı müstəsna məsələdir.

Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin həyata keçirilmə mexanizminin təkmilləşdirilməsi, ilk növbədə bu sahədə mövcud olan problemlərin araşdırılaraq üzə çıxarılmasını tələb edir. Belə ki, “açıq iqtisadiyyat” sisteminə keçid şəraitində xarici iqtisadi əlaqələrin təşkili və idarə edilməsi səmərəlilik baxımından formalaşdırılmalı və təkmilləşdirilməlidir.

Azərbaycanda makroiqtisadi vəziyyət xarici-iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsi vasitəsilə milli iqtisadiyyatın inkişafının stimullaşdırılmasının zəruriliyini sübut edir.

Bunun üçün xarici ticarət fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi sisteminin gücləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi zəruridir. Bu isə öz növbəsində valyuta tənzimlənməsinin alət və metodlarının həmçinin, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin qanunvericilik bazasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Hazırda valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin müəyyən edici sənədi “Valyuta tənzimi

haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunudur. Bu qanunun qəbul olunduğu vaxtdan hazırki dövrə qədər ölkə iqtisadiyyatında əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir və bu qanunun ayrı-ayrı maddələrinin təkmilləşdirilməsi və dəqiqləşdirilməsinə ehtiyac duyulur.

Məsələn, qanunda hesablarla iş rejiminin reqlamentləşdirilməsi; “rezidentin” “qeyri-rezident” kateqoriyasına, “qeyri-rezidentin” isə rezident” kateqoriyasına keçdiyi müddətin müəyyənləşdirilməsi kimi mühüm məsələlər üzrə izahat verilmir.

Qanunda dəqiq təlimatların olmaması onların istifadəsi proseduru mürəkkəbləşdirir. Buna görə də “Valyuta tənzimi” haqda qanunun yeni redaksiyasında bu anlayışların hesablanması dəqiq müddətinin qeyd olunması məqsədəuyğundur. Hesab edirik bütün ixracatçı hüquqi şəxslər haqda informasiyanın da vahid bir strukturda cəmlənməsinə böyük ehtiyac var.

Azərbaycan Respublikasının qanununda başqa prinsip tətbiq olunur, daha dəqiq desək, kapitalın hərəkəti ilə bağlı olmayan əməliyyatlar yəni cari əməliyyatlar dəqiq göstərilmişdir; kapitalın hərəkəti ilə bağlı əməliyyatların, yəni kapital əməliyyatların siyahısı verilmişdir; lakin cari əməliyyatlara aid olmayan bütün digər əməliyyatlar da kapital əməliyyatlarına aid edilir. Yəni, kapital əməliyyatlarına aid olan valyuta əməliyyatlarının siyahısı hələ də açıq qalır. Qüvvədə olan qanunvericiliyə əsasən, kapital əməliyyatlarına aid olan əməliyyatların aparılması üçün Mərkəzi Bankın xüsusi icazəsi (lisenziyası) tələb olunur. Bu isə uzun müddətli və mürəkkəb prosedurdur. Bu valyuta nəzarəti agentlərinin işini çətinləşdirir və əlavə dəqiqləşdirmələrin aparılmasını tələb edir.

Bu əməliyyatların Qərbi Avropa ölkələrində olduğu kimi təsnifatını tətbiq etmək məqsədəuyğun olardı. Yəni, hansı əməliyyatların kapital əməliyyatlarına aid edildiyini ciddi şəkildə müəyyənləşdirərək, lisenziyalaşdırmaq, bütün digər əməliyyatları isə cari əməliyyatlara aid etmək lazımdır.

Eləcə də qəbul olunan hüquqi norma və normativ aktlara müəyyən müddət ərzində əlavə dəyişikliklərin edilməyəcəyini qanunvericilik səviyyəsində təsbit etmək zəruridir.

Belə ki, bəzi hallarda qanunvericilik aktlarında dəyişikliklərin edilməsi, xarici-iqtisadi fəaliyyətin məhdudlaşdırılması və ya valyuta əməliyyatlarının həyata keçirilməsi qaydalarının kəskin şərtlə dəyişdirilməsi ilə bağlı gözləntilər adətən xarici-iqtisadi fəaliyyətin iştirakçılarını ölkədən kapitalı çıxarmağa təhrik edir. Müəyyən müddət ərzində qanunvericiliyin dəyişdirilməsi və sabit saxlanılmasının təminatı bu riskləri aşağı salmış olar. Azərbaycan Respublikasında Valyuta Nəzarəti üzrə Vahid Orqanın yaradılması və bu orqanın valyuta qanunvericiliyini pozan şəxslərə qarşı qanunla nəzərdə tutulmuş bütün tədbirləri tətbiq etmə səlahiyyətlərin verilməsi zəruridir. Bütün informasiyanın bir təşkilatda cəmlənməsi bu informasiyanın müxtəlif məqsədlərlə, məsələn, valyuta gəlirlərinin və ya əmtəələrinin daxil olmasının dəyər göstəricisi üzrə statistik emalı qanun pozuntusunun üzə çıxarılmasından valyuta qanunvericiliyi pozan şəxslərə qarşı tədbirlərin görülməsindək olan müddəti minimuma endirməyə imkan verəcək. Bu bir günlük-qısaömürlü firmalara öz əməliyyatlarını həyata keçirməyə imkan verməyərək, kapital axınının qarşısında əhəmiyyətli maneyə çevriləcək.

Valyuta tənziyi və valyuta nəzarətinin əsas alətlərindən biri-cərimə sanksiyalarıdır. Lakin bu alətin effektivliyi üçün qanunda bu cərimə sanksiyalarının məbləğini qəti surətdə müəyyən etmək lazımdır. Onlar kifayət qədər yüklü olmalı və Mərkəzi Bankın nümayəndələrinin şəxsi yanaşmasına uyğun olaraq variasiyalara məruz qalmamalıdırlar.

Xarici ölkələrin təcrübəsindən istifadə edərək qanunvericilik səviyyəsində daxili konvertasiyanın təsbit edilməsi və xarici konvertasiya rejiminin tətbiqi zəruridir. Bu həmçinin milli valyutanın xarici bazarlarda mövqeyini möhkənləndirməyə, inflyasiya proseslərinin və iqtisadiyyatın dollarlaşmasının qarşısını almağa imkan verir. Bəzi hallarda fikrimizcə, Azərbaycan neftindən istifadə edən ölkələrlə hesablaşmaların aparılması üçün “neft manatlarının” tətbiqi məqsədəuyğun olar. Hesab edirik ki, xarici konvertasiyanın tətbiqi və hesablaşmalar zamanı “neft manatlarının” istifadəçisinə tədiyə balansının tarazlığının təmin olunmasına və

bütövlükdə Azərbaycanda makromaliyyə sabitliyinin təmin olunmasına müsbət təsir edə bilər.

İqtisadi inkişafın müasir mərhələsində dövlətə valyuta ehtiyatlarının həcmi daim artırmaq və yüksək səviyyədə saxlamaq lazımdır. Bunun üçün balansdankənar hesablardan istifadə etmək olar. Məsələn, ixracatçıların qarşısına əldə etdikləri bütün valyuta gəlirlərini dövlətə aşağıdakı qaydada satılması şərtini qoymaq:

-Valyuta gəlirlərinin 90%-ni satışın həyata keçirildiyi günə Mərkəzi Bankın cari kursuna uyğun olaraq, manat vəsaitlərinin hesablaşma hesabına köçürmək və satılmış valyutanın ekvivalent məbləğini 2-3 ay əvvəlki müddətdə razılaşdırılmış qəti müəyyən edilmiş kursla sonradan geri alınmaq hüququ ilə balansdan kənar hesaba köçürülməsi.

-Sonradan geri alınma kursu bu zaman manatın kursunun dollara nisbətən ehtimal olunan mümkün qalxması və ya enməsinə nəzərə almaqla müəyyənləşdirilir. Lakin bu ixracatçı üçün əhəmiyyətli itkilərə səbəb olmamalıdır və yaxud balansdan kənar hesablardakı qalıqlara aylıq faizlərin (2%-dən 4%-dək) əlavə olunmasının mümkünlüyü haqda razılığa gəlmək olar.

-Valyuta gəlirlərinin 10%-i isə cari hesablara köçürülməsi;

-Balansdankənar hesabdən xarici valyutanı alınmasına, malların, işlərin və xidmətlərin idxalı üzrə müqavilələrin ödənilməsi; gömrük rüsumları və yığımlarının ödənilməsi; bankların komissiya haqqalarının və ezamiyyə xərclərinin ödənilməsi üçün vəsaitlərinin alınması məqsədilə icazə vermək.

Bu qaydalar ölkənin valyuta ehtiyatlarının artırılmasına imkan verəcək və ixrac əməliyyatlarının həcmi azalmasına gətirib-çıxarmayacaq.

Lakin müasir dövrdə ölkədən kapital axınının qarşısının alınması və əvvəllər çıxarılmış kapitalın repatriasiyası (geri qaytarılması) məsələsi, yenə də ən mühüm məsələlərdən biri kimi qarşıda durur. Belə məsələlərin həlli vergitutma sahəsində vəziyyəti dəyişdirmədən mümkün deyil. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda əvvəllər ölkədən çıxarılan kapitalın geri qaytarılması üçün “vergi əhvinin” tətbiqi haqda təkliflərə rast gəlmək olar, yəni, bu kapitalın nə zaman və necə ölkədən çıxarılması haqqda

hesabat tələb etməməyin məqsədəuyğunluğu təklif olunur. Təkcə bu tədbirin həyata keçirilməsi arzu olunan nəticəni verməyəcək. Bunun üçün kapitalın geri qaytarılmasına iqtisadi stimulyar yaradılmalıdır. Daha dəqiq desək, qanunvericilik səviyyəsində bu müddəanın qüvvəyə mindiyi gündən bir il ərzində kapitalı Azərbaycan Respublikasına qaytaran hər kəsə qaytarılan məbləği ölkə sənayesinə və ya kənd təsərrüfatına investisiya kimi yatırmaq şərti ilə 2 il ərzində bu məbləğləri vergidən azad etmək, bu müddət bitdikdən sonra isə vergiləri misal üçün, aşağıdakı sxem üzrə tutmaq:

-ödəniləcək verginin 30%-i məbləğində;

-daha bir il keçdikdən sonra ilə ödəniləcək verginin 60%-i məbləğində və s.

Bundan əlavə güzəştli vergi sistemini tətbiq etmək olar, yəni müvəffəqiyyətli sahibkarlıq fəaliyyəti və istehsalın artımı zamanı vergi dərəcələrinin daha əlavə iki il müddətinə azadılmasını tətbiq etmək olar. Belə tədbirlərin həyata keçirilməsi əvvəllər ölkədən çıxarılan kapitalın geri qaytarılmasına imkan verəcək və bu kapital təkcə milli bank sisteminin güclənməsinə və milli sənayenin inkişafına deyil həm də bütövlükdə ölkədə iqtisadi vəziyyətin daha da yaxşılaşmasına səbəb olacaq.

Qüvvədə olan qanunvericiliyin təkmilləşdirilməsi üzrə yuxarıda qeyd olunan tədbirlərin reallaşdırılması müasir şəraitdə Azərbaycanın valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarəti sisteminin səmərəliyini yüksəldəcək.

Təcrübə göstərir ki, müstəqillik illərində formalaşan və təşəkkül tapmış mövcud valyuta nəzarəti sistemi sözsüz ki, Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin və iqtisadi suverenliyinin qorunmasında, xarici ticarət fəaliyyətinin inkişafının stimullaşdırılmasında, Azərbaycan iqtisadiyyatının dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasında öz rolunu oynamışdır. Lakin yenə də bu sistemin daha da təkmilləşdirilməsinə obyektiv zərurət duyulur.

Azərbaycan Respublikasında xarici-iqtisadi fəaliyyəti sahəsində mövcud qanunvericiliyi valyuta tənzimi və valyuta nəzarəti praktikasının təhlili hərtərəfli sübut edir ki, optimal nəticələrə nail olmaq üçün bir sıra məsələlərin həlli zəruridir: ilk növbədə valyuta nəzarətinin bütün iştirakçıları tərəfindən valyuta

qanunvericiliyinə lazımlı səviyyədə riayət olunması baxımından bu iştirakçılarla bərabər məsuliyyətin tətbiq edilməsi zəruridir. Bu gün məsuliyyətin əsas ağırlığı müvəkkil banklar və onların müştərilərinin üzərinə düşür. İnformasiyanın vaxtlı-vaxtında müvəkkil banklara çatdırılmasına cavabdeh olan Dövlət Gömrük Komitəsi öhdəliklərin lazımi qaydada yerinə yetirilməsi hüququnu öz üzərinə götürərək, beləliklə məsuliyyətdən qaçmışdır. Buna görə də valyuta nəzarətinin imkanlarından tam istifadə etmək üçün valyuta qanunvericiliyinin pozulmasına görə valyuta nəzarətinin bütün iştirakçılarının üzərinə bərabər məsuliyyətin qoyulması məqsədəuyğundur.

Valyuta nəzarətinin mövcud sistemi mürəkkəbdir və çoxlu vaxt tələb edir, onun unifikasiyasının zəruriliyi tam aydındır. Belə ki, gömrük sənədlərinin uçotunun hər bir əmtəə kodu üzrə tərtib olunması zəruridir, bu isə hər dəfə çoxlu sayda sənədlərin və bəyannamələrin tərtib olunmasını tələb edir. Bu isə müvəkkil bankların həm çoxlu vaxt, həm də əmək itkisinə gətirib-çıxarır.

Əgər sənədləşmə hər bir ayrıca əmtəə kodu üzrə deyil bütövlükdə müqavilənin məbləği üzrə tərtib olunarsa, bu qeydiyyat proseduru sadələşdirməyə imkan verərdi və nəzarət proseduru əhəmiyyətli dərəcədə sadələşdirirdi. Lakin bu tədbirlər nəzarət proseduru həm də daha qeyri-dəqiq edərdi.

Müvəkkil banklar və Dövlət Gömrük Komitəsi arasında informasiya mübadiləsi üçün xüsusi gömrük-bank proqramı işlənib-hazırlanmış və tətbiq edilir. Bu proqram kifayət qədər təkmil olmadığı üçün hər bir müvəkkil bank özünün əlavə “müşayətədedici” proqramlarını yaratmağı məcburdur. Bu, çoxlu səhvlərin meydana çıxmasına səbəb olur və nəzarəti mürəkkəbləşdirir. Mövcud proqramı Elektron Hökumət Layihəsi çərçivəsində elə şəkildə təkmilləşdirmək lazımdır ki, bütün müvəkkil banklarda bu proqramlar eyni olsun. Nəzarətin unifikasiyası səhvlərin sayını azalmasına gətirib-çıxaracaq və uyğun olaraq valyuta nəzarətinin dəqiqliyini və dolğunluğunu artıracaq. Hesab edirik ki, bu prosedurlar ölkədə yaradılan Asan Xidmət strukturunun iş prinsipinə uyğun və onunla qarşılıqlı şəkildə uzlaşdırılmaqla həyata keçirilməlidir.

Müasir şəraitdə görülən və yenidən xidmətlərin idxal-ixrac üzərində nəzarətin yenidən təşkilinə xüsusi zərurət duyulur, belə ki, məhz bu müqavilələrin vasitəsilə kapital axınının əsas həcmi həyata keçirilir.

İşlərin görülməsi və xidmətlərin göstərilməsi üzrə müqavilələrin ciddi şəkildə üç qrup üzrə ayrılması məqsədəuyğun olardı. Daha dəqiq desək, bunlar aşağıdakı qruplardır:

-birinci qrupa o müqavilələr aid edilir ki, burada görülən işlər və göstərilən xidmətlər maddi əsas malikdir. Yəni bu qrupa nəqliyyat daşıyıcıları; tikinti, yol çəkilişi və təmiri üzrə işlər; plakat, buklet və televiziya reklam çarxlarının yaradılması ilə bağlı göstərilən reklam xidmətləri aid edilə bilər;

-ikinci qrupa maddi əsas malik olmayan və ya maddi əlavələr tələb etməyən görülən işlər və göstərilən xidmətlər üzrə müqavilələri aid etmək olar;

-üçüncü qrupa intellektual fəaliyyətin məhsulları aid edilə bilər.

Birinci qrupa aid olan görülən işlər və göstərilən xidmətlər üzrə müqavilələri idxal-ixrac xarici ticarət sövdələşmələri üzrə mal müqavilələri kimi adi qaydada sövdələşmə pasportu ilə rəsmiləşdirmək lazımdır.

İkinci qrupa aid olan görülən işlər və göstərilən xidmətlər üzrə müqavilələrin isə-görülən işlərin və göstərilən xidmətlərin müstəqil komissiyalar tərəfindən qəbul olunması aktı əsasında (mövcud praktikaya uyğun ikitərəfli alqı-satqı aktları üzrə deyil) rəsmiləşdirilməsini həyata keçirmək və yaxud, görülən işlər və göstərilən xidmətləri iki mərhələ üzrə təsdiq etmək:

I mərhələ- ikitərəfli alqı-satqı aktı üzrə;

II mərhələ- aktın imzalandığı vaxtdan 2-3 ay sonra əvvəl təsdiq olunan akta əsasən konkret marketinq və ya konsaltinq xidmətləri üzrə nəticələrin istifadə olunmasının təsdiqedicisi sənədlərini tələb etmək.

İntellektual mülkiyyətin ixracına aid olan üçüncü qrup müqavilələri isə yalnız müvafiq elm və mədəniyyət sahəsinin mütəxəssislərinin ekspert qiymətləndirməsi və Azərbaycanın hökumət orqanlarının xüsusi komissiyasının qərarından sonra rəsmiləşdirmək məqsədəuyğundur.

Kapitalın ölkədən çıxarılması yollarından biri də hesablaşmaların-”bank köçürməsi” formasından istifadə edilməsidir. İdxal müqavilələrinin ödənilməsi zamanı bu hesablaşma formasından istifadəyə qadağa qoyulması və onun akkreditiv hesablaşma formasına dəyişdirilməsi akkreditiv hesablaşma formasının istifadəsinin bütün üstünlüklərindən istifadə etməyə imkan verərək, idxalçıların məsuliyyətinin gücləndirilməsinə və xaricə köçürülən pul vəsaitlərinin üzərində banklar ərəfindən nəzarətin yüksəldilməsinə şərait yaratmış olacaq. Eləcə də, malların Azərbaycan Respublikasının gömrük ərazisinə daxil olana qədər pul vəsaitlərini xarici təchizatlara köçürülməməsinə imkan yarana bilər. Bu valyuta vəsaitlərinin xaricə əsaslandırılmamış köçürülməsinin qarşısının alınmasında kifayət qədər effektiv və təsirli bir tədbir ola bilər.

Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, müasir şəraitdə dövlətin valyuta nəzarətinin təkmilləşdirilməsi üzrə aşağıdakı vəzifələri nəzərdə tutan kompleks tədbirlərin işlənilib hazırlanması və reallaşdırılması zəruridir:

- dövlət idarəetmə sistemində səmərəliliyin artırılması, ölkənin maliyyə sektorunun dayanıqlığının möhkəmləndirilməsi, maliyyə bazarının sağlamlaşdırılması məqsədilə hazırda ölkədə valyuta-maliyyə nəzarəti funksiyasını yerinə yetirən ayrı-ayrı strukturlarının birləşdirilməsi əsasında əlahiddə, müstəqil fəaliyyət göstərən dövlət orqanının yaradılması;

- bu quruma qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada ölkənin bütün aidiyyəti dövlət qurumlarının və digər strukturların fəaliyyətlərini koordinasiya etmək və maliyyə bazarlarının iştirakçılarına real təsir göstərmək imkanı və səlahiyyətlərinin verilməsi;

- maliyyə nəzarəti sahəsində formalaşmış və uğurla sınaqdan keçmiş müsbət ənənələrin inkişaf etdirilməsi ilə yanaşı, ölkənin iqtisadi inkişaf məqsədlərinə adekvat olaraq qısa, orta və uzunmüddətli fəaliyyət strategiyalarının hazırlanması;

- mövcud qeyri-müəyyənliklər şəraitində maliyyə-bank sistemində baş verə biləcək risklərin minimuma endirilməsi məqsədilə çoxsənarili tənzimlənmə proqramlarının hazırlanması;

- ölkədən valyuta axınlarının qarşısının alınması və ölkəyə qeyri-neft sektoru hesabına valyuta axınlarının təmin edilməsi məqsədilə idxaləvəzləyici və ixrac yönümlü sahələrin inkişafını stimullaşdıran, investisiya mühitinin əlverişliliyini artıran, ölkənin milli valyuta və maliyyə sisteminin etibarlılığını yüksəldən maliyyə alətlərinin maliyyə bazarlarında geniş yayılmasının təmin edilməsi;

- valyuta-maliyyə monitorinqi sahəsində qabaqcıl idarəetmə təcrübəsinə və daha təkmil qanunvericilik bazasına malik olan ölkələrlə və bu istiqamətdə müvafiq texniki, metodiki dəstək göstərən beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığın daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi;

- Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrində, o cümlədən idxal-ixrac əməliyyatlarında əsas və potensial tərəfdaş ölkələr ilə valyuta-maliyyə nəzarəti sahəsində, xüsusilə valyuta və kapital resurslarının ölkədən qanunsuz axınının qarşısının alınması istiqamətində qarşılıqlı nəzarətin həyata keçirilməsi şərtlərini, prinsiplərini və qaydalarını özündə ehtiva edən ikitərəfli və çoxtərəfli sazişlərin imzalanması və ratifikasiya edilməsi;

- dinamik dəyişən dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya şəraitində maliyyə sisteminin təhlükəsizliyini, çevikliyi və rəqabətqabiliyyətliliyini təmin etmək məqsədilə xarici iqtisadi fəaliyyətin liberallaşdırılması və maliyyə-pul tənzimlənməsinin (valyuta əməliyyatlarının təşkili baxımından) effektiv modelinin reallaşdırılması zamanı əldə edilmiş nəticələrlə gözlənilən nəticələr arasındakı fərqin daim nəzarətdə saxlanması;

- kapitalın qeyri-rəsmi axını ilə yanaşı, Azərbaycan banklarının xarici aktivlərinin və rezident hüquqi, fiziki şəxslərin xarici bank hesablarındakı pul vəsaitlərinin artması ilə əlaqədar olaraq rəsmi pul vəsaitlərinin axınının qarşısının alınması üzərində nəzarət tədbirlərinin gücləndirilməsi.

Beləliklə, dissertasiya işində apardığımız tədqiqatların nəticələri göstərir ki, valyuta tənzimlənməsi və valyuta nəzarətinin mövcud sistemində adekvat mahiyyət dəyişikliklərinin aparılması, sistemin müasir şəraitə uyğunlaşdırılması, xarici iqtisadi fəaliyyətin konsepsiyasının işlənib hazırlanması və onun tənzimlənməsi

məsələlərində adekvatlıq prinsipinin nəzərə alınması zəruridir. Adekvatlıq prinsipi dedikdə, xarici iqtisadi fəaliyyətin elə bir institusional tənzimləmə sisteminin yaradılması başa düşülür ki, o, beynəlxalq norma, qaydalar və qloballaşma tendensiyalarına riayət olunması çərçivəsində xarici iqtisadi fəaliyyətin xarakteri və istiqamətlərində milli iqtisadi mənafeələrin prioritetlərini qoruyub saxlaya və müdafiə edə bilsin. Adekvatlıq prinsipi xarici iqtisadi fəaliyyətin institusional tənzimləmə sisteminin xüsusiyyətlərinin və dünya iqtisadiyyatının qloballaşması qanunauyğunluqlarının üzvi surətdə səciyyələndirilməsinin konseptual əsası kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bununla bərabər adekvatlığın özünün mahiyyəti və tərkibi beynəlxalq tələb, norma və qaydaların daxili institusional reallaşdırılmasının elə bir özünəməxsusluğu və üsulları kimi başa düşülməlidir ki, bu zaman qeyd olunan üsullar sözsüz ki, milli iqtisadi inkişafın və qloballaşan dünya iqtisadiyyatı sisteminə Azərbaycanın layiqli yerinin təmin olunması üzrə strateji məqsəd və vəzifələr prizmasından özünəməxsus funksional tənzimləmə qabiliyyətini formalaşdırmış olsun.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

- 1) Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsinin göstəriciləri. Statistik məcmuə, 2015.
- 2) Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları və İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin proqnoz göstəriciləri.
- 3) Azərbaycan Respublikasının “Valyuta tənzimi haqda” qanunu.
- 4) Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, “Ölkədə xarici iqtisadi əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqsədilə bu sahədə mövcud vəzəyyətin analitik təhlili və tövsiyələrin hazırlanması” adlı tədqiqat işçi layihəsinin yekun hesabatı, Bakı, 2003.
- 5) Abasov N.S. Aqrar sahədə xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi, 08.00.05; 08.00.12 namizədlik dissertasiyası, Bakı 2008, s-134.
- 6) Abdullayev E.İ. Beynəlxalq ticarət əlaqələrinin hüquqi tənzimlənməsi və Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq hüquq təcrübəsi, namizədlik dissertasiyası, 12.00.10, Bakı 2005, s-151.
- 7) Abdullayev S.H., Dadaşeva G.F., Feyzullayev C.Ə., “Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət sahəsində qanunvericiliyinin təhlili”, Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 86 s.
- 8) Abdullayev Z.S., Abbasov A.B. Neft sənayesinin iqtisadiyyatı və iadrə edilməsi. Bakı. 2000, s- 39.
- 9) Aslanov E. Yeni dünya nizami və milli inkişaf, Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 2006, 216 s.
- 10) Atakişiyev M.A. Qazmada istehsal potensialından səmərəli istifadə problemləri. Bakı, 1998, s- 157.
- 11) Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Respublikanın elmi-praktiki konfransının materialları (AMEA, kollektiv elmi-redaksiya heyəti). Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri, Bakı.

2010, s-262.

12) Babayev F.F. Kənd təsərrüfatı məhsullarının ixrac potensialı və onun stimullaşdırılması məsələləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2007, s-151.

13) Bayramov Ə.İ. Beynəlxalq bazarlar sistemində milli bazar subyektlərinin inhisarçılıq fəaliyyəti və antiinhisar problemləri. 08.00.01 – doktorluq dissertasiyası. Bakı, 2002, səh. 315.

14) Bayramov Ə.İ. Regional iqtisadi inteqrasiya: nəzəriyyə və praktika, Bakı: “Azərnəşr”, 1997.

15) Bayramov Q.İ. Xarici iqtisadi fəaliyyətinin uçotu və təhlili problemləri, 08.00.12 namizədlik dissertasiyası, Bakı 1998, s-158.

16) Bədirov N.V. Milli iqtisadiyyatın təşəkkülü şəraitində Azərbaycanın xarici-iqtisadi fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2002, s-160.

17) Bərhudarov M.İ. Qloballaşma şəraitində Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və problemləri, namizədlik dissertasiyası, 08.00.01-Bakı 2003, s-160, 165.

18) Bərxudarov M., Məmmədov N. İqtisadi Təhlükəsizlik, Bakı: “İqtisadi universiteti” nəşriyyatı, 2006, 452 s.

19) Cahangirov P.H. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində aqrar ixrac potensialının formalaşdırılması amilləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2006, s-126.

20) Əliyev A. Azərbaycanın iqtisadi siyasəti, Bakı: “Qanun”, 2003, 324 s.

21) Əhmədov M.A. Qloballaşma şəraitində milli iqtisadiyyatın formalaşmasının nəzəri problemləri, elmlər doktorluq dissertasiyası, 08.00.01, Bakı 2004, s-342.

22) Əhmədov M.M. Xarici ticarət əlaqələrinin formalaşması xüsusiyyətləri və onların təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, namizədlik dissertasiyası, 08.00.05, Bakı 2006, s-99.

23) Əlirzayev K.C. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi əlaqələrinin

gömrük-tarif tənzimləmə sistemi və onun təkmilləşdirilməsi problemləri, 08.00.14, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2005, s-183.

24) Əliyev A.Ə. Azərbaycanın xarici ticarət iqtisadi əlaqələri. Bakı 2001, s-120.

25) Əliyev Ə.İ. «Azərbaycan Respublikasının xarici-iqtisadi əlaqələrinin statistik tədqiqi». 08.00.12, namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2003. səh. 123-124.

26) Əliyev N.H. «Avropa İttifaqı qloballaşma şəraitində: keçid iqtisadiyyatı ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı və genişləndirilməsi problemləri». 08.00.14, namizədlik dissertasiyası, səh. 160.

27) Əliyev R.İ. İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunmasında pul-kredit sisteminin rolu və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı-2010, s-142.

28) Əliyev Ü.Q. «Keçid dövrünün milli iqtisadi problemləri». Monoqrafiya. Bakı, 2008, səh. 219.

29) Əliyev V.İ. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi fəaliyyətinin tənzimlənməsində gömrük tariflərinin tətbiqi problemləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2005, s-152.

30) Gənciyev G.Ə. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər, Bakı, "Maarif" nəşriyyatı, 2010, s-137.

31) Gənciyev G.Ə. "Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər: müair vəziyyət və inkişaf problemləri". "Elm" nəşriyyatı. Bakı, 2005, s- 71.

32) Gənciyev G.Ə. İxrac ehtiyatlarından istifadənin yaxşılaşdırılması istiqamətləri. Bakı, "Koopreasiya nəşriyyatı". 2007, s- 22.

33) Hacızadə E.M. Neftçixarma kompleksinin iqtisadi inkişaf modeli. Bakı, "Elm", 2002, s-210.

34) Heydərov K.F. Azərbaycan Gömrüyü sabit inkişaf yolunda, Bakı, 2005 s-93.

35) Həbibbəyli Ə.İ. Azərbaycan Respublikasının Böyük Britaniya ilə xarici

iqtisadi əlaqələrinin əsas istiqamətləri, namizədlik dissertasiyası, 08.00.14, Bakı 2006, s-161.

36) Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti, Bakı: “Azərbaycan Nəşriyyatı”, 2005, 751 s.

37) Həsənov R.T. Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının bazar modelinin konseptual əsasları, Bakı: “Elm”, 1998, 343 s.

38) Hübətov N.M. Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət əlaqələrinin dövlət tənzimlənməsi sistemi və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, 08.00.14, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2007, s-155.

39) Hüseynli T.A. Xarici iqtisadi fəaliyyətdə vergi siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, 08.00.10, fəlsəfə doktoru alimlik dissertasiyası, Bakı 2010, s- 153.

40) Hüseynov T. Azərbaycanda bazar sisteminin iqtisadi problemləri, Bakı: “Elm”, 2004, 228 s.

41) Hüseynova H. Azərbaycan Avropa inteqrasiya prosesləri sistemində, Bakı: “Hərbi” nəşriyyatı, 1998, 280 s.

42) İbadzadə A.A. «Xarici ticarət əlaqələrinin modelləşdirilməsi». 08.00.13, namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2002, səh. 135.

43) İqtisadi artımın intensiv inkişaf problemləri. Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Azərbaycan Kooperasiya Universiteti. Bakı, 2010, s-124.

44) İqtisadi İnkişaf Mərkəzi, “Azərbaycanda kənd təsərrüfatı üzrə dövlət tənzimlənməsi sahəsində mövcud vəziyyətin təhlili və onun Ümumdünya Ticarət Təşkilatının tələblərinə uyğunlaşdırılması üçün tövsiyələrin hazırlanması”tədqiqat lahiyəsi üzrə yekun hesabat, Bakı, 2006, 156 s.

45) İsmayılov F. Azərbaycanda iqtisadiyyatının hərtərəfli inkişaf etdirilməsinin bəzi problemləri, Gəncə: “Gəncə Poliqrafiya”, 2006, 208 s.

46) İsmayılov F.N. Müasir qloballaşma şəraitində keçid iqtisadiyyatlı ölkələrin xarici iqtisadi əlaqələrinin inkişaf problemləri- 08.00.14, namizədlik

dissertasiyası, Bakı-2006, s-157.

47) Kərimli İ.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərin müasir problemləri, Bakı: “Çaşıoğlu”, 2006, 301 s.

48) Kərimli İ.A. Dünya iqtisadiyyatı: beynəlxalq ticarət, maliyyə və inkişaf, Bakı: “CBS”, 2006, 166 s.

49) Kərimli İ.A. Milli iqtisadiyyatın əsasları. Bakı 2011, s-31.

50) Kərimov C., Cəngiyev G. Dünya iqtisadiyyatı. Bakı: “Nurlan”, 2001, 450 s.

51) Koopersiya tarix və reallıqlar. // “Kooperasiya” B.-2009. s-24.

52) Qasımov E.A. Xarici iqtisadi əlaqələrin səmərəli istiqamətlərinin müəyyən edilməsinin nəzəri-metodoloji aspektləri- 08.00.01 namizədlik dissertasiyası, Bakı-2004, s-154.

53) Qənbərov F.Ə. Azərbaycan və Özbəkistan respublikaları arasında iqtisadi əlaqələrin təkmilləşdirilməsi və inkişafı, 08.00.14, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2000, s-152.

54) Qurbanzadə A.A. Azərbaycanın ixrac potensialının inkişaf problemləri, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2004, s-149.

55) Quliyev R.R. Qloballaşan iqtisadiyyat Azərbaycan prizmasında, Bakı: “Nurlan” nəşriyyat, 2002, 127 s.

56) Mehdiyev R. Azərbaycanın inkişaf dialektikası, Bakı: “Azərbaycan Milli Ensiklopediyası” nəşriyyatı, 2000, 288 s.

57) Mirkişili T.F. Azərbaycanın xarici ticarət siyasəti: Reallıqlar və perspektivlər, Bakı: “İqtisad Universiteti” nəşriyyatı, 2004, 89 s.

58) Mirkişili T.F. Keçid iqtisadiyyatı şəraitində Azərbaycan Respublikasının xarici ticarət siyasəti və onun təkmilləşdirilməsi istiqamətləri, 08.00.14, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2004, s-151.

59) Mursadov Ə.C. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Xidmətlər, Bakı: “Adiloğlu” nəşriyyatı, 2006, 365 s.

60) Mustafayev F. «Keçid iqtisadiyyatında dövlət tənzimlənməsinin mak-

roiqtisadi aspektləri». Monoqrafiya. Bakı, Elm, 2008, səh. 281.

61) Nuriyev B. Bazar iqtisadiyyatı və Azərbaycan, Bakı: “Elm”, 1999, 256 s.

62) Rəcəbli H. BMT-nin ixtisaslaşmış qurumları, Bakı: “Azərbaycan nəşriyyatı”, 2003, 254 s.

63) Rüstəmov V.Ə. Azərbaycan və Ümumdünya Ticarət Təşkilatı: Tariflər, Bakı: “Səda” nəşriyyatı, 2007, 70 s.

64) Səmədzadə Z.Ə. Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələri // “İqtisadiyyat və həyat”, 1991, s- 13-14.

65) Səmədzadə Z.Ə. Dünya iqtisadiyyatı, Çin iqtisadi möcüzəsi, Bakı: “Gənclik”, 2001, 316 s.

66) Teymurov E.T. Azərbaycan Respublikasının xarici iqtisadi siyasətinin formalaşmasında iqtisadi inkişaf siyasətinin formalaşdırılmasında iqtisadi inkişaf amillərinin qiymətləndirilməsi- 08.00.14, fəlsəfə doktoru dissertasiyası, Bakı 2010, s- 129.

67) Vəliyev D.Ə. Azərbaycanın qlobal iqtisadiyyata inteqrasiyası. Monoqrafiya. Bakı, Adiloğlu nəşriyyatı, 2008, səh. 270.

68) Vəliyev D.Ə. Beynəlxalq iqtisadiyyat, Bakı: “Azərbaycan Universiteti”, 1998, 382 s.

69) Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarlarına inteqrasiyası: Təmayüllər, problemlər, perspektivlər, Bakı: Azərbaycan Universiteti” nəşriyyat, 2006, 242 s.

70) Vəliyev T.S., Babayev Ə.P., Meybullayev M.X. İqtisadi nəzəriyyə, Bakı: “Çaşıoğlu” nəşriyyat, 2001, 691 s.

71) Zeynalov Z.S. Aqrar sahədə idxal-ixrac əməliyyatlarının uçotunun təkmilləşdirilməsi, 08.00.05, namizədlik dissertasiyası, Bakı 2008, s-138,139.

72) Абасов Ч.М. Основные направления формирования внешнеэкономической политики Азербайджана, Баку: «Издательство Сабах», 1994, 53 с,

73) Азизов А. «Совершенствование регулирования приоритетных нап-

равлений внешнеэкономических связей Азербайджана», «Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması; təhlil və nəticələri. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri»nə həsr olunmuş elmi-praktik konfransının materialları. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu, ADİU, Azərbaycan İqtisadçılar İttifaqı, Beynəlxalq İqtisadçılar İttifaqı. Bakı, 2010, səh. 810.

74) Булатов А. «Вывоз капитала из России: вопросы регулирования» // «Вопросы экономики», № 3, 1998, -стр. 55-64, стр. 62.

75) Воробьева И.Г. «Влияние валютного регулирования в России на валютную политику коммерческих банков». Диссертация по присуждению к.э.н. по спец. 08.00.10. Ростов-на-Дону, 2005, стр. 121.

76) Гаджиев Ш.Г. Азербайджан на пути к мировому сообществу: стратегия внешнеэкономического развития, Киев, 2000, 503 с.

77) Гальперин В.М., Гребенников П.И., Леусский А.И., Тарасевич А.С. «Макроэкономика». –СПб.; СПб ГУЭФ, 1997, с. 221.

78) Ганковский В.Е. Развивающиеся страны: актуальные проблемы развития внешнеэкономических отношений, Москва: «Издательство Наука», 1978, 183 с.

79) Гилберт М. «В поисках единой валютной системы». –М.: Прогресс, 1984, с. 341.

80) Гузенко Н.Н. Валютный контроль в системе валютного регулирования: международный опыт и российская практика». Диссертация по присуждению к.э.н. по спец. – 08.00.14. –М., 2004, стр. 117.

81) Гулиев Т.А. «Кризис либерализма». Монография. Баку, 2011, стр. 367.

82) Данильцев А.В. Основы торговой политики и правила ВТО, Москва: «Международные отношения», 2005, 448 с,

83) Девид Т. Торговая политика и значения вступления в ВТО для развития России и стран СНГ, «Весь мир», 2006.

- 84) Дорнбуш Р., Фишер С. «Макроэкономика». –М.: ИНФРА-М, 1997, с. 38.
- 85) Жиренко В.В. «Трансформация механизма валютного регулирования в системе мер по интеграции России в мировую экономику». Диссертация по присуждению к.э.н. по спец. – 08.00.14. –М., 2006, стр. 130.
- 86) Кириеев А. Международная экономика: Движение товаров и факторов производства, Москва: «Международные отношения», 2000, 415 с.
- 87) Конференция Организации Объединенных Наций по Торговле и Развитию, Присоединение к ВТО и политика в области развития, Нью Йорк: «Издательство Организации Объединенных Наций», 2001, 429 с.
- 88) Косарев П.П. «Валютный контроль за экспортно-импортными операциями в период перехода к рыночным отношениям». Диссертация по присуждению ученой степени кандидата экономических наук по специальности 08.00.10. М.: 2000, стр. 58.
- 89) Линдерт П.Х., Экономика мирохозяйственных связей, Москва: «Прогрес», 1992, 520 с,
- 90) Мельников В.Н. О развитии системы валютного регулирования и валютного контроля в РФ на современном этапе // Деньги и кредит Вопросы валютного регулирования // Экономист. 1999. - № 3. - С.17-26.
- 91) Портер М.Международная конкуренция, 1996, с- 91-92.
- 92) Рубенштейн Т.Б., ВТО практический аспект, Москва: « Гелиос АРВ», 2004, 523 с.
- 93) Савон И.В. «Таможенно-тарифное регулирование как протекционистский инструмент региональной экономической политики», диссертация к.э.н. Ростов-на-Дону, 1997, стр. 131.
- 94) Садовская Н.М. «Совершенствование механизма государственного регулирования внешнеэкономической деятельности в Российской Федерации». Автореферат диссертации на соискание ученой степени к.э.н. Ростов-на-Дону,

2003, спец. – 08.00.14.

95) Сазонова Е.С. Автореферат диссертации по присуждению ученой степени кандидата экономических наук на тему: «Развитие системы валютного регулирования и контроля трансграничных валютных операций». Спец.: 08.00.10, Хабаровск, 2011.

96) Трунк-Федерова М.П., Разрешения споров в рамках ВТО, «Издательство юридического факультета С.Петербургского государственного университета», 2005, 311 с.

97) Федосеев К.А. «Валютный контроль за экспортно-импортными операциями в уполномоченном банке России», автореферат диссертации к.э.н. –М., 1998. стр. 24.

98) Хайек Ф.А. «Частные деньги». –Тверь, 1996, с. 41.

99) Хасбулатова Р.И.Международные экономические отношения, 2001, с-513-514.

100) Шмырева А.И. «Валютное регулирование и контроль в системе международных экономических отношений». Диссертация по присуждению к.э.н. по спец. – 08.00.10. –СПб., 1999, стр. 97.

101) Aaditiya Mattoo, Robert M.Stern and Gianni Zanini, A handbook of international trade in services, New York, “Oxford University Press”, 2008, 650 p.

102) Akira Kohsaka. New development strategies: beyond the Washington consensus, New York, Palgrave Macmillan”, 2003, 1197p.

103) Alex F. McCalla. Trade policy reforms and strategic export development – with special emphasis on agriculture, World Bank Institute, 18.03.2006, 29p.

104) Carol Cosgrove-Sacks and Mario Apostolov. UNECE, Trade facilitation: the challenges for growth and development, New York, “United Nations Publications”, 2003, 322 p.

105) Center for Economic Reforms of the Ministry of Economic Development of the Republic of Azerbaijan, Study of Azerbaijan's current and potential

comparative advantage, Baku, 2004, 25p.

106) Daly Herman, Operationalizing sustainable development by investing in natural capital, "Island Press", 1994

107) Edward L.Hudgins, The fundamental freedom to trade, Catos Center for Trade Policy Studies, 9 p.

108) Francisco Rodriguez and Dani Rodrick, Trade policy and economic growth: a skeptics guide to the corss-national evidence, University of Maryland and Harvard University, May 2000.

109) Frank A.G. Capitalism and underdevelopment, Monthly Review Press, New York, 1967.

110) George Soros, George Soros on globalization, "Perseus Books Group", 2002, 191p.

111) Gerald M.Meier, James E.Rauch , Leading issues in econimi development, 7th edition, Oxford University Press Inc.? New York, 2000, page: 184-188

112) Gerald M.Meier, James E.Rauch, Economic Development, New York, "Oxford University Press Inc.", 2000, 711 p.

113) Giancarlo Gandolfo, International trade theory and policy, Berlin, "Springer-Verlag Berlin", 1998, 914 p.

114) Giorgio Barba Navaretti and Paolo Epifani, Trade policy and WOTO ac-cesion for economic development: application to Russia and the CIS, 25.06.2004.

115) Giorgio Barba Navaretti, Azerbaijan: trade and trade review 10 March 2003 (prepared for Asian Development Bank), 74 p.

116) Hartmurt Bossel, Indicators for sustainable development: theory, method and applications, a Report to the Balaton Group, International institute for Sustainable Development, Winnipeg, 1999, 124 p.

117) Henry Thompson, International Economics: global markets and com-petition, "World Scientific Publishing Co, Pte, Ltd"., 2006, 506 p.

118) Huntington S.P. Political order in charging societets, Yale University

Press, New Haven, 1968.

119) John Rapley, *Understanding development: Theory and practice in the world*, Lynne Rienner Publishers, London, 2002, page:16-18; 55-56.

120) Johnathan M.Harris, *Basic principles of sustainable development*, Tutts University, Global Development and Environmental Institute, 24p.

121) Joseph Stiglitz, *Globalization and its discontents*, “W.W.Norton and Company”, 2003, 288 p.

122) Junichi Goto, *A note on the Japanese trade policy and economic development: secrets behind an economic miracle*, Kobe University, 29 p.

123) Kishore Gawande and Pravin Krishina, *The poltical economy of trade policy: empirical approaches*, 435 p.

124) Kwan Choi E. and James Harrigan, *Handbook of international trdae*, Malden, “Blackwell Publishing Ltd.”, 2003, 623p.

125) Lewis W.A. *The theory of economic growth*, George Allen & Unwin, London, 1955.

126) Marc Bachetta and Marion Jansen, *World Trade Organizaton, Adjusting to trade liberaliyation: the role of policy, institutions and WATO disciplines*, special studies 7, Geneva, “WATO Publications”, 2003, 69 p.

127) Michael P.Todaro and Stephen C. Smith, *Economic Development*, 8th edition, Pearson Education Pte.Ltd., 2003, 80p.

128) Miet Martens and Johan F.M. Swinnen, *Export development and promotion: the roles of the private sector*, World Bank Institute, 30 September 2006, 19 p.

129) Naqvi, Syed Nawab Haider, *Development economics-nature and signi ficance*, New Dehli, “Sage Publications India Pvt Ltd.” 2002, 388 p.

130) Nera Goodwin, *Basic principles of sustainable development: civil eco- nomy and civilized economics: essential for sustainable development*, January 2002, 33p.

131) Nicholas Sabwa, *Strategies for agricultural export growth and diversi-*

fication, World Bank Institute, 26 p.

132) P. Krugman and M. Obstfeld, International Economics: Theory and Policy, 4th edition, "Harper\ Collins", 1994, 426 p.

133) P.T.Bauer, Equality, the third world and economics delusion, Harvard University Press, Cambridge, 1981.

134) Paul Baran, The Political economy of growth, Monthly Review Press, New York, 1957.

135) Pebro M. International Economic and Monetary-Financial Relations, Moscow, 1994.

136) Pomfret, Richard W.T., Development Economics, "Prentice Hall Europe, Hemel Hempstead", 1997, 97 p.

137) Ray Debraj, Development Economics, Princeton, "Princeton University Press", 1998, 252 p.

138) Richard J. Estes, Toward sustainable development: from theory to praxis, University of Pennsylvania, School fo Social Work, 22 p.

139) Robert Barro, Determinants of economic growth: corss-country empirical study," Lynne Reinner Publishers", 1998, 145 p.

140) Rostow W.W. The Stages of Economic Growth: A non-communist manifesto, Cambridge University Press, New York, 1960.

141) Schultz T.W. Transforming traditional agriculture, University of Chicago Press, Chicago, 1964.

142) Simon J. Evenett, Bernard M. Hoekman, Economic development and multilateral trade cooperation, New York, "Palgrave Macmillan", 2005, 947 p.

143) Survey of Circumstances Affecting the Location of Production and International Trade as Analyzed in the Theoretical Literature", in Antohny Y. C. Koo (ed.), Selected Essays of Gottfried Haberler, Cambridge , MIT Press, 1985.

144) Szirmai Adam, Dynamics of socio-economic development; an entoduction, Cambridge, "Cambridge University Press 2005", 2004, 565 p/

145) Thirwall A.P. Growth and Development, with special reference to developing countries, 7th edition, New York, “Palgrave Macmillan”, 2002, 89 p.

146) Thomas Oatley, International political economy: interests and institutions in the global economy, 3rd edition, “Pearson Education Inc.”, 2008, 337 p.

147) Todaro M.P. and John H., Migration, unemployment and development: A two-sector analysis, American Economic Review 60, Pittsburg, 1970.

148) Todaro M.P. and Stephen C. Smith, Economic Development, 8th edition, “Pearson Education Pte.Ltd.”, 2003

149) UNECE, Sharing the gains of globalization in the new security environment the challenges of trade facilitation, New York, “United Nations Publications”, 2003, 415 p.

150) United Nations Economic and Social Commission for Asian and Pacific, Managing globalization in selected countries with economies in transition, New York, “United Nations Publications”, 2003

151) William A. Kerr and James D. Gaisford, A handbook on international trade policy, “Edward Elgar Publishing Limited”, 2006, 382 p.

152) <http://cepa.newschool.edu/het/schools/develop/htm>

153) <http://fastat/fao/org/567/DesktopDeefault.aspx?PageID=567>

154) www.cbar.az

155) www.azerbaijan.az

156) www.azstat.org

157) www.economy.gov.az.

158) www.freetrade.org

159) www.iisd.org

160) www.imf.org

161) www.iqtisad.net

162) www.lgc.org/ahwahnee/econ_principles_print.html

163) www.mfa.gov.az

- 164) www.oilfund.az
- 165) www.qanunvericilik.az
- 166) www.un.org
- 167) www.un.org/esa/susdev/publications/indisd-mg2001.pdf
- 168) www.undp.org
- 169) www.wordblank.org
- 170) www.wto.az
- 171) www.xalqqazeti.com